МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти»
Південний науковий центр НАН та МОН
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України
Первинна профспілкова організація ЧНУ імені Петра Могили

XXIX ВСЕУКРАЇНСЬКА ЩОРІЧНА НАУКОВО–ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ

«МОГИЛЯНСЬКІ ЧИТАННЯ – 2026: досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти»

ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

9 – 13 листопада 2026 року

Миколаїв – 2026

УДК 378(06)ЧНУ
М 74

М 74 Могилянські читання – 2026 : досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні : глобальний, національний та регіональний аспекти. Історія та археологія : XXIX Всеукр. щоріч. наук.-практ. конф. 9 – 13 листоп. 2026 р., м. Миколаїв : тези / М-во освіти і науки України ; ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2026. 192 с.

© ЧНУ ім. Петра Могили, 2026

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ: ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

ПІДСЕКЦІЯ: ІСТОРІЯ 7

В'ячеслав Бондар, Ірина Міронова РОЗВИТОК ДИЗАЙН-ІНДУСТРІЇ УКРАЇНИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ (XIX – XXI СТ.): ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ 7

Богдан Бондарець «ФІЛОСОФСЬКА ВІРА» КАРЛА ЯСПЕРСА.....11

Лариса Броннікова ВПЛИВ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА НАУКОВУ КОМУНІКАЦІЮ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ.....15

В'ячеслав Бурдейний, Ірина Підберезних ВІД ГЕНЕРАЛА ДО ДИКТАТОРА: ЧИННИКИ ПОЛІТИЧНОГО ПІДНЕСЕННЯ ФРАНСІСКО ФРАНКО В ІСПАНІЇ (1936-1939 рр.) ..20

Євгенія Вірлич МАТЕРІАЛИ ПРО НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ В ОСОБОВОМУ ФОНДІ АВГУСТА ВІРЛИЧА: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ 25

Яна Гаргаун НІМЕЦЬКІ КОЛОНІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ.....29

Євген Гомонюк ДІЯЛЬНІСТЬ JEWISH HEALTHCARE INTERNATIONAL В ОДЕСІ У 1999-2010 РОКАХ.....32

Владислав Горохов РЕКВІЗИЦІЙНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 1919-1921 рр. ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ СЕЛЯНСТВА 38

Максим Захарченко РІЧ ПОСПОЛИТА ЯК ІСТОРИЧНЕ ПІДҐРУНТЯ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНА БАЗА КОНЦЕПЦІЇ ІНТЕРМАРІУМУ 42

Елеонора-Вікторія Еденберг, Надія Темірова МІСІЯ ЖІНКИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПІДПІЛЛІ.....48

Аліна Іовчева КРИТИЧНЕ ІСТОРИЧНЕ МИСЛЕННЯ ЯК РЕСУРС ДЕМОКРАТИЧНОЇ СТІЙКОСТІ ЄС 52

Тетяна Каірова ДИНАСТІЯ АСТРОНОМІВ КНОРРЕ В ЦЕНТРІ ФРАНКОФОНІЇ ЧНУ ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ 57

Костянтин Картузов КОНТЕНТ-АНАЛІЗ АРХІВНИХ ОПИСІВ ЯК ІНСТРУМЕНТ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕМАТИЧНОЇ СТРУКТУРИ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ.....59

Юрій Котляр ПОРАЗКИ У ВІЙНАХ, ЯКІ РОЗПОЧИНАЛА РОСІЯ / СРСР У XIX–XX ст 64

Юрій Котляр, Денис Ніколюк ГІБРИДНА ВІЙНА ЯК НОВА ФОРМА ЗБРОЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ У XXI ст 68

Лариса Левченко ЩОДО СТВОРЕННЯ НОВОЇ РЕДАКЦІЇ ПРОГРАМИ КУРСУ «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН».....76

Сергій Макарішин АРТИКУЛИ ЛІСОВЧИКІВ 1622 РОКУ В КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ АРМІЙ РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ.....79

Ірина Міронова, Антоніна Устинова ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СЕЛЯНСТВА ПІВДНЯ УКРАЇНИ В 1919–1921 РР.....86

Владислав Пархоменко ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ КОШОВОГО ПРАПОРА УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ «УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО 90

Владислав Пархоменко, Владислав Чайка УЧАСТЬ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ У ПРОТИГЕТЬМАНСЬКОМУ ПОВСТАННІ 1918 р.....92

Інна Підберезних, Владислав Яриловець ПІЗНАВАЛЬНА АКТИВНІСТЬ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ.....96

Дар'я Погосян, Анастасія Чокова МИКОЛАЇВ І МІФ ПРО «ПОРОЖНІЙ СТЕП»: ЩО БУЛО ДО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ? 100

Геннадій Семенов МІЖПАРЛАМЕНТСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР ІЗ ДЕРЖАВАМИ АФРИКИ У 1960–1970-Х РОКАХ....103

Оксана Силка, В'ячеслав Редько МІСЦЕ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА У СФЕРІ РЕАЛІЗАЦІЇ ГРОМАДСЬКОЇ АКТИВНОСТІ СЕЛЯНСТВА В ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.) 109

Ігор Сябро ВІДСТОЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЗА КОРДОНОМ ВАСИЛЕМ ФЕДОРОНЧУКОМ 112

Віталій Ткаченко АНТИСТРАЙКОВА СИСТЕМА ЗАЛІЗНИЧНОЇ ЖАНДАРМЕРІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У 1910-1917 РОКАХ.....116

Діана Філіпенко, Олексій Компанієць АНГЛІЙСЬКА БЕСТІАРНА ТРАДИЦІЯ XI – XIII СТОЛІТЬ: ГЕНЕЗА, ЖАНРОВА СПЕЦИФІКА ТА ВІЗУАЛЬНО-ТЕКСТОВА АЛЕГОРІЯ.....121

Анастасія Чокова ЄВГЕН ВОЛОДИМИРОВИЧ ВАСЬКОВСЬКИЙ – ВИДАТНИЙ ПРЕДСТАВНИК ОДЕСЬКОЇ АДВОКАТУРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ 126

Вікторія Чорна ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ 130

Bohdan Yaremchuk **"**OBJECTIVITY" AS A BOUNDARY: THE 1909 AHA SESSION ON SOUTHERN HISTORY AND W. E. B. DU BOIS'S PAPER.....134

ПІДСЕКЦІЯ: АРХЕОЛОГІЯ.....140

Алла Буйських, Тетяна Шевченко ПРО ОБ'ЄМНІ РІШЕННЯ ЖИТЛОВИХ БУДИНКІВ БОРИСФЕНА У ПІЗНЬОАРХАЇЧНИЙ ЧАС.....140

Кирило Горбенко, Микита Дузенко ФАЛОСОПОДІБНІ ІДОЛИ В КОЛЕКЦІЇ МАТЕРІАЛЬНИХ ПРЕДМЕТІВ ГОРОДИЩА ДИКИЙ САД.....144

Кирило Горбенко, Олександр Пелик ДО ПИТАННЯ ПРО ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ПАТЕЛЕНЬ-ЖАРОВЕНЬ ЕПОХИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я.....149

Віктор Гребенников ПОСЕЛЕННЯ ДОБИ ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ ГУЛЕВАТСЬКЕ.....156

Юрій Жирок, Олексій Щербина ОЛЬВІЙСЬКА ПЕРИФЕРІЯ: АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН ПОСЕЛЕННЯ ВАРВАРІВКА І 160

Євген Карнаух, Вікторія Тротнер, Олександр Смирнов МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ КУРГАНІВ НА ТЕРИТОРІЇ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....163

Леонід Смирнов, Ірина Горбенко ПОПЕРЕДНІ ПІДСУМКИ ПОЛЬОВИХ ВИШУКУВАНЬ ЛАБОРАТОРІЇ АРХЕОЛОГІЇ ТА ЕТНОЛОГІЇ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА СТАНКО ЧОРНОМОРСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ У 2026 РОЦІ.....167

Ігор Піструіл ПРО ПОЯВУ МІСТ 172

Іван Ревін ЛАСАНА В МІЖНАРОДНІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ АРХЕОЛОГІЇ: ПРОБЛЕМА ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ВІДПОВІДНОСТІ 174

Іван Снитко СПЕЦИФІКА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ТА ЕТНО-КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ НАСЕЛЕННЯ СІЛЬСЬКОЇ ОКРУГИ ОЛЬВІЇ VI-III СТ. ДО Н.Е. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК НЕКРОПОЛІВ) 180

Олександр Тригуб ЦИФРОВІЗАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ: УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ.....183

СЕКЦІЯ: ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

ПІДСЕКЦІЯ ІСТОРІЯ

УДК [94:316.334](4:477)"18/20"(043/2)

В'ячеслав Бондар
здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності «Історія та археологія»
Чорноморський національний університет
м. Миколаїв, Україна
Ірина Міронова,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії
Чорноморський національний університет
м. Миколаїв, Україна

РОЗВИТОК ДИЗАЙН-ІНДУСТРІЇ УКРАЇНИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ (XIX – XXI СТ.): ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ

Дизайн як сукупність навчальних закладів, музейних колекцій, професійних об'єднань і державних установ складався в Європі впродовж понад півтора століття і тісно пов'язаний з економічними та соціальними процесами [1]. Спираючись на неоінституційний підхід [2], під інституціоналізацією розуміємо процес перетворення професійної практики на стійкі соціальні інституції, що набувають формалізованого статусу, норм і механізмів відтворення. Порівняльно-історичний метод передбачає зіставлення кількох національних варіантів одного процесу з метою виявлення спільного та особливого [3]. На цій основі спробуємо порівняти британську, австрійську та німецьку моделі становлення дизайну з українською, що формувалася в межах Російської та Австро-Угорської імперій, а згодом – радянської та незалежної державності.

1860-ті – 1917 рр. – зародження інституційних форм. Британська модель склалася найраніше: Government School of Design (1837 р.) та Музей мануфактур (1852 р.; з 1857 р. – Південно-Кенсінгтонський музей) заклали зв'язок «школа + музей» [4]. В Австрії за цим зразком засновано Österreichisches Museum für Kunst und Industrie (1863 р.) з

приєднаною Kunstgewerbeschule (заснована 1867 р., навчання з 1868 р.). У Німеччині провідним інституційним підприємцем стала громадська самоорганізація: Deutscher Werkbund (1907 р.) об'єднав промисловців, митців і викладачів [5]. На українських землях ці форми відтворювалися в умовах двох імперій. У підросійській Україні виникли рисувальні школи в Одесі (1865 р., при Товаристві красних мистецтв), Харкові (1869 р., приватна школа М. Раєвської-Іванової – перша в Україні художньо-промислового типу [6]) та Києві (1875 р., школа М. Мурашка, що діяла на кошти І. Терещенка); орієнтиром для них слугували імперські художньо-промислові училища – Строгановське в Москві (1825 р.) та Центральне училище технічного рисування барона Штигліца в Петербурзі (1876 р.). У Галичині 1876 р. при Львівському міському промисловому музеї відкрито школу рисунку й моделювання (з 1882 р. – художньо-промислова школа); паралельно постали фахові школи в Косові (ткацька, 1882 р.) та Коломиї, а на Буковині – крайова школа різьбярства у Вижниці (1905 р.).

Результат: перша хвиля інституціоналізації дизайну в Україні на кілька десятиліть відставала від британської, але була майже синхронною з австрійською. Вона спиралася на зовнішні моделі – австрійську музейно-шкільну в Галичині та академічну, під наглядом Петербурзької академії мистецтв, на Наддніпрянщині. Ініціатива належала здебільшого громадам, товариствам і меценатам, тоді як статус і програми визначали імперські центри; це започаткувало традицію створення дизайнерських інституцій поза національним державним центром.

1917-1939 рр. – модерністські експерименти та реорганізація освіти. Німеччина дала світові Баухаус (1919-1933) – найвпливовіший досвід інституціоналізації модерністської педагогіки [5]. В УСРР подібні процеси розгорталися в художніх інститутах Києва та Харкова, а професійний дискурс формували мистецькі об'єднання (АРМУ, 1925-1932) і журнал «Нова генерація» (1927-1930) [7]. Водночас ВХУТЕМАС–ВХУТЕІН у Москві (1920-1930) задавав модель проєктного навчання для всього радянського простору.

Результат: у двох різних політичних системах – Веймарській республіці та радянській Україні – модерністські школи й об'єднання інституціоналізувалися майже синхронно і майже синхронно були згорнуті (Баухаус – 1933 р.; ВХУТЕІН – 1930 р., АРМУ – 1932 р.). Це демонструє інституційну крихкість авангарду та визначальну роль політичного контексту.

1944-1991 рр. – державна інституціоналізація та технічна естетика. Наприкінці війни та після неї держава стала головним інституційним підприємцем: у Великій Британії створено Council of Industrial Design (1944 р.), у ФРН – Rat für Formgebung (1953 р.), у НДР – Amt für industrielle Formgestaltung (1972 р.) [8]; провідним освітнім центром ФРН стала Вища школа формотворення в Ульмі (1953-1968). Радянська модель дала власний варіант: Всесоюзний науково-дослідний інститут технічної естетики (ВНДІТЕ, 1962 р.) з мережею філій, журнал «Технічна естетика» (з 1964 р.), художньо-конструкторські бюро при галузях промисловості [9]. В Україні першим осередком підготовки дизайнерів (тоді – художників-конструкторів) став Харківський художньо-промисловий інститут: підготовку розпочато 1962 р., нову назву заклад отримав 1963 р. [10].

Результат: у межах одного покоління Велика Британія, ФРН, НДР і СРСР створили державні інституції дизайну (1944–1972), але з різним змістом: у західних демократіях – просування «доброго дизайну» і стандартів якості, у соціалістичних системах – планове «художнє конструювання» як елемент господарського механізму.

1991-2010 рр. – ринкова трансформація та професійна автономізація. Після розпаду СРСР в Україні діяли Спілка дизайнерів України, що постала наприкінці 1980-х рр., приватні дизайн-студії, нові програми вищої дизайнерської освіти та цифрові спеціалізації; міжнародні зв’язки набули постійного характеру. Показовим компаратором є доля дизайнерських інституцій колишньої НДР: Amt für industrielle Formgestaltung було ліквідовано, тоді як частина викладачів і дослідницьких підходів інтегрувалася в загальнонімецький простір [8]. Обидва суспільства мусили заново вибудувати відносини між державою, професійними асоціаціями та ринком.

Результат: держава відступає від ролі головного інституційного підприємця; його місце займають ринок і приватна ініціатива. Водночас фіксується слабкість професійного самоврядування та залежність освітньої інфраструктури від радянської спадщини.

Таким чином, в історії становлення дизайну в Україні від другої половини XIX до початку XXI ст. можна виділити важливу тенденцію: інституціоналізація відбувалася в загальному руслі європейських процесів (із запізненням щодо Британії на першому етапі та майже синхронно на подальших), але її форми щоразу визначав не національний вибір, а тип інституційного підприємця – імперський центр і громадська ініціатива, модерністські школи й об'єднання, держава-план або ринок. Кожна нова доба починалася з реорганізації

або руйнування попередньої інституційної структури, що ускладнило формування безперервної професійної традиції [10]. Вважаємо, що накопичений досвід інституційної адаптації, осмислений порівняльно, є важливим ресурсом для сучасної реформи дизайнерської освіти та професійних організацій України.

Список використаних джерел

1. Forty A. Objects of Desire: Design and Society, 1750–1980. London : Thames and Hudson, 1986. 245 p.
2. DiMaggio P. J., Powell W. W. The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields. *American Sociological Review.* 1983. Vol. 48, No. 2. P. 147–160.
3. Skocpol T., Somers M. The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry. *Comparative Studies in Society and History.* 1980. Vol. 22, No. 2. P. 174–197.
4. Pevsner N. Academies of Art, Past and Present. Cambridge : Cambridge University Press, 1940. 323 p.
5. Margolin V. World History of Design. Vol. 1–2. London : Bloomsbury Academic, 2015.
6. Соколюк Л. Д. Школа Раєвської-Іванової: мистецько-промислова освіта у Харкові (друга половина XIX – початок XX ст.). Харків : Видавець Олександр Савчук, 2020. 248 с., 311 іл.
7. Український авангард 1910-1930 років : альбом / авт.-упоряд. Д. Горбачов. Київ : Мистецтво, 1996. 400 с. : іл.
8. Wölfel S., Wölfel C. Design Research in the East – at Universities and the Board of Industrial Design of the GDR between the 1960s and 1990. *Future Focused Thinking : DRS International Conference 2016 (Brighton, 27–30 June 2016).* DOI: 10.21606/drs.2016.370.
9. Cubbin T. Soviet Critical Design: Senezh Studio and the Communist Surround. London : Bloomsbury Visual Arts, 2019.
10. Даниленко В. Я. Дизайн України у світовому контексті художньо-проектної культури XX століття (національний та глобалізаційний аспекти) : автореф. дис. … д-ра мистецтвознавства : 05.01.03. Львів, 2006. 36 с.

УДК 141:1](043.2)

Богдан Бондарець
старший викладач кафедри історії
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили,
м. Миколаїв, Україна

«ФІЛОСОФСЬКА ВІРА» КАРЛА ЯСПЕРСА

Питання співвідношення релігійності та філософського світогляду і філософського способу мислення є однією з центральних для європейської та світової філософії протягом, без перебільшення, багатьох століть. Кожна епоха по-різному і в різних контекстах осмислювала його: від домінування християнського світогляду (хоча і в різних формах і в різних соціально-історичних обставинах) в Європі в Середні віки, до різної інтенсивності секулярних хвиль починаючи з Епохи Відродження і до сьогодення. Отже, проблема співвідношення, симбіозу або протистояння релігії і філософії як форм світогляду, способів мислення і осмислення дійсності хвилювало європейських (і не тільки) інтелектуалів протягом довгої історії.

XX століття і його соціально-політичні катаклізми породили такий філософський феномен, як екзистенціалізм, одним із найяскравіших представників якого був німецький філософ Карл Ясперс, який власне одним із перших й почав використовувати термін «екзестенційна філософія» (нім. *Existenzphilosophie)*, в роботі «Духовна ситуація часу» (1931 р.). Варто сказати, що діапазон філософських питань, які розробляв в своїй творчості К. Ясперс, надзвичайно широкий: свобода, розум, релігія, людина, історія, політика, психіатрія – всі ці сфери буття він вивчав паралельно, протягом довгих років. Звичайно, видатний німецький мислитель не залишає поза увагою і проблему співвідношення віри та раціонального розуму. І квінтесенцією інтелектуальних та чуттєвих пошуків філософа стало поняття «філософська віра» (нім. *Der philosophische Glaube*), яке він вводить в обіг наприкінці 40-х років XX століття.

К. Ясперса цілком можна назвати релігійною людиною: він далеко не атеїст. Тим не менше його релігійний світогляд далекий від загальноприйнятого, і класичну ділему «або віра, або розум» він відкидає: для нього питання значно складніше. В своїх інтелектуальних пошуках К. Ясперс полемізував з ніцшеанським нігілізмом і постмодерністськими тенденціями в європейській філософії. Нагадаємо, що в «Народженні трагедії із духу музики» Ф.

Ніцше стверджував, що сократизм (а далі – традиція Платона, неоплатоників, Арістотеля) своїм раціоналізмом зруйнував античний міфологічний світогляд, вбивавши його своєю іронією, але нічого не пропонує замість нього. І з погляду Ф. Ніцше, деміфологізована раціональна свідомість і раціональне знання розкривало тільки ту істину, що життя не має сенсу. І саме відкриття цієї істини, як він вважав, і привело давньогрецьку культуру до загибелі, і приведе до загибелі будь-яку культуру, якщо слідом за Сократом, проголошуватиметься, що життя може бути побудовано виключно на раціональних засадах. А ось К. Ясперс відкидав такий погляд.

З іншого боку, К. Ясперс застерігав своїх сучасників від постмодерністських трактувань, зауважуючи: «Ми живемо в усвідомленні небезпек, які не відомі минулим століттям: комунікація з людством минулих тисячоліть може обірватись; не усвідомлюючи того, ми можемо самі позбавити себе традицій; свідомість може послабнути; публічність інформування може бути втрачена». Відповіддю як на ніцшеанський нігілізм, так і на інтелектуально-онтологічні виклики сучасності (гіперраціоналізм, постмодерністський релятивізм й агностіцизм, втрата суспільного авторитету традиційними релігіями) і повинна стати філософська віра.

Тепер поговоримо про поняття «філософської віри» детальніше, визначаючи його основні характеристики у відповідності з уявленнями К. Ясперса.

Насамперед, філософська віра – це віра мислячої людини. Вона нерозривно пов'язана зі знанням і існує лише у союзі зі знанням: прагне пізнати все пізнаване і усвідомлювати власні передумови. На відміну від релігійної віри, заснованої на одкровенні, філософська віра не претендує на абсолютну істину у формі догми чи кредо. Вона є екзистенційною вірою, яка виникає з особистого зусилля, актів свободи та реалізації Existenz. Як зазначав К. Ясперс, «філософська віра – це віра людини у свої можливості. У ній дихає її свобода». Філософська віра не є чимось принципово новим; вона є поверненням до первісного джерела філософії, до *philosophia perennis,* яка існувала завжди, але була частково забута в процесі модернізації та сцієнтизації мислення. Вона є «природним і необхідним завершенням західної думки досі», синтезом, здатним інтегрувати все істинне.

У філософській вірі акт віри *(fides qua creditur)* і зміст віри *(fides quae creditur)* нероздільні. Віра не є ані суто суб'єктивною істиною, ані об'єктивною даністю, незалежною від суб'єкта. Вона є життям із Усеохоплюючого *(das Umgreifende)* – того, що охоплює і нас, і світ. Філософська віра не суперечить науці, а навпаки – вимагає

необмеженого пізнання. Наука є базовим елементом: «Необмежене пізнання, наука, є основним елементом філософії. Не повинно бути нічого, що не ставилося б під питання, жодної таємниці, прихованої від дослідження». Проте – філософія виходить за межі науки, усвідомлюючи її межі та відкриваючи простір для віри у Трансценденцію. Відтак, філософська віра захищає від помилкового знання та відхилень науки, водночас вимагаючи постійної самокритики та прояснення власних передумов. Вона є вільною, бо не фіксується в жодній конечній речі і постійно перебуває в розвитку.

К. Ясперс сформулював основні змісти філософської віри у вигляді п'яти положень: (1) Бог є; (2) існує безумовна вимога; (3) реальність світу має скороминуще буття між Богом і екзистенцією; (4) людина може жити під керівництвом Бога; (5) людина є конечною і невичерпною. Трансценденція у Ясперса – це *deus absconditus,* прихований Бог, про якого неможливо скласти образ і якого не можна безпосередньо пізнати чи висловити. Будь-яка спроба змістовно мислити Бога або безпосередньо говорити про нього приречена на невдачу. Трансценденція не є емпіричною істотою, про яку можна запитувати «чи існує вона?» у просторі чи часі. Вона – абсолютне Усеохоплююче. Трансценденція проявляється лише через шифри *(Chiffren)* – символи, які осягаються в екзистенційному досвіді. Шифри не є об'єктивними знаннями; вони оживають лише тоді, коли екзистенція людини пробуджується у граничних ситуаціях. Боротьба в царині шифрів є важливою частиною філософського життя.

Нарешті, доходимо до питання про можливість діалогу, чи навіть симбіозу між релігійною та філософською вірою.

Філософська віра не заперечує можливість одкровення для інших, але сама не може розуміти його як обов'язкове для всіх. Вона не веде пропаганди, не переконує силою, а залишає кожну людину вільною у своєму рішенні. За словами К. Ясперса, «Філософія не проповідує і не переконує. У філософії зустрічаються вільні люди як супутники долі». На відміну від релігійної віри, філософська віра ніколи не пов'язана з претензією на абсолютність і винятковість. Вона прагне до чесності та комунікації. Філософія зустрічається з релігією на власній основі: вона не є секуляризованою релігією, а має власне джерело – джерело самого людського буття. Для філософствуючої людини як такої віра можлива, але релігія – не обов'язково. І філософська віра допускає одкровення як можливість для інших, хоча сама не наголошує на ньому безапеляційно.

Філософська віра є вірою екзистенції. Вона виникає з усвідомлення того, що Я даний собі через Трансценденцію: «Я є, коли знаю, що

даний собі через Трансценденцію. Я не є у своєму рішенні через себе самого. Але буття через себе самого є даним мені у моїй свободі». Власна віра – це акт екзистенції, у якому ми усвідомлюємо реальність Трансценденції. Вона тісно пов'язана з граничними ситуаціями (Grenzsituationen) – смертю, стражданням, боротьбою, провиною, – у яких людина стикається з неможливістю і відкривається до справжнього буття. У цих ситуаціях філософська віра дозволяє не впасти у відчай чи цинізм, а здійснити «стрибок» до *Existenz* і відчути присутність Трансценденції. Граничні ситуації є місцем, де розкривається справжня природа людини як можливої екзистенції.

Оскільки філософська віра відмовляється від претензії на абсолютність, вона відкриває простір для справжньої комунікації між різними світоглядами, культурами та традиціями. К. Ясперс пов'язує її з ідеєю «світової філософії» *(Weltphilosophie)* та концепцією Осьового часу *(Achsenzeit),* коли в різних регіонах світу (Китай, Індія, Близький Схід, Греція) незалежно один від одного виникли великі духовні традиції. Філософська віра дозволяє бачити в інших традиціях не ворогів чи об'єкти місіонерства, а співрозмовників у спільному пошуку істини. Вона є вірою в можливість розуму та екзистенції, а не в готову систему чи остаточну відповідь. Комунікація є способом буття істини: істина розкривається лише в діалозі.

На завершення підкреслимо наступне. Філософська віра К. Ясперса пропонує альтернативу як різним формам фундаменталізму (від релігійного до ліберального), так і науковому редукціонізму та релятивізму. Вона зберігає відкритість до Трансценденції, стверджує свободу та гідність особистості, а також можливість діалогу між різними світоглядами. У час, коли традиційні форми віри та знання зазнають кризи, філософська віра нагадує, що людина не може жити без віри, але ця віра може і повинна бути вільною, критичною, відповідальною та відкритою. Вона є умовою збереження людськості в епоху технічної цивілізації, глобальних викликів і загрози втрати сенсу. Філософська віра дає силу надії та можливість піднесення навіть у найскладніших історичних ситуаціях.

Список використаних джерел

1. Ніцше Ф. Народження трагедії. Невчасні міркування I–IV / пер. з нім. К. Котюк, О. Фешовець. Львів : Астролябія, 2022. 624 с.

2. Jaspers K. Man in the Modern Age / transl. by Eden and Cedar Paul. London : Routledge, 2010. 212 p.

3. Jaspers K. The Perennial Scope of Philosophy / transl. by R. Manheim. New York : Philosophical Library, 1949. 188 p.

УДК 141.7:[004:[316.77:001]](043.2)

Лариса Броннікова
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри історії
Чорноморський національний університет
м. Миколаїв, Україна

ВПЛИВ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА НАУКОВУ КОМУНІКАЦІЮ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ

Функціонування науки, як і інших форм суспільної свідомості, відбувається завдяки специфічній (науковій) комунікації.

Комунікація в науці – це спілкування, контакти, взаємодії вчених в процесі їх роботи. Роль комунікації важко переоцінити, враховуючи основну функцію науки – отримання нового знання. Адже комунікація є не лише процесом трансляції інформації від того, хто передає, до того, хто приймає. Вона водночас викликає зміни в усіх взаємодіючих агентах. Річ у тому, що інформаційна взаємодія – це процес обміну відомостями (інформацією), що призводить до змін знань у хоча б одного з комунікантів: ця особистість або отримує нове знання, або виправляє помилки в старому. Зокрема, науковець, що отримує інформацію в акті комунікації, не просто дізнається про нові факти: в новому світлі він може побачити об'єкт своїх інтересів, знайти іншу постановку проблеми, новий підхід до її рішення. Відтак, комунікація в науці завжди уявляється через її евристичне навантаження. Хоча існує і альтернативна точка зору, за якою стверджується, що комунікація за своєю суттю – це сфера, де нічого не створюється, а тільки зберігається та розповсюджується.

В будь-якому разі, комунікація – невід'ємний елемент логіки науки. Через призму системи комунікації історія науки постає формою її рефлексії. Зокрема, виявляються основні сходинки розвитку науки, її можливості та перспективи. Взаємодія вчених у різні історичні періоди здійснювалась в усній та письмовій формах, формально та неформально, безпосередньо та опосередковано, заплановано та спонтанно.

Під формальною комунікацією розуміють набір засобів та процесів, що ведуть до появи опублікованих документів наукової інформації. З XVII ст. головною формою закріплення та трансляції знань в науці стала книга. Тоді ж виник і ще один засіб комунікації – регулярне листування, однак накопичення обсягу наукової інформації згодом

призвело до втрати ефективності листів як засобу наукової комунікації. У другий половині XVIII ст. з'являються перші наукові журнали, через які відбувається обмін інформацією, і відомості про нове знання стають їх головною функцією. І в наш час стаття у збірнику наукових праць (або у електронному науковому фаховому виданні), а також наукова монографія є основними засобами формальної комунікації в науці.

До засобів неформальної, міжособової комунікації належить спілкування вчених різних видів – «жива» наукова розмова, бесіда по телефону або в електронному режимі.

Протягом XX й у першій половині нинішнього століття комунікативна ситуація значно ускладнилася: опосередкованість наукових комунікацій різко зросла, кількість періодичних видань невпинно збільшувалася, а мережа комунікаційних зв'язків заплутувалася.

Для соціальної філософії принциповим є з'ясування взаємозалежності розвитку науки та системи наукової комунікації, що, в свою чергу, визначається змінами типу культури. Кожний історичний період розвитку науки відображає певною мірою особливості сучасної йому соціальної реальності. Адже наука є елементом більш широкої сфери – усього поля людської культури. Іншими словами, наука не тільки породжується оточуючою її соціальністю та культурою, а й створює цю соціальність і культуру. Образ науки визначається тими засобами, що вона сама виробляє – писемністю, книгодрукарством, інформаційними технологіями.

Кожен новий засіб комунікації – листування, телеграф, телефон, електронна мережа – не тільки трансформує характер повідомлень, але й породжує нові смислові конфігурації. Людина включається у мережі комунікативних відносин, використовуючи накопичений культурний досвід та всі наявні способи комунікації для виробництва та розуміння повідомлень.

Нова якість соціальних комунікацій, зафіксована філософами та соціологами в понятті «мережеве суспільство», вимагає досліджень тих кардинальних змін, яких зазнає наукова комунікація у першу чверть XXI ст. Комп'ютерні технології, на основі яких формуються електронні канали транспортування інформації, змінюють умови наукової комунікації. Якщо раніше наукова взаємодія поставала у вигляді спонтанних людських контактів, то сьогодні комунікація вибудовується по моделям, що задаються інформаційними технологіями. Тема, форма та техніки виробництва повідомлень задаються стандартними форматами знання.

Науковець XXI ст. має орієнтуватись в океані інформації. Щорічно публікуються мільйони статей, тому зростає потреба в інструментах пошуку, фільтрації й систематизації (бази даних, агрегатори, рекомендаційні системи). Саме нові технології мають допомогти вченим опрацювати величезний обсяг інформації у напрямку класифікації відомостей, визначення їх новизни, достовірності, важливості. Очевидно, що нові комунікаційні засоби впливають на ефективність використання наукових досягнень.

Сьогодні основним каналом поширення результатів стали електронні журнали, препринт-сервери (arXiv, bioRxiv), репозитарії та наукові соціальні мережі (ResearchGate, Academia.edu). Дедалі більше уваги приділяється відкритому доступу (Open Access) та відкритим даним, а політика впливових грантодавців (наприклад, Horizon Europe) вимагає публікувати результати у відкритому доступі. Крім цього, комунікація може відбуватися одночасно в кількох форматах: статті, конференції (часто онлайн або гібридні), вебінари, блоги, подкасти, X (колишній Twitter), LinkedIn, відеоканали.

В системі наукової комунікації активізуються інтеграційні процеси. Це виявляється, зокрема, у тому, що дослідження часто виконують міжнародні команди з різних галузей. Інтеграції каналів, засобів та форм наукової комунікації сприяють специфічні властивості мультимедійних технологій.

Завдяки багатству змісту та розмаїттю форм у вигляді поєднання різних видів текстової, графічної, звукової та відеоінформації мультимедійні технології формують, по суті, нове сприйняття світу, забезпечують нові комунікаційні відносини. У такий спосіб, система наукових комунікацій оптимізує свої функції – пізнавальну, навігаційну та власне комунікаційну, саме завдяки мультимедійності.

На ефективність наукової творчості, безумовно, впливає такий чинник, як критична дискусія. Для гуманітарного знання критична дискусія стає найважливішою умовою розвитку. Якщо в природничих та технічних науках очевидним є пріоритет досвідної апробації наукового знання, то в галузі соціально-гуманітарного знання саме дискусія виходить на перший план. Це ще раз підкреслює специфіку наукової творчості , отже, і наукової комунікації як діалектичної єдності індивідуальних і колективних дій. Дискусія може відбуватись у будь-яких формах – очних або відео- конференцій, у різноманітних публікаціях й т. п. Очевидним є те, що використання інформаційних технологій значно інтенсифікує поширення критичної дискусії.

Завдяки можливостям Інтернету різко зростає мобільність наукових комунікацій. Відповідно зростає і ефективність наукової діяльності.

Але процес використання та постачання інтернет-інформації не є однозначно позитивним. У науці сьогодні фактично руйнується достатньо збалансована експертна система, яка склалась в комунікаціях наукових співтовариств ще в XIX ст. та дозволяла не «засмічувати» науку сумнівною інформацією. Інтернет дозволяє кожному оприлюднювати свої досягнення за повної відсутності експертних фільтрів.

Проблеми комунікації в сучасній науці можна розглянути і крізь іншу площину – оцінки наукової творчості. Як відомо, кількісні параметри оцінки пропонує наукометрія. З 1975 р. індекс Ю. Гарфілда став індикатором ринку наукових ідей. Індекс цитування – це технологія, початковою метою якої було встановлення того, хто, кого і наскільки часто цитує у сотнях тисяч наукових публікацій. І в наш час оцінка діяльності вченого та освітньої або наукової інституції значною мірою залежить від кількості публікацій, цитувань, індексу Гірша, імпакт-фактора, присутності у Scopus і Web of Science.

Очевидно, що нові досягнення в галузі інформаційних технологій породжують нові проблеми. Дискусійним і, навіть проблемним, стало використання штучного інтелекту в науковій діяльності. Впровадження новацій вимагає осмислення їх можливих негативних наслідків, тобто відповідальності (як індивідуальної, так і інституціональної). Науковці, після початку популяризації штучного інтелекту (ШІ) в своїй діяльності, почали замислюватися над ризиками та викликами. Зокрема, надмірне покладання на ШІ може послабити навички самостійного аналізу, роботи з джерелами й аргументації.

Дослідники використання штучного інтелекту відмічають перевантаження журналів. Зростання обсягу рукописів, частина з яких згенерована автоматично, збільшує навантаження на рецензентів і редакції. В той же час наукові журнали використовують ШІ для перевірки робіт на плагіат, виявлення маніпуляцій із зображеннями, первинного скринінгу рукописів, для підбору рецензентів та ін. Однак, наприклад, завантаження неопублікованих даних чи рукописів у публічні ШІ-сервіси може порушувати конфіденційність і права на результати. Загострюється і проблема академічної доброчесності.

В Україні подібні питання регулюють рекомендації МОН щодо академічної доброчесності та політики окремих університетів і журналів. У 2026 році почав діяти Закон України «Про академічну доброчесність», який вперше на законодавчому рівні врегулював використання технологій штучного інтелекту в освітньому та науковому процесах.

Штучний інтелект не може бути автором, але де межа допустимого використання? Можливими є ризики прихованого плагіату, а також масового виробництва низькоякісних статей. Безсумнівно, ШІ є інструментом, а відповідальність за наукову достовірність та прийняття рішень залишається за людиною.

У процесі розвитку суспільства і науки змінюються усі компоненти наукової діяльності: об'єкти, засоби та методи дослідження, а також форми наукової комунікації. На сучасному етапі становлення інформаційного суспільства завдяки розвитку інформаційних технологій виникли, використовуються та вдосконалюються нові засоби наукової комунікації. В той же час завдання та функції системи комунікації в науці залишаються традиційними – сприяти ефективному виробництву нових знань, популяризації результатів наукової діяльності, активізації процесів обміну новими знаннями. Стосовно ж використання ШІ в науковій діяльності, то ту як раз потрібні уточнення, оскільки ШІ змінює саму природу того, що традиційно вважалося комунікацією, автором, джерелом і розумінням.

Отже, «вибух» комунікації в умовах інформаційного суспільства та розвитку суспільства знань триває. Вивчаючи філософські аспекти змін у засобах і моделях наукової комунікації, ми опосередковано пізнаємо нові якості сучасного соціуму.

УДК 94(460)"1936/1939"

В'ячеслав Бурдейний
здобувач (другого) магістерського рівня
спеціальності «Історія та археологія»
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна
Інна Підберезних
доктор юридичних наук,
кандидат історичних наук, професор,
професор кафедри історії
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна

ВІД ГЕНЕРАЛА ДО ДИКТАТОРА: ЧИННИКИ ПОЛІТИЧНОГО ПІДНЕСЕННЯ ФРАНСІСКО ФРАНКО В ІСПАНІЇ (1936-1939 рр.)

20 листопада 1975 року генерал Франсіско Франко помер у Мадриді незадовго до свого 83-річчя. На момент смерті він очолював диктаторський режим і зберігав титул каудильйо протягом майже 40 років. Франко, який установив свою владу до початку Другої світової війни та успішно утримував її до середини 1970-х років, був однією з визначних постатей європейської історії XX століття. Для сучасної Іспанії він залишається символом складного й трагічного минулого - незручним, але досі значущим для суспільної пам'яті. Дослідження особливостей та історичної еволюції його режиму дає змогу по-новому висвітлити фундаментальні питання європейської історії, зокрема соціальне й культурне підґрунтя тоталітаризму та авторитаризму як загроз демократії, а також механізми формування політичної легітимності, пов'язаної з особистим авторитетом лідера.

Коли 17 липня 1936 р. почалося військове повстання в Іспанському Марокко, Франко, який перебував на Канарських островах, вирушив до протекторату, щоб очолити повстале військо. Однак заколот не забезпечив швидкого захоплення влади в усій країні. Спочатку повстанці перемогли лише в частині Іспанії, переважно в аграрних, сільських і малонаселених районах із населенням близько 10 млн осіб. Водночас у більш розвинених, урбанізованих і густонаселених регіонах збереглася влада республіканського уряду, яку підтримували лояльні військові підрозділи та мобілізовані профспілками ополченці.

Повстання охопило значну територію на заході й у центрі Піренейського півострова – від Галісії до Арагону та півночі Естремадури, включно з більшою частиною Кастилії, – а також окремі райони Андалусії. У військовій сфері повстанці отримали контроль над значною частиною збройних сил, зокрема над найбоєздатнішими підрозділами в Марокко. Проте вони зіткнулися зі спротивом значної частини військово-морського флоту й авіації, а також сил охорони громадського порядку, які залишилися на боці Республіки. Унаслідок цього заколот, який не досяг мети швидкого захоплення влади, за кілька днів переріс у тривалу та жорстоку Громадянську війну [1; 3; 8].

Початок бойових дій став відправною точкою стрімкого політичного й військового піднесення Франко, який згодом став генералісимусом повсталих військ і каудильйо нової держави. У ній фалангізм став одним із головних інструментів формування контрреволюційного та ультраконсервативного соціально-політичного режиму. Громадянська війна, яка тривала з липня 1936 р. до 1 квітня 1939 р., заклала підвалини франкістської держави й водночас стала для Франко важливою школою політичної та дипломатичної діяльності. Його позиції посилювалися також унаслідок усунення потенційних конкурентів. Генерал Хосе Санхурхо загинув в авіакатастрофі на початку повстання, генералів Хоакіна Фанхула та Мануеля Годеда було страчено після поразки очолюваних ними виступів, а генерал Еміліо Мола загинув в авіакатастрофі в червні 1937 року. За цих обставин Франко зміг зміцнити свої позиції та поступово зосередити керівництво націоналістичним табором у власних руках [3; 8].

Важливим етапом зміцнення влади Франко стало політичне об'єднання сил націоналістичного табору. 19 квітня 1937 року він видав декрет про об'єднання Іспанської фаланги та карлістських традиціоналістів у єдину політичну організацію, керівництво якою зосереджувалося в його руках. Цей крок дав змогу посилити контроль над різними правими угрупованнями та обмежити їхню політичну самостійність. У поєднанні з військовим авторитетом, зовнішньою підтримкою та загибеллю потенційних конкурентів така політика сприяла перетворенню Франко на одноосібного керівника націоналістичного табору [4; 6; 8].

Важливим чинником його політичного піднесення стала здатність отримати життєво необхідну військову, фінансову й дипломатичну допомогу від Німеччини та Італії. Цьому сприяли особисті зусилля Франко й діяльність його представників, яких він направляв до Берліна та Рима. Унаслідок переговорів Гітлер і Муссоліні визнали його провідну роль серед повстанців і погодилися надати військову

допомогу, розраховуючи, що антикомуністичне та антиреволюційне спрямування заколоту не спричинить значної протидії з боку провідних західних держав, передусім Великої Британії. Водночас підтримка Франко відповідала прагненню Німеччини та Італії посилити свої позиції на Піренейському півострові й розширити можливості впливу на європейські справи [7; 9].

Важливе значення мало й те, що Франко користувався підтримкою значної частини вищого католицького духовенства та керував військами, які наступали на Мадрид - столицю Республіки, захоплення якої могло б істотно зміцнити його позиції. Крім того, завдяки здатності підтримувати відносини з різними правими угрупованнями Франко сприймався частиною їхніх представників як прийнятний претендент на керівництво. Кожне з угруповань розраховувало, що в майбутньому зможе реалізувати власні політичні цілі. Здатність Франко балансувати між союзниками стала однією з важливих особистих якостей, які він використовував для зміцнення влади. Його політична гнучкість поєднувалася з обережністю, розрахунком і готовністю обмежувати самостійність колишніх союзників [3; 8]. У цьому контексті показовою є приписувана Франко фраза: «Я тут тому, що не розуміюся на політиці й не займаюся політикою. У цьому полягає секрет» [3; 8].

Маючи армію як основний інструмент здобуття перемоги, націонал-католицизм як одну з ідеологічних основ режиму та Фалангу як засіб політичної мобілізації прихильників і контролю над громадянським суспільством, Франко впродовж 1936-1939 рр. формував власну диктаторську систему. Його політика була спрямована проти ліберально-демократичних реформ Республіки та революційних соціальних перетворень. Інституціоналізація режиму відбувалася під впливом італійської фашистської моделі, хоча франкістська система поєднувала також військові, консервативні, монархічні й католицькі елементи.

Військові перемоги в другій половині 1937 року сприяли зміцненню влади Франко. Він не лише домігся розгрому республіканських сил на півночі країни, а й витримав контрнаступи, організовані республіканським генералом Вісенте Рохо на інших ділянках фронту з метою послабити наступ франкістів на Біскайю, Сантандер та Астурію. Водночас міжнародне сприйняття Франко не було однозначним. У січні 1938 р. британський представник характеризував його як обережного й консервативного генерала, який не справляв враження безпосередньої загрози британським інтересам. У дипломатичному описі особлива увага приділялася зовнішності

Франко, його манері спілкування та демонстрації дружнього ставлення до Великої Британії. Зокрема, він згадував історичні зв'язки двох країн і кампанії герцога Веллінгтона, створюючи враження прихильності до англо-іспанських відносин [5, с. 34].

Наприкінці січня 1938 р., напередодні масштабного наступу в районі Леванту, який мав розділити територію Республіки на дві частини, Франко підтвердив свій статус головного арбітра націоналістичної коаліції, сформувавши перший постійний уряд. Паралельно було затверджено Закон про центральне державне управління, який закріпив поєднання повноважень глави держави та голови уряду в руках Франко. Це стало важливим кроком до інституційного оформлення диктатури. На той час його прагнення зберегти владу вже не обмежувалося періодом громадянської війни. Він не поспішав із відновленням монархії в особі Альфонсо XIII або його сина дона Хуана де Бурбона. Прагнення Франко залишатися при владі сприяло подальшій фашизації політичних інститутів і здійсненню низки важливих законодавчих кроків. 9 березня 1938 р. він затвердив Закон про працю (Fuero del Trabajo) – один із фундаментальних законодавчих актів франкістського режиму, який зазнав впливу італійської «Хартії праці» (Carta del Lavoro) 1927 року [3; 6; 8].

Остаточна перемога в квітні 1939 р. відкрила шлях до консолідації влади Франко та утвердження його особистої диктатури. Фашистський політик і письменник Діонісіо Рідруехо характеризував становище каудильйо словами: «Каудильйо не обмежений нічим, окрім його власної волі». Масштаб його політичного тріумфу продемонстрував парад перемоги в Мадриді 19 травня 1939 р., під час якого Франко очолив процесію за участю понад ста тисяч озброєних людей і отримав хрест Святого Фердинанда – одну з найвищих військових нагород Іспанії. Церемонія стала символом перемоги націоналістів і персоналізації влади. Водночас пропагандистська політика систематичного вихваляння каудильйо сприяла формуванню його культу особи. У дослідженнях режиму Франко також відзначаються його обережність, незворушність, потайливість і схильність до контролю над політичним оточенням [6; 8; 10].

Прагнення Франко довічно залишатися при владі та його небажання поспішати з відновленням монархії ставали дедалі очевиднішими. Наприкінці серпня 1939 р. посол Португалії в Мадриді Педро Теотоніу Перейра, який загалом прихильно ставився до Франко, повідомив Антоніу ді Олівейрі Салазару про свої побоювання щодо політичних поглядів іспанського лідера. У дипломатичному

повідомленні посол звертав увагу на його прагнення до влади та близькість окремих висловлювань до політичної риторики держав Осі. Це свідчення відображає занепокоєння навіть тих представників європейських консервативних режимів, які загалом позитивно сприймали перемогу Франко [6; 8].

Отже, політичне піднесення Франсіско Франко було зумовлене поєднанням військових, міжнародних, ідеологічних та особисто-політичних чинників. Важливу роль відіграли його авторитет серед військових, контроль над Армією Африки, підтримка нацистської Німеччини та фашистської Італії, а також співпраця з католицьким духовенством і правими політичними угрупованнями. Водночас Франко скористався внутрішніми суперечностями націоналістичного табору, поступово обмежуючи політичну самостійність його учасників і зосереджуючи владу у власних руках. Переломним етапом стало інституційне оформлення його керівництва в 1936-1938 рр., коли військове командування переросло в політичне панування. Перемога в Громадянській війні у квітні 1939 р. завершила цей процес і створила передумови для тривалого існування франкістської диктатури

Список використаних джерел

1. Casanova J. España partida en dos: breve historia de la Guerra Civil española. Barcelona : Crítica, 2013. 272 p.
2. Gil Andrés C. Españoles en guerra: la guerra civil en 39 episodios. Barcelona : Ariel, 2014. 224 p.
3. Tusell J. Franco en la Guerra Civil: una biografía política. Barcelona : Tusquets, 1993. 428 p.
4. La Falange y su Caudillo. FE. Revista Mensual de Doctrina Nacional-Sindicalista. Zaragoza, 1938. Núm. 4–5. P. 35–38.
5. Moradiellos E. El general apacible: la imagen oficial británica de Franco durante la Guerra Civil. P. 34.
6. Moradiellos E. Historia mínima de la Guerra Civil española. Madrid : Turner, 2016. 298 p.
7. Pozuelo Escudero V. Los últimos 476 días de Franco. Barcelona : Planeta, 1980. p. 46
8. Preston P. La guerra civil española. Barcelona : Debate, 2016. 398 p.
9. Romero Salvadó F. J. La larga Guerra Civil española. Granada : Comares, 2011. 273 p.
10. Viñas Á. La República en guerra: contra Franco, Hitler, Mussolini y la hostilidad británica. Barcelona : Crítica, 2012. 416 p.

11. Морадіельос Е. Франко. Анатомія диктатора / пер. з англ. Київ : Ніка-Центр, 2022. 296 с.

УДК 94 (477)

Євгенія Вірлич
аспірантка PhD кафедри історії
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна

МАТЕРІАЛИ ПРО НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ В ОСОБОВОМУ ФОНДІ АВГУСТА ВІРЛИЧА: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Август Вірлич (1931–2017) – херсонський краєзнавець, журналіст, громадський діяч і політик, дослідник історії Півдня України, Почесний громадянин Херсона. Його біографія пов'язана зокрема з участю у Народному русі України на Херсонщині. Наприкінці 80-х років ХХ століття Август Вірлич був членом Херсонської крайової організації Народного руху України [1, с. 202].

Особові фонди громадських діячів є важливим джерелом дослідження суспільно-політичних процесів на місцевому рівні. Вони дозволяють простежити діяльність окремої особи, коло її зацікавлень, способи отримання й опрацювання інформації та оцінювання сучасних їй подій. У цьому контексті на увагу заслуговують матеріали про Народний рух України, збережені в особовому фонді Августа Вірлича в Державному архіві Херсонської області [2].

Метою дослідження є визначення джерелознавчого потенціалу матеріалів про Народний рух України у Державному архіві Херсонської області для вивчення громадської діяльності Августа Вірлича та суспільно-політичного життя Херсонщини. Дослідження передбачає застосування джерелознавчої критики, порівняльного аналізу й контекстуалізації документів із розмежуванням авторських текстів фондоутворювача та матеріалів інших осіб і організацій.

Відповідно до даних, збережених у Державному архіві Херсонської області [3, с. 2–3], Херсонська крайова організація Народного Руху України за перебудову була створена 09 грудня 1989 року як складова частина загальнореспубліканського Народного Руху України за перебудову. У своїй діяльності НРУ керується Програмою та

Статутом, прийнятими на Установчому З'їзді у вересні 1989 року змінені і доповнені третіми (1 березня 1992 р.), п'ятими (17 квітня 1994 р.), шостими (17 грудня 1995 р.), сьомими (28 жовтня 1997 р.), дев'ятими (7 березня 1999 р.), десятими (14 травня 1999 р.) та одинадцятими (6 травня 2001 р.) Всеукраїнськими зборами НРУ.

Народний Рух України – незалежна масова громадсько-політична організація, що виникла і діяла як вияв народної ініціативи за оновлення суспільства, державну незалежність України, побудову демократичної держави. Серед завдань НРУ відзначені наступні:

1. Сприяти розвитку національно-державного будівництва;
2. Сприяти духовному відродженню української нації;
3. Сприяти всебічному розвиткові мов і культур національних меншостей та етнічних груп, що проживають на території України.

У 1990 році до складу крайової організації входило: 2 міські (Херсонський та Новокаховський), 4 районні (Генічеський, Голопристанський, Каланчацький, Чаплинський) районні осередки НРУ.

Вищими органами крайової організації Руху є віче (конференція), крайова координаційна рада та крайовий провід.

Документи Херсонської крайової організації Народного Руху України за перебудову надходили до обласного архіву протягом 1997-2009 років. Була проведена поаркушна експертиза цінності документів, з них вилучені ті, що мають історичну цінність. З них сформовано 18 справ за 1989-2007 роки.

У Державному архіві Херсонської області також міститься справа [2] з матеріалами Августа Вірлича щодо діяльності Народного руху України. Справа містить газетні вирізки про роботу обласної організації Народного руху України. Водночас її фактичний склад є різноманітнішим: поряд із публікаціями з преси представлені машинописна довідка, рукописний огляд, організаційні заяви, пропозиції, резолюція мітингу та супровідна записка. Поєднання цих різновидів джерел розширює дослідницькі можливості справи, оскільки дозволяє зіставляти публічне представлення діяльності Руху, його власні програмні й організаційні документи та оцінки Августа Вірлича. Подібна добірка матеріалів характерна для Августа Вірлича: у Державному архіві представлені матеріали з преси різних років щодо різних аспектів його діяльності.

Особливу цінність мають документи, авторство яких засвідчене підписом Августа Вірлича. До них належить датована 21 вересня 1995 року «Краткая справка о деятельности Херсонской краевой организации Народного Руха Украины» [1, арк. 1–2]. У ній розглянуто

становлення організації, зміни її чисельності та персонального складу, внутрішні суперечності, виборчу стратегію й діяльність районних осередків. Документ дозволяє досліджувати підходи автора до аналізу місцевого політичного середовища, зокрема його увагу до організаційної спроможності, кадрових змін і практичних результатів політичної діяльності.

Іншим важливим джерелом є рукописний огляд звітно-виборчої конференції Херсонської крайової організації НРУ, яка відбулася 21 січня 1995 року. Текст підписаний Августом Вірличем і датований 23 січня того самого року [2, арк. 12]. У ньому зафіксовано відомості про представництво делегатів, чисельність організації, зміни у складі проводу, перебіг конфлікту та обрання керівництва. Відповідно до даних, записаних Августом Вірличем, на конференції були присутніми 56 делегатів з 7 районів від 165 членів крайової організації. Август Вірлич нагадує,, що рік тому в лавах організації було 300 членів, два роки тому – понад 600 членів. На 21 січня 1995 р. – лише 165 осіб, які пройшли перереєстрацію як члени партії. Далі йдеться про висловлені під час зборів причини, які вплинули на зменшення кількості членів організації: «В обговоренні доповіді та виступах взяли участь 10 чоловік, які дали оцінку діям минулого проводу та голові крайової організації НРУ Олександру Ткаленку. Було підкреслено різнобій у виступах з іншими партіями, відсутність зв'язку з масовими політичними силами серед інших партій.

Втрата кількості членства та інші недоліки в роботі, які були обумовлені не лише роботою голови проводу, а й вказівками з Києва, що врешті і призвело НРУ до поразки на минулорічних виборах: жодного депутата на рівні Верховної Ради, області, району від НРУ крайової організації немає» [2, арк. 13].

Джерелознавчий потенціал досліджуваного матеріалу розкривається через зіставлення офіційних документів Руху з аналітичними текстами Августа Вірлича. Зокрема, у заяві крайового проводу Херсонської обласної організації НРУ від 5 січня 1995 р. наголошено, що організація не стала повноправним членом консультативно-політичної ради при облвиконкомі, погодившись на співпрацю щодо конкретних програм і проєктів у статусі спостерігача. Водночас автори заяви критично оцінювали подібні ради як штучні утворення, що звужують політичний простір і не сприяють розвиткові багатопартійності [2, арк. 11]. У довідці від 21 вересня 1995 р. Вірлич також зазначав статус спостерігача, однак розглядав його в контексті політичної стратегії організації: перебування в «конструктивній опозиції» до владних структур та відсутності блокування з іншими

партіями. Таким чином, документи узгоджуються щодо формату участі Руху в консультативному органі, проте відрізняються спрямованістю викладу: заява обґрунтовує позицію організації, тоді як довідка включає відповідну інформацію до критичного аналізу її діяльності. Таке зіставлення дозволяє досліджувати співвідношення політичної самопрезентації НРУ та авторської інтерпретації Августа Вірлича.

Газетні публікації й документи Руху створюють можливості для такої перевірки. Представлені у справі матеріали відображають різні позиції: критику організаційної практики, пояснення прихильників Руху, оцінки колишніх членів його керівництва. Їх порівняння дозволяє виявляти збіги та суперечності в описах подій, відокремлювати фактичні повідомлення від політичної полеміки. Водночас повторення повідомлень у кількох текстах саме собою не означає незалежності їхнього походження.

Отже, досліджувана справа має подвійний джерелознавчий потенціал. Вона містить відомості про діяльність Народного руху України на Херсонщині та дозволяє вивчати аналітичні практики Августа Вірлича, коло його суспільно-політичних зацікавлень і характер авторських оцінок. Найпродуктивнішим є комплексне використання цих матеріалів із перевіркою авторства, датування, походження інформації та взаємозалежності повідомлень. Такий підхід сприяє включенню біографії громадського діяча в дослідження локальних політичних процесів кінця XX століття.

Список використаних джерел

1. Михайлов В. В. Політична діяльність крайових організацій НРУ на Півдні України наприкінці 1980-х – 1991 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 47. С. 199–205.

2. Державний архів Херсонської області. Ф. Р-3378. Оп. 4. Спр. 192.

3. Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4094. Об’єднання громадян незалежної України, створені на території Херсонщини. Оп. 8-П. Херсонська крайова організація Народного руху України за перебудову, м. Херсон: справи постійного зберігання за 1989-2007 роки.

УДК 94(477.7)«17/19»

Яна Гаргаун
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії,
заступник директора
Навчально-наукового інституту післядипломної освіти
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна

НІМЕЦЬКІ КОЛОНІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ

Історія німецьких колоній на Півдні України є важливою складовою дослідження соціально-економічних процесів у регіоні наприкінці XVIII – на початку XX ст. Переселення німецьких колоністів сприяло формуванню багатонаціонального суспільства, розвитку товарного землеробства, ремесел, торгівлі та підприємництва. Водночас функціонування колоній залежало від імперської політики, особливостей земельних відносин, демографічних змін і поступового обмеження привілейованого правового становища колоністів.

Активне переселення німецьких колоністів на південноукраїнські землі розпочалося наприкінці XVIII ст. і було пов'язане з політикою Російської імперії щодо заселення та господарського освоєння новоприєднаних територій Північного Причорномор'я. Імперська влада прагнула збільшити кількість землеробського населення, розширити обробіток земель, сприяти розвитку продуктивного господарства та закріпити адміністративний контроль над регіоном. Для залучення переселенців використовувалися земельні наділи, фінансова допомога, податкові пільги й певні форми самоврядування. Важливим напрямом соціально-економічного розвитку стало формування ремісничих і переробних виробництв. У колоніях діяли майстерні, кузні, млини та інші підприємства, необхідні для обслуговування сільського господарства й повсякденних потреб населення. Ремісники виготовляли та ремонтували знаряддя праці, займалися обробкою дерева й металу, виробництвом одягу та предметів побуту. Розвиток таких занять сприяв поглибленню господарської спеціалізації, посиленню зв'язків між селом і містом та поступовому формуванню локальних ринків.

Дослідження О. Жирякова засвідчують, що в німецьких і менонітських колоніях Таврійської губернії земельні відносини були складними та динамічними. Поряд із традиційними формами колоністського землеволодіння розвивалися приватні земельні операції, оренда та інші механізми доступу до земельних ресурсів [1]. Значення мали також норми спадкування, зокрема міноратні практики в окремих громадах, які передбачали особливий порядок передавання господарства спадкоємцеві. Такі звичаї могли допомагати зберігати цілісність господарства, однак не усували суперечностей, пов'язаних із нерівним розподілом майна.

У другій половині XIX ст. земельне питання дедалі виразніше впливало на соціальну диференціацію колоністського населення. Зростання кількості господарств, обмеженість земельного фонду та розширення товарного виробництва сприяли майновому розшаруванню. Заможні господарі мали більше можливостей купувати або орендувати землю, використовувати найману працю та вкладати кошти у виробництво. Натомість малоземельні родини були змушені шукати додаткові джерела доходу, займатися ремеслом або наймитувати. Отже, колоністські громади не становили однорідної соціально-економічної спільноти.

Істотний вплив на життя колоній мала зміна державної політики. У XIX ст. Російська імперія поступово переглядала особливий правовий статус іноземних колоністів і посилювала адміністративну інтеграцію поселень. Законодавчі зміни 1871 р., пов'язані з ліквідацією спеціального управління колоністами, та запровадження загальної військової повинності 1874 р. стали важливими етапами трансформації їхнього становища. Ці заходи впливали на організацію громадського життя, господарські рішення й перспективи збереження традиційних форм самоврядування. Водночас їхні наслідки не були однаковими для всіх груп, оскільки відрізнялися конфесійні традиції, економічні можливості та місцеві умови.

Соціальне життя німецьких колоній значною мірою організовувалося навколо родини, релігійної громади та місцевих установ. Церква й школа відігравали важливу роль у підтриманні мовних, культурних і конфесійних традицій. Освіта сприяла поширенню грамотності, засвоєнню практичних знань і підготовці людей до господарської діяльності. Водночас релігійні громади виконували функції соціальної підтримки, допомагаючи організовувати взаємодопомогу та врегульовувати частину внутрішніх суперечностей. Ці інституції були не лише осередками культурного

життя, а й важливими чинниками стабільності колоністського суспільства [2].

Взаємодія німецьких колоністів із місцевим населенням мала різні форми. Вона охоплювала торгівлю, обмін господарським досвідом, трудові відносини, оренду земель і повсякденні контакти. Колонії не існували ізольовано від регіонального середовища: їхні виробники залежали від ринків, транспортної інфраструктури та попиту за межами власних поселень. Водночас мовні й конфесійні відмінності, конкуренція за землю та нерівність господарських можливостей могли створювати напруження. Тому соціально-економічну історію колоній доцільно розглядати як складову ширших процесів розвитку багатонаціонального Півдня України.

На початку XX ст. німецькі колонії залишалися важливими осередками сільськогосподарського виробництва, ремесел і торгівлі. Проте їхній розвиток супроводжувався внутрішніми суперечностями: земельною кризою в окремих громадах, майновим розшаруванням і змінами державної політики. Подальші суспільно-політичні потрясіння, Перша світова війна та революційні події докорінно змінили умови життя німецькомовного населення. Отже, початок XX ст. варто розглядати не лише як продовження попередніх господарських тенденцій, а й як період зростання невизначеності та трансформації традиційного колоністського устрою.

Список використаних джерел

1. Герасимчук, О. Переселення німецьких колоністів із Чернігівської та Полтавської губерній на південноукраїнські землі в другій чверті XIX ст. *Сіверянський літопис.* 2024. № 2. С. 46–59.

2. Міронова І. Німецька колонізація Південної України XVIII – XIX ст.: періодизація проблеми. *Історичний архів.* 2016. № 16. С. 81–87.

УДК 94:[061.2:61]](477.74)”1999/2010”(043.2)

Євген Гомонюк
аспірант PhD кафедри історії
Чорноморського національного університету
імені Петра Могили,
менеджер з питань регіонального розвитку
КУ ММР «Агенція розвитку Миколаєва»
м. Миколаїв, Україна

ДІЯЛЬНІСТЬ JEWISH HEALTHCARE INTERNATIONAL В ОДЕСІ У 1999–2010 РОКАХ

Jewish Healthcare International (JHI) – міжнародна гуманітарна організація, яка з 1999 року направляла команди лікарів і медсестр з Ізраїлю та Північної Америки до єврейських громад колишнього Радянського Союзу (Україна, Молдова, Білорусь, Латвія, Литва), зокрема до Одеси. Її історія почалася з Project Vision – невеликої структури американського офтальмолога Стівена Катнера, яка з 1991 року надавала очну допомогу в Ізраїлі, Румунії та інших країнах [4]. Та масова еміграція євреїв із колишнього СРСР показала, що потреби репатріантів значно ширші за офтальмологію: Project Vision могла допомагати із зором для 900 000 іммігрантів, тож Катнер продав свою практику й розширив діяльність на загальну медицину [3].

Якщо за радянських часів літні люди мали бодай базове забезпечення їжею та медичною допомогою, то після розпаду СРСР ця «мережа безпеки» фактично зруйнувалася: за оцінкою самого С. Катнера, українська держава не мала достатньо коштів на безкоштовну медицину, пацієнти змушені були самі купувати ліки, постільну білизну й харчування, а на інвалідні візки чекали до 18 місяців [1, с. 22]. До 1999 р. Україна втратила понад 60% ВВП, і в країні, де проживало майже 500 000 євреїв, найуразливішими стали літні люди [2]. Пенсії літніх одеситів становили 30-40 доларів США на місяць [21].

За таких умов в Одесі діяли «Гмілус Хесед» та «Хесед Шаарей Ціон» – центри єврейського соціального забезпечення, які фінансувалися Американським єврейським об'єднаним розподільчим комітетом (JDC / «Джойнт»), і саме на їх базі працювала JHI.

Співзасновниками JHI були американські єврейські федерації міст Грінсборо (Північна Кароліна), Атланти (Джорджія), Пітсбурга (Пенсильванія) й Тайдвотера (Вірджинія) разом із міністерствами закордонних справ та охорони здоров'я Ізраїлю та «Джойнтом» [20]; до

2003 року донорами були вже сім американських федерацій, а в січні 2001 року утворено спільне підприємство з Project Vision для очного компонента місій [15]. Для Одеси партнером за принципом міст-побратимів також була федерація міста Балтимора (Меріленд) [6]. Організація прагнула стати «центральною єврейською адресою» для медиків-волонтерів і розвивати місцеву медичну інфраструктуру, а не просто «накладати пластир на рану».

В Одесі JHI співпрацювала з Хеседами, соціальними службами та Інститутом очних хвороб і тканинної терапії ім. Філатова, який за угодою безкоштовно лікував пацієнтів в обмін на навчання й обладнання від JHI. Організація щорічно відправляла в середньому від 15 до 17 місій до обслуговуваних місць, де до 54 іноземні лікарі надавали близько 20-30 індивідуальних консультацій кожен і здійснювали майже стільки ж візитів до пацієнтів на дому, а також читали лекції місцевим медичним працівникам і студентам [13]. Лише до Одеси такі міжнародні візити відбувались кожні три місяці. З одеського боку місії курувала хірург Неллі Нунупарова, яка очолювала програму «Медичне консультування» Хеседу.

Діяльність JHI мала різні напрями. Так, тричі на рік іноземними спеціалістами проводились дводенні семінари для місцевих лікарів і одноденні – для доглядальників Хеседу. Крім того незалежні лікарі-волонтери регулярно проводили консультації на місцях, так званої «другої думки» щодо складних випадків встановлення діагнозів і обрання плану лікування, а також робили візити до лежачих хворих і обходи лікарень, причому Одеса запитувала фахівців понад двадцяти спеціальностей. Ще одним компонентом була допомога з ліками та медичним обладнання, яке передавали Хеседу, Центру мікрохірургії ока, міським лікарням і поліклінікам. Супутньою метою було знайомство волонтерів із відродженням єврейської культури в Україні – шабатом у Хеседі, «теплими домами», школами та меморіалом Голокосту. Водночас учасники визнавали труднощі: робота через перекладача та майже повна відсутність обладнання обмежували обстеження найпростішими процедурами [21].

Одним із перших задокументованих проєктів став скринінг зору восени 2003 року. Лікарі Стівен Катнер й Алан Лурія (США), Хосеф Бен Моше (Ізраїль) разом з ізраїльською асоціацією Joint-Eshel (Асоціація планування та розвитку послуг для людей похилого віку в Ізраїлі) навчили сімох літніх волонтерів Хеседу працювати з подарованим обладнанням і створили маршрут пацієнта: до волонтерів-офтальмологів Хеседу для придбання окулярів за

рецептом, а за потреби – до Інституту очних хвороб для подальшого обстеження й лікування.

Паралельно JHI розвивала стоматологічну просвіту в літніх таборах Єврейського агентства для Ізраїлю «Сохнут». Так, влітку 2003 року в таких таборах понад 600 дітей та їх батьків відвідали семінари з гігієни та отримали зубні щітки, пасту й зубну нитку [8]. У липні 2004 року стоматологи Мортон Ланг (Канада), Волтер Годдард (Ізраїль) та Йосеф Ковальскі (Ізраїль) оглянули понад 600 дітей і майже 100 літніх людей, а тих, хто потребував лікування, направляли до місцевого стоматолога, який щомісяця безкоштовно лікував десятьох дітей в обмін на подароване обладнання. Ланг зафіксував, що державні клініки відставали від північноамериканських стандартів щонайменше на 50-60 років [18, с. 13], а в Одесі стоматологічна допомога була кращою, ніж у Києві, проте приватні клініки були доступні лише заможним [16].

За статистикою JHI станом на 2004-2005 роки, по всій мережі було проведено 70 місій із 340 волонтерами, прочитано 749 лекцій для 26 989 слухачів, надано 2 088 консультацій «другої думки» й передано допомогу (лікарські засоби та медичне обладнання) на суму понад 600 000 доларів США [10, с. 2]. Окремо, свої враження від місій в Україну фіксують в інформаційному бюлетені організації самі лікарі-учасники. Так, у листопаді 2005 року ортоптист Марла Шайнберг (США) описує літніх людей, які по 3-4 роки не виходили з осель і жили в комунальних квартирах [21, с. 4]; лікар Мортон Лейбовіц (Ізраїль) згадує візит до самотньої підопічної [17, с. 2].

З часом напрями роботи організації поступово розширювалися. Так, у березні 2006 року до Одеси приїжджає педіатр з питань розвитку Лінда Натансон-Ліппітт (США), яка працювала в дошкільному закладі «Мазал Тов», відвідувала дітей удома й порівняла одеське відділення новонароджених із американськими тридцятирічної давнини, зауваживши, що для змін потрібні передусім знання [19, с. 1]. У травні 2006 року під час 26-ї місії вперше провели «трек» із діабету, зокрема симпозіум для понад 40 лікарів і навчання доглядальників. Учасник візиту, лікар Пол Колон (США) тоді наголосив, що в українських лікарнях пацієнтів недостатньо забезпечують їжею й ліками, як у американських лікарнях, тому місцевий Хесед допомагав сім'ям пацієнтів у цьому. Він особисто долучився до збору 3 000 доларів США для оплати доставки контейнера з медичними матеріалами вартістю 100 000 доларів США до Одеси [5]. Зокрема, глюкометри, підгузки для дорослих, аптечки першої допомоги та діагностичний ультразвуковий апарат, кошти на

який збирали в пам'ять про лікаря Джона Голдкранда (США), медичного куратора місій ЈНІ до Одеси [9, с. 1].

Одеські публікації фіксують місію з професором Б. Кауфманом (США), делегацію лікарів із США та Ізраїлю у листопаді 2007 року, спільну місію з ізраїльським центром «Яд Сара», який привіз медичне обладнання та виконав поїздку до міні-хеседу у Білгороді-Дністровському. За підсумком одеської кураторки Неллі Нунупарової, у грудні 2009 року, на ювілей співпраці з ЈНІ, вже йшлося про 33 медичні місії в складі 152 лікарів-волонтерів. Тоді ж Одесу відвідали нова виконавча директорка ЈНІ Керол Кіршнер і доктор Роджер Брік [14]. А останнім відомим заходом став семінар 17-18 жовтня 2010 року для соціальних працівників служби «Догляд на дому», який провели лікарі Елі Вейс та Белінда Севіц з Ізраїлю.

Хоч ЈНІ ініціювала численні освітні програми та обмін досвідом, вона не була єдиним зовнішнім партнером одеських Хеседів. Їхня власна програма «Медичне консультування» провела у 1998-2002 роках 116 589 консультацій із залученням 36 лікарів-професорів, британська громада забезпечила понад 4 тисячі підопічних окулярами, а в 2009 році до підтримки долучилася міжнародна організація Claims Conference (Конференція з питань матеріальних претензій євреїв до Німеччини). Тож ЈНІ була консультативною надбудовою, а не заміною місцевої системи гуманітарної підтримки. Водночас, за оцінкою доктора Бетсі Гідвіц, саме організація Jewish Healthcare International налагодила зв'язки між лікарнями, хеседами «Джойнта» і західними фахівцями, що покращило допомогу і клієнтам Хеседу, і літнім неєвреям [6].

Після 2005 року ЈНІ розширила діяльність на Ізраїль, Луїзіану, Гаїті й Ефіопію [12]. З 2012 року навчання лікарів в Східній Європі стало дистанційним через відеоконференції [11]. Цього ж року засновник організації Стівен Катнер пішов у відставку [3]. А у 2014 році, за даними Податкової служби США, організація вважається закритою [7].

Таким чином, ЈНІ створила в Одесі модель короткострокових волонтерських місій, яка поєднала навчання місцевих лікарів і доглядальників, консультації та передачу обладнання у партнерстві з Хеседом і JDC. Вона допомогла вразливим літнім людям і дітям, відкрила місцевим фахівцям нові знання та міжнародні контакти, а учасників місій познайомила з «єврейським відродженням» в Одесі. Водночас залежність від волонтерів, невеликий бюджет і значна роль засновника зробили її діяльність нестійкою, тому в 2010-х роках вона поступово згасла.

Список використаних джерел

1. American Jewish Joint Distribution Committee (2004, January 30). Presentation on the condition and needs of Jewish victims of Nazi persecution in the former Soviet Union. URL: https://www.swissbankclaims.com/DOCUMENTS_NEW/AmericanJewishJointDistributionCommitee(FormerSovietUnion)PartI.pdf
2. American Jewish Joint Distribution Committee (JDC). Ukraine. URL: https://web.archive.org/web/20110904045407/http://www.jdc.org/jdc-worldwide-programs/former-soviet-union/ukraine.aspx
3. Atlanta Jewish Times (2012, November 7). JHI announces founder's retirement. URL: https://www.atlantajewishtimes.com/jhi-announces-founders-retirement/
4. Cohen B. (2012, December 11). A doctor without borders. Tablet Magazine. URL: https://www.tabletmag.com/sections/community/articles/a-doctor-without-borders
5. Colon P. (2006, May). Summer 2006 newsletter. Mission: Odessa. Jewish Healthcare International. URL: https://web.archive.org/web/20070728124900/http://www.jewishhealthcareinternational.org/newsletter.htm
6. Gidwitz B. (2007, May 15). Jewish life in independent Ukraine: Fifteen years after the Soviet collapse (Part 2). Jerusalem Center for Security and Foreign Affairs. URL: https://jcfa.org/article/jewish-life-in-independent-ukraine-fifteen-years-after-the-soviet-collapse-part-2/
7. Impala. Jewish Healthcare International Inc. URL: https://app.impala.digital/app/profile/442907/form-990
8. Jewish Healthcare International. (2004, Spring) Newsletter spring 2004. URL: https://web.archive.org/web/20040905080322/http://www.jewishhealthcareinternational.org/newsletters.php
9. Jewish Healthcare International. (2005, Winter). In memory. Spring report 2006. URL: https://web.archive.org/web/20070728130308/http://www.jewishhealthcareinternational.org/JHINewsletter%20Spring%202006.pdf
10. Jewish Healthcare International. (2004, Fall). Newsletter fall 2004. URL: https://web.archive.org/web/20070728130440/http://www.jewishhealthcareinternational.org/NEWSLETTER%20FALL%202004.pdf

11. Jewish Healthcare International. Eastern Europe. URL: https://web.archive.org/web/20130915175038/http://jewishhealthcareinternational.org/europe.php
12. Jewish Healthcare International. JHI History. URL: https://web.archive.org/web/20130915175042/http://jewishhealthcareinternational.org/history.php
13. Jewish Healthcare International. Our Programs. URL: http://jewishhealthcareinternational.com/5.html
14. Jewish Healthcare International. Odesa. URL: http://jewishhealthcareinternational.com/11.html
15. Jewish Healthcare International. Partner federations & agencies. URL: https://web.archive.org/web/20030920041517/http://www.jewishhealthcareinternational.org/partners.php
16. Lazarus D. (2004). Retired dentist helps FSU Jews brush up on oral hygiene. Canadian Jewish News. URL: https://web.archive.org/web/20070728130521/http://www.jewishhealthcareinternational.org/CanadianJewishNewsArticle.jpg
17. Leibowitz M. (2005, Winter). Home visit. Winter report 2005. URL: https://web.archive.org/web/20070728130249/http://www.jewishhealthcareinternational.org/JHINewsletter%20Winter%202005.pdf
18. McGill University, Faculty of Dentistry (2005). *Faculty of Dentistry newsletter*, 2004–2005, Vol. 84, No. 1. URL: https://www.mcgill.ca/dentistry/files/dentistry/dentistry2005.pdf
19. Nathanson-Lippitt L. (2006, Spring). Mission: Odessa, March 2006. Spring report 2006. URL: https://web.archive.org/web/20070728130308/http://www.jewishhealthcareinternational.org/JHINewsletter%20Spring%202006.pdf
20. Seeing is believing (2003, June 23). Israel National News. URL: https://www.israelnationalnews.com/news/45506
21. Shainberg M. (2005, Fall). Mission: Odessa, Ukraine, November 2005. Fall report 2005. URL: https://web.archive.org/web/20070728130414/http://www.jewishhealthcareinternational.org/JHINewsletter%20Fall%202005.pdf

УДК 94 (477) «1919-1921»

Владислав Горохов
аспірант PhD кафедри історії
Чорноморського національного університету
імені Петра Могили,
провідний інженер відділу
цифрового розвитку та архівних
інформаційних ресурсів ДАМО
м. Миколаїв, Україна

РЕКВІЗИЦІЙНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 1919–1921 рр. ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ СЕЛЯНСТВА

Упродовж 1917-1921 рр. продовольчі ресурси південноукраїнського села поступово виснажувалися внаслідок тривалих воєнних дій і примусових вилучень сільськогосподарської продукції. Реквізиції проводили більшовицькі, білогвардійські, німецько-австрійські та інші військові сили, що діяли на українських землях. Ці процеси негативно позначалися на стані селянських господарств, спричиняли скорочення їхніх продовольчих запасів і поглиблювали господарську розруху. Становище українського селянства після Першої світової війни ускладнювалося тривалими збройними конфліктами, господарською розрухою та зміною політичних режимів. Війна спричинила людські втрати, мобілізацію значної частини працездатних чоловіків, переміщення населення та відплив робочої сили із сільського господарства. Унаслідок бойових дій і порушення господарських зв'язків скорочувалися посівні площі та обсяги виробництва [5].

Проблематика наслідків політики воєнного комунізму для українського селянства посідає помітне місце в сучасних дослідженнях. Особливу увагу історики приділяють продовольчій розкладці як одному з чинників що підготували ґрунт для голоду 1921-1922 років. Дослідник Іван Петренко детально розглядає хлібозаготівельну політику більшовиків на Півдні України, зокрема в Одеській губернії, і наголошує, що надмірні плани вилучення зерна в умовах виснаження селянських господарств безпосередньо сприяли розгортанню продовольчої катастрофи. Науковець Юрій Котляр аналізує селянське повстанство на Миколаївщині як реакцію хліборобів на реквізиції, примусові мобілізації та насадження комун.

У 1919 році більшовицька влада встановила для України продовольчу розкладку обсягом 140 млн пудів хліба. До білогвардійської окупації вдалося заготовити лише 8 млн пудів, тобто приблизно 5,7% запланованого обсягу. Після відновлення більшовицького контролю 26 лютого 1920 року затверджено нову розкладку на 160 млн пудів зерна. За даними Івана Петренка, до вересня 1920 року вдалося зібрати близько 30 млн пудів, включно із закупівлями для червоної армії. Це становило приблизно 18,75% плану. Наведені показники потрібно розрізняти: затверджена розкладка відображає державні вимоги [7, с. 74], тоді як обсяг зібраного зерна характеризує фактичні результати заготівель [9].

Регіональний розподіл продовольчих завдань створював значне навантаження на хлібовиробничі губернії. За матеріалами Івана Петренка, на Одеську губернію припадало майже 17 млн пудів збіжжя, на Херсонську 47 млн, Катеринославську 38 млн, Полтавську 24 млн пудів. Крім зерна, селян Одещини зобов'язали здати 19,3 тис. голів великої рогатої худоби, 38,2 тис. овець і 56,5 тис. свиней [8, с. 25–26]. У серпні 1920 року встановлено ще один план заготівлі зерна обсягом 160 млн пудів, а додатково через помельний податок планували отримати 27 млн пудів. Сукупно ці завдання становили 187 млн пудів запланованих надходжень, а не фактично вилученого зерна [7, с. 74].

Масштаб державних вимог простежується і в документах Херсонського губернського продовольчого комітету. У червні 1920 року повітовим продовольчим комісарам наказали під їхню особисту відповідальність забезпечити заготівлю та доставлення продукції до залізниць і водних шляхів. Херсонський і Дніпровський повіти мали здати по 4 млн пудів зернохлібофуражу кожен, Єлисаветградський 3 млн, Олександрійський 2 млн пудів. Окремо встановлювалися завдання щодо худоби, масла, картоплі та олійного насіння. Повітові комісари мали розподілити ці норми між районними конторами й щоденно контролювати виконання цих заготівель [1, с. 4].

Продрозкладки скорочували ресурси, необхідні для харчування селянських родин та подальшого ведення господарства. Вилучення зерна зменшувало продовольчі й насіннєві запаси, а втрата коней та іншої тяглової худоби обмежувала можливості обробляти землю. За таких умов селяни мусили розподіляти залишки продукції між споживанням, посівом і потребами господарства, хоча державні вимоги часто не враховували реальних ресурсів конкретного двору [7, с. 78; 8, с. 25].

Для забезпечення розкладки влада залучала продовольчі загони, робітничі дружини та комітети незаможних селян. В Одеській губернії

діяло 97 робітничих продзагонів загальною чисельністю понад 2,3 тис. осіб. Комнезамам, які брали участь у заготівлях, могли залишати десяту частину вилученого хліба. На початок вересня 1920 року в губернії налічувалося 422 такі комітети [8, с. 25–26]. Документи Херсонського губернського продовольчого комітету також свідчать, що комітети незаможних селян розглядалися владою як засіб виконання розкладки, боротьби з повстанським рухом і посилення контролю над сільськими громадами [1, с. 8].

Примусовий характер продовольчої політики виявлявся й у покаранні сіл, які відмовлялися виконувати державні вимоги. У травні 1920 року до так званої чорної дошки занесли керівників і жителів села Щасливого Куколівської волості. Причиною стали рішення не надавати більшовикам підводи за нарядами волосного виконкому, не здавати худобу за встановленими державою цінами та не передавати хліб за розкладкою в повному обсязі. Село позбавили права отримувати фабрично-заводські товари до виконання зобов'язань щодо здачі хліба й худоби [2, с. 23]. Цей випадок демонструє, що виконання продовольчих планів забезпечувалося не лише адміністративними наказами, а й економічними санкціями проти місцевого населення.

Селянський опір у цей період мав ширші причини, ніж невдоволення вилученням хліба. У своїй монографії Юрій Котляр зазначає, що продзагони забирали вирощене зерно, торгівля ним вважалася державним злочином, а примусова мобілізація до червоної армії посилювала невдоволення. Селяни також виступали проти продрозкладки та насадження комун, які обмежували можливості самостійного господарювання [6, с. 39, 40]. У 1920-1921 роках голод і утиски радянської влади сприяли активізації селянських повстань на Півдні України. У повстанському русі брали участь різні верстви сільського населення, а серед його гасел була незалежність України. Штаб Симона Петлюри планував організувати збройне повстання проти радянської влади, покладаючи особливі сподівання на Південну оперативну округу, до якої входила територія колишньої Херсонської губернії. Командувачем округи призначили Костянтина Бондарука [6, с. 78, 79].

Реквізиційна політика діяла на тлі вже наявного господарського виснаження. За оцінками, наведеними в дослідженні Івана Петренка, більшовицьке керівництво очікувало значних запасів хліба в українському селі. Водночас частину врожаю попередніх років селяни вже використали для харчування, залишили під посів або реалізували на ринках. У звіті до ЦК КП(б)У П. Блохін зазначав, що хлібну

розкладку можна було виконати щонайбільше на 30-40 %, оскільки зерно частково спожили, а частково продали [8, с. 25–26]. Така ситуація вказує на розрив між централізованими планами радянської влади та фактичними можливостями селянських господарств.

Архівні матеріали з початку 1920 р. дозволяють простежити реальний хід виконання розкладки на місцях. У Благодатнівській волості на засіданнях комнезамів постановили мобілізувати всіх членів волосних і сільських ревкомів та партійних осередків, розбити їх на групи і приступити до вилучення зерна. У Лисогірській волості комнезам відібрав у куркулів 298 десятин землі. З цих земель організували артіль до якої увійшли 20 сімей. Крім того для громадських потреб відібрали 20 будинків. В Євгенівській волості Тираспольського повіту примусовими засобами розкладку виконали на 105% [4, Арк. 4].

У 1921 році становище південних губерній різко погіршила посуха, від якої загинуло близько 20% засівів в Україні, зокрема 65% у Миколаївській губернії, 64% у Катеринославській і 45% в Одеській. У степових губерніях урожай подекуди не забезпечував навіть повернення насіння, витраченого на посів [3]. Селянські господарства зустріли неврожай із уже виснаженими запасами зерна, скороченими виробничими можливостями та обмеженими резервами для харчування родин.

Проте, голод 1921-1922 років, звичайно, не можна пояснити лише природними умовами. Посуха й неврожай стали безпосередніми чинниками погіршення продовольчої ситуації, проте їхні наслідки посилювалися більшовицькою політикою хлібозаготівель. Реквізиційна політика більшовицької влади на Півдні України в 1919-1921 роках посилювала кризу селянського господарства, яке вже зазнало значних втрат унаслідок Першої світової війни та німецько-австрійських реквізицій. Селянський опір проти продовольчого примусу був одним із джерел конфлікту між населенням і владою. Посуха 1921 року та неврожай загострили ситуацію, коли господарства вже мали обмежені запаси насіння, продовольства й тяглової сили. Поєднання цих чинників сприяло виникненню та поширенню голоду 1921-1922 років в Україні.

Список використаних джерел

1. Бюлетень Опродкомгубу Херсонської. 1920. № 7. Червень. Миколаїв: Видання Опродкомгубу. С. 30.

2. Бюлетень Опродкомгубу Херсонської. 1920. № 8. Червень. Миколаїв: Видання Опродкомгубу. С. 30.

3. Голод 1921–23. Енциклопедія сучасної України. URL: https://esu.com.ua/article-25438 (дата звернення: 16.10.2026).

4. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). Ф. Р-152. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 4.

5. Історія України: Перша світова війна 1914–1918. Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Історія_України:_Перша_світова_війна_1914–1918 (дата звернення: 16.10.2026).

6. Котляр Ю. Селянське повстанство на Миколаївщині (1918–1921 рр.) : монографія. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2021. 124 с.

7. Петренко І. Хлібозаготівельна політика комуністичного режиму як чинник виникнення масового голоду 1921–1923 рр. в Україні. *Вісник Черкаського університету*. *Серія : Історичні науки.* 2023. № 2. С. 71–92.

8. Петренко І. На порозі голоду: Одеська губернія у продовольчій політиці комуністичного режиму на початку 1920-х років. *Український селянин*. 2026. Вип. 37. С. 22–37.

9. Український інститут національної пам'яті. 1919 – вийшов Декрет Раднаркому РСФРР про хлібну і фуражну розкладку. URL: https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/sichen/11/1919-vyyshov-dekret-radnarkomu-rsfrr-pro-hlibnu-i-furazhnu-rozkladku (дата звернення: 16.10.2026).

УДК 94 (438)

Максим Захарченко
аспірант PhD кафедри історії
Чорноморського національного університету
імені Петра Могили,
викладач Миколаївського базового
медичного фахового коледжу
м. Миколаїв, Україна

РІЧ ПОСПОЛИТА ЯК ІСТОРИЧНЕ ПІДҐРУНТЯ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНА БАЗА КОНЦЕПЦІЇ ІНТЕРМАРІУМУ

Станом на середину XV – початку XVI ст. в регіоні Південно-Східної Європи відбуваються величезні безпекові зрушення: Ромейська імперія, що протягом останньої тисячі років слугувала

щитом для християнської Європи, була захоплена турками-османами, після чого, створена на її уламках, Османська імперія почала свій рух в глибину Балканського півострову, в Причорномор'я та на узбережжя Адріатичного моря, створюючи екзистенційну загрозу для цілої низки великих європейських держав: Венеційської республіки, Папської області, Габзбурзької Австрії, Угорщини, Польщі (КП) та Литви (ВКЛ).

В 1475 р. Османська імперія завдалає поразки генуезцям, феодорійцям і кримським татарам. Подібна зміна стала катастрофою для південної політики ВКЛ та КП: адже вже в проміжку між 1472 та 1492 рр. ВКЛ втрачає здобутий Вітовтом вихід до Чорного моря, а українські землі тепер регулярно будуть стикатися з грабіжницькими набігами татар [5].

Задля формування нового поясу безпеки європейські монархії, декілька разів вдавались до спроб утворити династичні унії. І одна з ключових задач, що тоді могла змусити еліту, в першу чергу Угорщини, приймати іноземного володаря та погоджуватись на унію, була саме ідея утворити сильний союз держав, що міг протидіяти османській загрозі. Так династія Ягеллонів (гілка литовських Гедиміновичів) поряд з традиційними Польщею та ВКЛ встигли очолити також Угорщину та Богемію. Так, син Владислава II Ягайла Владислав III Варненчик поряд з короною польською та литовською між 1440 та 1444 рр. також носив корону Угорщини та Хорватії [10, с. 108]. Між 1490 та 1526 рр. поряд з польськими та литовськими Ягеллонами корони Богемії, Угорщини та Хорватії обіймали Владислав II та Людовик II Ягеллони. Однак тоді в обох випадках османам вдалось на полі бою розбити ці династичні союзи: один раз – під Варною в 1444 р., де загинув Владислав III, і інший раз – під Могачем в 1526 р., де було вбито Людовика II. Це, в свою чергу, допомогло зайняти угорський та богемський престоли австрійським Габсбургам, що стануть, в майбутньому суперниками польських королів.

В XV – пер. пол. XVI ст. відбувається поступове уподібнення державної системи Великого князівства Литовського в державній системі Королівства Польського. Результатом стане формування в 1569 р. Речі Посполитої. Попри те, що Річ Посполита своїми кордонами ніколи не зможе повноцінно вийти в регіон Північного Причорномор'я, тим не менше, саме з нею політики та державники XX та XXI ст. будуть пов'язувати саму ідею концепції Інтермаріум.

По-перше**,** Річ Посполита, на момент свого піднесення (кін. XVI – поч. XVII ст.), була однією з найсильніших держав тогочасної Європи.

Так, площа унії практично дорівнювала двом площам Франції, а її населення, що можна порівняти з населенням Іберійської унії, або половині населення від вищеозначеної Франції – найбільшої за популяцією країною Європи того часу [7, с. 49]. Річ Посполита мала сильне професійне військо, здатне протистояти Османській імперії (згадаймо Хотинську битву 1621 р.). Тій Османській імперії, яка за 25 років до того завдала військам Священної Римської Імперії нищівної поразки в битві при Керестеші. Річ Посполита була вплетена в династичну європейську політику: це шлюби королів з італійськими Сфорца, австрійськими Габсбургами та шведськими Ваза; перебування на польсько-литовськму престолі вихідців з династій Валуа, Баторі, Ваза [2, с. 163, 185, 198, 208–215].

По-друге, Річ Посполита, будучи державою великою та багатонаціональною, своєю політикою закладала ряд спільних інститутів та принципів, які мали гарантувати єдність та стабільність цього політичного об'єднання які можна розглядати в якості «цивілізаційної бази» яка заклала ряд підвалин «ідентичності інтермаріуму»: Це зокрема:

1) Особлива культура шляхетської демократії. Тут слід розуміти, що Річ Посполита вносила чіткий поділ між кількісною базою населення країни (селяни, меншою мірою міщани) і якісною – політичною нацією (шляхтою), і термін «шляхетська демократія» визначає собою те, що демократичними правами в суспільстві оперувала саме шляхта, а не основна маса населення, яка, таким чином, залишалась в основі своїй об'єктом, а не суб'єктом цієї демократії [4, с. 42].

2) Формування демократичних інституцій та культури місцевого самоврядування. Так, на території Речі Посполитої функціонували місцеві сеймики та шляхетські суди, а також широкого розповсюдження отримало міське самоврядування – Магдебурзьке право. Це формувало серед населення (міщанства, духовенства та шляхти, що в купі складали близько 30% від населення станом на початок XVI ст. [9].) певне розуміння власної суб'єктності та трибуну висловлення власної думки. Так, Наталя Яковенко в своїй роботі наводить думку про те, що Берестейська унія 1596 р. послугувала каталізатором для усвідомлення цієї суб'єктності серед русинів та литвинів. Унія, що була прямою креатурою короля Сигізмунда III, викликала палкі дискусії та звинувачення на сеймиках та сеймах, а ряд послів як Дем'ян Гулевич відкрито, попри бажання корони, вимагав: «анулювати рішення Берестейського унійного собору і позбавити єпископських катедр тих владик, котрі визнали зверхність папи» [6, с.

233]. В подальшому це призведе до таких проявів самоврядування, як формування братських шкіл та братських друкарень [6, с. 233–239].

3) Формування спільного економічного простору. Акт Люблінської унії прямо вказував: «Всі мита та цло в Польщі й Литві, земельні та водні, хай які їм надано назви, і королівські, і шляхетські, церковні і міські, Його Королівська Милість зволить скасувати, щоб у майбутньому на віки вічні ніякого ex nunc цла не стягувати з духовних осіб, світських осіб шляхетського стану та з їхніх підданих за будь-які речі власного виготовлення та виробництва, але не скасовувати мита купецького і не дозволяти змовлятися з купцями на шкоду [державі] і для приховування здавна усталеного королівського цла в Польщі та Литві» [1, с. 139–140]. Попри це, слід розуміти, що це не призвело до автоматичної ліквідації цих кордонів на місцях, і Річ Посполита на практиці уявляла собою типову пізньофеодальну державу, поділену на невеличкі митні кластери. Однак, акт унії та політика держави (будівництво інфраструктури, уніфікація мір і ваг) призвели до поступового розчинення торгівельних бар'єрів в середині країни [12, с. 40].

4) Культурний синкретизм. Річ Посполита стала спільним культурним простором, що поступово формував єдину культурну візію. Так, серед шляхти неймовірної популярності здобула ідея сарматизму – ідея того, що шляхта походить від давнього племені сарматів. Таким чином, католицькі, православні, протестантські барокові еліти свідомо культивували (чи імітували) орієнтальну скіфсько-сарматську естетику. Поширення в межах держави стилю бароко (як в архітектурі, музиці, образотворчому мистецтві).

5) Спроба релігійної уніфікації. Річ Посполита, будучи державою багатоконфесійною, і маючи достатньо (порівняно з іншими державами свого часу) високий рівень толерантності, вдавалась і до спроби уніфікувати церкву. З цією метою з другої пол. XIV – кін. XVI ст. держава вдавалась до спроб вчинити церковну унію між руською православною церквою та папською курією. Тобто, підпорядкувати православну церкву в межах Польщі-Литви не Вселенському патріархові в Константинополі, а Папі римському (як і католицьку церкву в межах Польщі-Литви). Результатом стало укладання Берестейської унії 1596 р. та утворення Уніатської (Греко-католицької) церкви.

6) Формування ранньомодерної нації. «Політична нація» Речі Посполитої – шляхта – буде разюче відрізнятись від націй в сьогоднішньому їх розумінні, адже, як це зазначалось, в XVI – XVII ст., «політичним поляком» міг бути і етнічний русин, литвин чи

литовець. Також це могла бути людина різного віросповідання: католицького, православного, протестантського або навіть мусульманського (на території ВКЛ проживали литовські татари, що зберігали свою релігію, культуру, та еліти яких мали шляхетський статус впродовж всього існування Речі Посполитої [11, с. 81]). Відомим є вираз (традиційно помилково приписується Станіславу Оріховському): «gente Ruthenus, natione Polonus» [8], що добре описує це явище. І воно в середовищі еліт спокійно переживе навіть занепад самої Речі Посполитої. Тімоті Снайдер в своїй роботі привів достатньо цікавий цього приклад: «Адам Міцкевич (1798–1855) народився на Святвечір через три роки після останнього поділу Речі Посполитої в Новогрудку, ідише та польськомовному містечку. Місцеві литовські татари щойно збудували нову мечеть. Хоча Новогрудок оточували литовські села, більшість місцевих селян розмовляли білоруською. Міцкевич виріс у свідомій польській шляхетській родині, хоча його батько був, найпевніше, православним, а мати, ймовірно – єврейського походження» [4, с. 45]. Тією самою думкою пронизаний magnum opus Міцкевича – «Пан Тадеуш, або останній наїзд на Литві», який починається словами:

*«Окраю мій, **Литво!** Ти на здоров'я схожа!*
Яка ти дорога, лиш той збагнути може,
Хто втратив раз тебе. Як видиво живе,
Тебе малюю я, бо туга серце рве.
О діво Пресвятая, що в Острій світиш Брамі,
*І **Новогрудок** наш оттінює, і в храмі*
*У **Ченстоховському** проміння розлила!»* [3, с. 27].

Підсумовуючи вищезанначене, наголосимо на наступному. Османська імперія стала величезним викликом для безпекової архітектури регіону Південно-Східної Європи. Династичні унії на базі роду Ягеллонів, до яких в різні періоди часу активно вдавалися європейські монархії Польщі, Литви, Богемії, Угорщини, Хорватії були спробою цих держав сконцентрувати зусилля в боротьбі з османською загрозою. І серед усіх цих уній найбільш міцною, вдалою та життєздатною виявилась унія Королівства Польського та Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського – Річ Посполита. Попри те, що реальні кордони Речі Посполитої так і не змогли досягти узбережжя Чорного моря, та зважаючи на ті дефекти Речі Посполитої, що в майбутньому приведуть цю державу до занепаду, на які в цьому дослідженні уваги не було приділено, саме з Річчю Посполитою слід пов'язувати формування концепції «Інтермаріум» в сучасному її розумінні. Вона була однією з провідних держав Європи свого часу, а

її «цивілізаційна база» (ідея шляхетської демократії, регіональне самоврядування, єдиний економічний простір, культурний синкретизм, відносна віротерпимість) змогла пережити навіть занепад самої Речі Посполитої, та є тим історичним якорем, до якого звертаються дослідники та політики Балто-Чорноморського регіону.

Список використаних джерел

юблінська унія 1569 року. Правові акти / ред. Г. Літвін. Київ: Пол. ін-т,

2. Михайловський В. Наші королі – Reges nostri. Київ : Темпора, 2023. 417 с.
3. Міцкевич А. Пан Тадеуш, або Останній наїзд на Литві / пер. з пол. М. Рильський. Харків : Фоліо, 2004. 352 с.
4. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999. Київ : Дух і літера, 2024. 464 с.
5. Степанченко О. Кримське ханство і Велике князівство Литовське: від союзу до протистояння. Іслам в Україні. URL: https://islam.in.ua/ua/istoriya/krymske-hanstvo-i-velyke-knyazivstvo-lytovske-vid-soyuzu-do-protystoyannya (дата звернення: 13.08.2026).
6. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ : Критика, 2006. 584 с.
: Główny urząd statystyczny, 2014. T. 3 : Polska w Europie. 608 s.
8. Hnatiuk A. Genie Ruthemis, natione Polonus - history of the expression. Electronic Kyiv-Mohyla Academy Institutional Repository. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2492fd39-8a4b-4669-80c4-32b4519fe49d/content (date of access: 15.08.2026).
9. Rzeczpospolita Obojga Narodów w XVI wieku. Ustrój i polityka (ZR). *zpe.gov.pl*. URL: https://zpe.gov.pl/watek/LP6A43JBQH/19/a/terytorium-i-ludnosc-rzeczypospolitej-obojga-narodow-w-xvi-wieku/DE6G21G7L (data dostępu: 12.08.2026).
10. Sroka S. Sława, chwała i plotka Władysław Warneńczyk jako król Węgier. *Przegląd nauk historycznych*. 2016. T. 15, nr 2. S. 103–126.
11. Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze / red.: J. Kulwicka-Kamińska, C. Łapicz. Toruń, 2013. 351 s.
12. Topolski J. Gospodarka polska a europejska w XVI – XVIII wieku. Poznań : Wydawn. Poznańskie, 1977. 286 s.

УДК 94(477):329.17(477):305-055.2

Елеонора-Вікторія Еденберг
здобувачка першого(бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності «Історія та археологія»
Донецький національний університет
імені Василя Стуса
м. Вінниця, Україна
Надія Темірова
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії та археології
Донецький національний університет
імені Василя Стуса
м. Вінниця, Україна

МІСІЯ ЖІНКИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПІДПІЛЛІ

Український визвольний рух середини XX ст. є складним і багатогранним процесом, у якому поєднувалися військові, політичні та соціальні аспекти. Протягом досить тривалого часу фокус дослідників був спрямований переважно на макроісторичні процеси – бойові дії, структуру підпілля, політичні доктрини та постаті видатних командирів-чоловіків, які «творили велику історію». Жінки в ОУН та УПА зображувалися досить стереотипно, себто як жертви тоталітарних режимів або ж як суто допоміжний персонал. Українське підпілля радянська історіографія розглядала виключно крізь призму криміналізації та ідеологічної ворожості, а діаспорна література концентрувалася переважно на героїзмі, залишаючи жіночий досвід у тіні масштабних політичних подій та чоловічого лідерства. Такий підхід суттєво звужував розуміння тотального характеру опору, де жіноча мережа часто ставала ключовим елементом життєздатності всієї структури.

Сучасна наука поступово відходить від патріархальних стереотипів і розглядає підпільницю як самостійну одиницю зі своїм унікальним досвідом. З огляду на це, метою дослідження є визначення специфіки жіночої участі в українському визвольному русі крізь призму протиріч між офіційною доктриною Організації Українських Націоналістів щодо гендерних ролей та реальними прагматичними вимогами воєнного часу.

Для розкриття даної теми та розуміння специфіки жіночої участі в українському визвольному русі необхідно провести аналіз офіційної доктрини ОУН щодо гендерних ролей. Найбільш репрезентативним

документом, що відображає ідеологічний погляд підпілля на місце жінки у суспільстві та збройній боротьбі, є програмна праця М. Рак «До питання призначення української жінки». [2].

Вихідною точкою праці М. Рак є констатація «великої місії» України, яка має очолити змагання поневолених народів. Проте реалізація цього завдання ускладняється критичними демографічними втратами нації внаслідок штучних голодоморів і масових репресій. Саме цей контекст став головним аргументом для залучення жіноцтва до державотворчих процесів – оскільки нація перебувала на межі фізичного виживання, мобілізації підлягали всі людські ресурси [2, арк. 1].

Особливий інтерес викликає запропонована психо-фізична характеристика українського жіноцтва. Автор виділяє п'ять основних типів жінок: материнський тип, що орієнтований на продовження роду та виховання, еротичний та романтичний типи, що розглядалися як найменш придатні або навіть шкідливі для суворої дисципліни підпілля, та тверезий й інтелектуальний типи, тобто, жінки, здатні до аналітичної та організаційної роботи [2, арк. 1].

Ідеологія ОУН безапеляційно стверджувала, що українська жінка за своєю природою належить саме до «материнського типу». Виходячи з цього, вибудовувалася жорстка критика західних моделей емансипації та фемінізму. Автор статі кваліфікує емансипацію як явище, що «не відповідає духовності українки» і веде до деморалізації через ідеї «вільної любові». Натомість пропонувався ідеал жінки, чия активність у публічній сфері є продовженням її материнського обов'язку захищати майбутнє своїх дітей та нації [2, арк. 2–3].

У документі чітко окреслюється ієрархія жіночих обов'язків, де найвищим покликанням залишалося народження та виховання «нового покоління в національному дусі». Пропаганда мала плекати культ великої багатодітної родини, що протиставлявся «одинацтву». Водночас для потреб державного будівництва жіноцтво мало готуватися до виконання специфічних функцій у структурі визвольного руху, як от: заміна чоловіків на адміністративних посадах у разі їхньої загибелі чи арешту, ведення розвідки у ворожому запіллі, де жінка була менш помітною та підозрілою для окупантів, а також готовність до роботи в санітарній службі, стенографії, організації збору ресурсів, шиття та латання одягу для відділів УПА [2, арк. 3–5].

Важливим аспектом було виховання у дівчат «характеру, сили волі і фізичної справності», однак мета цього виховання була суто службовою – підготувати жінку до того, щоб вона могла стати надійним тилом для чоловіка борця або ж самостійно витримувати

тяготи підпільного життя. У документі лунає заклик до створення літератури для матерів, яка б «зродила бажання великої родини» і водночас готувала жінку до можливої жертовності [2, арк. 4–5].

Націоналістичний дискурс конструював образ жертовної «жінки-матері» як своєрідний антипод радянському пропагандистському ідеалу емансипованої «жінки-трудівниці». Якщо більшовицька влада експлуатувала жінку насамперед як робочу силу для відбудови економіки та для поширення комуністичних ідей з метою швидкої радянізації регіону, то підпілля розглядало її передусім як берегиню національної ідентичності та біологічного фонду нації. Варто зазначити, що пропаганда та внутрішня політика ОУН базувалася на засадах гегемонної маскулінності, де захист нації залишався прерогативою чоловіків, а жіночі ролі вважалися допоміжними [3, с. 100–103].

Попри теоретичну «допоміжність» та ідеологічну консервативність, практична роль жіноцтва в ОУН пройшла шлях від повної «невидимості» на етапі становлення організації до тотальної мобілізації в роки збройного конфлікту. ОУН від моменту свого створення у 1929 р. формувалася як суто маскулінне середовище «орденського типу», де серед засновників і вищого керівництва жінки були практично відсутні, що й зумовило первинний брак окремої «жіночої програми» [1, с. 67].

Проте реалії жорстокої підпільної боротьби внесли суттєві корективи в цей патріархальний уклад. Жінки стали тією фундаментальною «невидимою мережею», яка забезпечувала життєздатність ОУН у міжвоєнний період та під час Другої світової війни. Якщо офіційні документи намагалися втримати жінку в межах ролі «націоналістки-матері», то гостра військова потреба в кадрах змусила Провід докорінно переглянути ці підходи на практиці [1, с. 69–71].

У цей період відбувся фактичний перехід від жіночої пасивності до суб'єктності, адже підпільне середовище де-факто готувало новий тип жінки – «політичного бійця». Її участь у визвольному русі не обмежувалася лише абстрактним «плеканням героїв», а вимагала особистої відваги, бездоганного опанування навичок конспірації та готовності до репресій. Залучення до лав ОУН часто відбувалося через взаємодію з легальними жіночими організаціями, де націоналістичне підпілля шукало кадри для розбудови своєї жіночої сітки та юнацтва. Найяскравішим виявом такої жіночої суб'єктності стала розбудова Українського Червоного Хреста, уся колосальна медична,

господарська та комунікаційна мережа якого трималася безпосередньо на жіночих плечах [1, с. 70–71].

Між консервативною ідеологією, що прагнула зберегти традиційний лад, і революційною практикою утворився глибокий розрив. Життя у підпіллі, щоденна небезпека, виконання обов'язків зв'язкових чи розвідниць змушували жінок повністю відмовлятися від приватності та родинного затишку. Досвід таких діячок, як Катерина Зарицька, Галина Дидик чи Дарія Ребет, яскраво доводить, що жінки були здатні брати на себе відповідальність на рівні вищого керівництва підпілля. Отже, їхня діяльність була прямим порушенням тих самих традиційних норм, які ОУН декларувала як ідеал [1, с. 60–72].

Таким чином, офіційна доктрина значною мірою залишалася ідеологічним прикриттям, яке намагалося легітимізувати масову участь жінок у боротьбі, не руйнуючи при цьому звичну чоловічу ієрархію. Проте реальний досвід підпільниць продемонстрував, що жінки стали не просто «допоміжною силою», а повноцінними та життєво необхідними суб'єктами революційного процесу. Діяльність жіночої мережі часто була не менш ризикованою та ефективною, ніж бойові акції чоловічих відділів. Показово, що радянська каральна система також не робила гендерних послаблень, адже на допитах та у таборах ГУЛАГу жінки-підпільниці розглядалися як рівноцінні та небезпечні вороги режиму, сплачуючи за свою залученість ту саму ціну, що й чоловіки. Саме екстремальна практика визвольної боротьби, а не офіційна ідеологія, стала справжнім рушієм зламу гендерних стереотипів в українському націоналістичному середовищі середини XX ст., заклавши фундамент для переосмислення ролі жінки у визвольній боротьбі.

Список використаних джерел

1. Дзьобак В. Жінки в ідеології та практиці ОУН (1929–1941рр.): від «невидимості» до мобілізації. *Український історичний журнал.* 2025. Вип. 3. С. 58–77.

2. Рак М. До питання призначення української жінки. *Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ).* Ф. 13. Спр. 376. Т. 48. Арк. 1–5.

3. Стародубець Г. Гендерна спрямованість пропаганди більшовицько-радянської влади й українського націоналістичного підпілля в 1944–1947 роках. *Новітня доба.* 2023. Вип. 11. С. 96–108.

УДК 930

Аліна Іовчева
кандидатка політичних наук, доцентка,
доцентка кафедри історії
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили,
м. Миколаїв, Україна.

КРИТИЧНЕ ІСТОРИЧНЕ МИСЛЕННЯ ЯК РЕСУРС ДЕМОКРАТИЧНОЇ СТІЙКОСТІ ЄС

В сучасному геополітичному середовищі демократична стійкість значною мірою залежить від спроможності політичних інституцій функціонувати в умовах криз, зберігаючи свою стабільність. У цьому контексті, важливим для укріплення демократичного врядування є характер сприйняття політичної дійсності громадянами. Саме оцінка суспільством інформації, яка продукується в публічному просторі, та інтерпретація подій, визначають подальший вектор розвитку суспільних відносин.

Особливе місце у цьому процесі посідає історія та її трактування. Уявлення про минуле прямо впливає на поточне конструювання політичної ідентичності та цінностей в суспільстві. Так, до прикладу, обґрунтована інтерпретація подій та явищ в минулому може, сприяти усвідомленню відповідальності політичних інститутів і значення громадянських свобод. Водночас історичні образи та символи можуть використовуватися також для легітимації авторитаризму, виправдання насильства, конструювання образу ворога, розпалювання ворожнечі тощо. Цей дуалізм і визначає актуальність критичного історичного мислення та його ролі для укріплення демократичної стійкості в умовах сучасних інформаційних загроз. Варто зазначити, що історичні маніпуляції не обов'язково ґрунтуються на повністю вигаданих фактах. Часто вони стають переконливими завдяки вибірковому використанню реальних подій, вилученню свідчень із контексту, замовчуванню суперечливих обставин або встановленню хибних причинно-наслідкових зв'язків, які укріплюються за допомогою пропаганди в ЗМІ. До прикладу, окремі історичні епізоди можуть подаватися як достатній доказ незмінної ворожості певного народу або природної переваги однієї моделі державного устрою над іншою. У таких випадках проблема виходить за межі точності історичних знань, перетворюючись на інструмент впливу, який формує суспільне сприйняття дійсності. Саме тому протидія дезінформації в

історичному полі, потребує не тільки доступу до достовірних відомостей, а й здатності аналізувати, як саме ці відомості інтерпретують і використовують.

Теоретичне підґрунтя такого підходу сформувалося в дослідженнях вчених, які в своїх роботах розглядали поняття історичного мислення та історичної освіти. Відомий американський науковець, один із провідних дослідників історичного мислення та історичної освіти Сем Вінберґ (*Wineburg & Fournier, 1994*) показує, що професійне осмислення минулого передбачає інтелектуальні операції, які не виникають автоматично з накопиченням інформації. Історик з'ясовує походження документа, враховує обставини його створення, зіставляє свідчення та оцінює їхню доказову силу. Цей підхід важливий для розуміння сучасної дезінформації, оскільки спонукає дослідника або читача переходити від сприйняття повідомлення до перевірки його підстав. Подальший розвиток цього напряму представлений у праці Пітера Сейксаса й Тома Мортона (*Seixas & Morton, 2013*), які систематизували ключові поняття історичного мислення, зокрема історичну значущість, використання доказів, зміни й тяглість, причинність, історичні перспективи та етичний вимір інтерпретації минулого.

Для дослідження демократичної стійкості особливо важливими є ***розуміння історичного контексту*** та ***здатність зіставляти різні пояснення подій***. Без цього історичні аналогії легко перетворюються на спрощені схеми, у яких сучасні політичні діячі, держави або суспільства механічно ототожнюються з історичними прототипами. Водночас ***концептуалізація*** дає змогу протидіяти подібним спрощенням, оскільки вимагає встановлення обставин виникнення певного явища, визначення його причин і врахування альтернативних пояснень. Важливим є також розмежування між описом події та її подальшою інтерпретацією. Історичний факт може бути достовірним, проте висновки, які з нього робляться, не обов'язково є обґрунтованими. Тому критичне історичне мислення передбачає зіставлення джерел, оцінювання їхнього походження та достовірності, аналіз авторської позиції й перевірку того, чи підтверджують наявні докази запропоноване пояснення. Такий підхід дозволяє виявляти маніпулятивні способи побудови аргументації, які ґрунтуються на вибірковому представленні історичного матеріалу.

У контексті демократичної стійкості Європейського Союзу ця компетентність має особливе значення, оскільки політичні інтерпретації минулого маніпулятивні історичні аналогії здатні представляти демократичні зміни як загрозу суспільному порядку,

виправдовувати обмеження прав і свобод або поглиблювати недовіру між різними суспільними групами. Здатність критично аналізувати такі твердження допомагає громадянам відрізняти історично обґрунтовані пояснення від політично мотивованих інтерпретацій. Водночас значення контекстуалізації полягає у визначенні умов, за яких історичні паралелі є аналітично продуктивними. Це, в свою чергу, створює підґрунтя для більш аргументованого оцінювання політичних повідомлень і підтримує культуру демократичної дискусії, у якій переконливість твердження визначається якістю доказів та логікою аргументації.

Важливе значення має також ***розмежування історичного знання та колективної пам'яті***. Минуле не полягає лише в наукових реконструкціях: воно відтворюється в родинних спогадах, пам'ятниках, державних церемоніях, шкільних підручниках, музейних експозиціях, медіа, політичних промовах, тощо. Ці форми пам'яті надають подіям емоційного й символічного значення, однак не завжди відображають повноту історичного досвіду. Одні події можуть бути включені до національного канону, інші залишаються на периферії суспільної уваги або набувають суперечливих оцінок. Таким чином, критичне історичне мислення передбачає аналіз механізмів формування колективної пам'яті, а саме: хто визначає значущість певних подій, які інтерпретації набувають суспільного авторитету та які групи залишаються недостатньо представленими в домінантній розповіді про минуле.

Цей аспект безпосередньо пов'язаний із ***демократичним плюралізмом***. Здатність враховувати різні історичні перспективи створює можливість для обговорення суперечливого минулого без автоматичного перетворення незгоди на політичне протистояння. Проте мультиперспективність не означає, що будь-які інтерпретації мають однакову доказову цінність. Визнання різноманітності досвіду, в свою чергу, не звільняє від необхідності перевіряти твердження, встановлювати обставини подій і розрізняти документально підтверджені факти. Навпаки, демократична дискусія потребує спільних процедур оцінювання доказів, навіть коли її учасники не погоджуються щодо значення певних історичних подій. У цьому сенсі критичне історичне мислення може сприяти формуванню ***культури аргументованої незгоди***, яка є важливою умовою функціонування демократичного суспільства. Значення такого підходу визнають і європейські інституції. У виданні «Quality History Education in the 21st Century: Principles and Guidelines» Рада Європи (*Council of Europe,* 2018) пов'язує якісну історичну освіту з критичним аналізом

минулого, демократичними цінностями та здатністю розуміти складність історичних процесів. Показовим є також спільний проєкт Європейського Союзу та Ради Європи HISTOLAB, у межах якого у 2024 році було опубліковано «Toolkit for History Classes: Debunking Fake News and Fostering Critical Thinking». Посібник містить навчальні вправи, що допомагають аналізувати історичні джерела, виявляти маніпуляції та досліджувати використання дезінформації в різних історичних і сучасних ситуаціях. Ця ініціатива демонструє, що історична освіта розглядається європейськими інституціями як один із практичних напрямів розвитку критичного мислення та протидії інформаційним маніпуляціям. Тим не менш, сам факт існування відповідних освітніх програм ще не доводить, що вони автоматично підвищують стійкість громадян до дезінформації. Для такого висновку необхідно оцінювати результати навчання, зміни в навичках перевірки джерел і здатності застосовувати ці навички поза освітнім середовищем.

Особливої уваги потребує взаємодія історичного мислення з цифровим інформаційним середовищем. З одного боку, соціальні мережі та цифрові платформи розширили доступ до архівних документів, історичних досліджень і свідчень очевидців. Проте, з іншого – вони прискорили поширення фальсифікованих матеріалів і маніпулятивних інтерпретацій. У цифровому середовищі повідомлення часто сприймається через заголовок, короткий фрагмент відео або зображення, яке не підтверджене первинним джерелом. Повторення такого матеріалу може створювати враження достовірності навіть за відсутності будь-яких підтверджуючих фактів. Однак проблему не можна пояснити лише технологічними особливостями платформ. Важливу роль відіграють також попередні переконання аудиторії, довіра до його поширювача та відповідність наявним уявленням про минуле. Досить часто історичний наратив може здаватися переконливим саме тому, що підтверджує вже сформовану картину світу.

З огляду на це, критичне історичне мислення варто розглядати у взаємозв'язку з медіаграмотністю, яка допомагає аналізувати канали поширення інформації та походження повідомлень. Саме критичне історичне мислення спонукає перевіряти часовий та суспільно-політичний контекст та оцінювати достовірність використання історичних аналогій. Наприклад, якщо сучасний політичний конфлікт пояснюють посиланням на подію багаторічної давнини, недостатньо встановити, чи справді ця подія відбулася: необхідно також з'ясувати, які її аспекти враховано, які залишено поза увагою, чи існує доказовий

зв'язок між історичним прецедентом і сучасною ситуацією та яку політичну інтерпретацію покликане підтримати таке зіставлення. Саме перехід від перевірки окремого факту до аналізу способу побудови аргументу є одним із ключових внесків історичного мислення в протидію дезінформації.

Водночас було б методологічно необґрунтовано стверджувати, що краще знання історії саме по собі робить людину менш вразливою до дезінформації. Історичні знання можуть співіснувати з упередженнями, а високий рівень освіти не гарантує неупередженого оцінювання політичної інформації. Вирішальне значення має те, як саме людина працює зі знанням: чи перевіряє першоджерела, чи зіставляє незалежні свідчення, чи розрізняє підтверджені факти та припущення, чи здатна визнати суперечність між власними переконаннями й наявними доказами. Тому ефективність критичного історичного мислення доцільно досліджувати через конкретні компетентності та практики, а не через обсяг засвоєної історичної інформації. У практичному вимірі це передбачає розвиток освітніх підходів, які поєднують роботу з першоджерелами, порівняння історичних інтерпретацій, аналіз сучасних медіаповідомлень і перевірку аргументів, побудованих на історичних аналогіях. Важливо також оцінювати, чи здатні учасники навчання застосовувати набуті навички в незнайомих ситуаціях, коли повідомлення відповідає їхнім попереднім переконанням або викликає сильну емоційну реакцію. Така оцінка дала б змогу визначити, наскільки історична освіта сприяє формуванню стійких аналітичних практик, і встановити межі її впливу порівняно з іншими чинниками, зокрема медіасередовищем, політичною поляризацією та довірою до суспільних інституцій.

Таким чином, критичне історичне мислення доцільно розглядати як один із ресурсів демократичної стійкості Європейського Союзу, значення якого полягає в розвитку здатності громадян перевіряти джерела та аналізувати політичне використання минулого. Поєднання історичного мислення з медіаграмотністю та демократичною освітою може посилювати спроможність громадян протистояти маніпулятивним наративам, водночас зберігаючи відкритість до доказів і різних історичних перспектив.

Список використаних джерел

1. Council of Europe. (2018). Quality history education in the 21st century: Principles and guidelines. https://surl.lt/ztvwga

2. HISTOLAB Joint Project of the European Union and the Council of Europe. (2024). Toolkit for history classes: Debunking fake news and fostering critical thinking. Council of Europe. https://surl.li/wykuqv
3. Seixas P., & Morton T. (2013). The big six: Historical thinking concepts. Nelson Education Ltd.
4. Wineburg S. S., & Fournier J. E. (1994). Contextualized thinking in history. In: M. Carretero & J. F. Voss (eds.), Cognitive and instructional processes in history and the social sciences, P. 285–308. Lawrence Erlbaum Associates.

УДК 008:378.4ЧНУ]"17"(44+477.73)

Тетяна Каірова
кандидат філологічних наук, доцент кафедри
романо-германської філології і німецького перекладу
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна

ДИНАСТІЯ АСТРОНОМІВ КНОРРЕ В ЦЕНТРІ ФРАНКОФОНІЇ ЧНУ ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ

У 2006 році до мене звернулися Директор Миколаївської обсерваторії, доктор наук Георгій Іванович Пінігін і Голова Пушкінського Клубу Миколаєва Анатолій Іванович Золотухін з проханням перекласти французькою книгу – ґрунтовне дослідження двох докторів наук, професорів-астрономів, Г. М. Петрова та Г. І. Пінігіна, присвячену діяльності першого директора Миколаївської обсерваторії астронома Карла Кнорре в нашому місті. Виявилося, що прямі нащадки Карла Кнорре, Сюзанна Ераль і її брат по лінії батька Серж Прат, який продовжує сімейну династію астрономів Кнорре, мешкають у Франції. Їх запросили до Миколаєва і очікували на приїзд. Ідея була захоплююча, однак перекладати книгу не довелося, адже виявилося, що Сюзанна Феліксівна Ераль є філолог за фахом, закінчила престижний французький університет Сорбонну, де отримала свій диплом за поглиблене вивчення давньогрецької папірології; вона – кандидат давньогрецьких папірологічних наук, добре володіє слов'янськими мовами, перекладач літературних шедеврів. Тому саме вона переклала книгу про свого пращура і додала, за участю також свого брата Сержа Прата, ще одну главу на основі

сімейних архівів. Книга французькою вийшла в Миколаєві [1], відкривши шлях до різноманітної тривалої співпраці нащадків Карла Кнорре з Миколаївською Обсерваторією, її науковцями, Центром Франкофонії Чорноморського національного університету імені Петра Могили як культурного проекту університету, Альянс Франсез і Посольства Франції в Україні, з відомими культурними установами міста і громадськими організаціями - Центральною міською бібліотекою імені М. Л. Кропивницького, Пушкінським клубом Миколаєва, тощо.

Особисте місце займало співробітництво з Центром Франкофонії ЧНУ імені Петра Могили. Нащадки видатного вченого були тепло прийняті керівництвом університету, кафедрою романо-германської філології, студентами. Гостям сподобалася екскурсія по нашому потужному сучасному університету нового типу. Вони виступили в Центрі Франкофонії.

Прийняли наше запрошення долучитися до наукової роботи: Сюзанна Ераль опублікувала наукову статтю в університетському науковому виданні, взяла участь в роботі престижної конференції «Мова і Культура» в Києві, в виданнях якої також вийшла її наукова стаття. Коли я брала участь в XII Міжнародному Конгресі Доби Просвітництва, Сюзанна зі своїм чоловіком приїхали до Монпельє (Франція), де проходив Конгрес, щоб підтримати мій виступ і провести в наукових розмовах цілий день. Я не можу не відмітити її глибокі знання, дивовижний професійний рівень тонкого філолога і високу культуру спілкування.

Варто відмітити ще один факт: в медіатеці Центру Франкофонії постійно працювали з оригінальною французькою літературою талановиті школярі, слухачі Малої Академії Наук, в тому числі зі статтями Сюзанни Ераль про її пращура, про Миколаївську Обсерваторію, опублікованими у французьких астрономічних журналах. Декілька слухачів захопилося цими темами і обрали саме цю галузь для своїх наукових досліджень. Як же ж вони були приємно здивовані, коли я з'єднала їх прямо в Центрі завдяки комп'ютеру з автором матеріалів, яка знаходилась у себе у Франції, звідки вела з ними розмову…

В свій час молодий і талановитий Карл Кнорре був рекомендований А. Грейгу відомим астрономом Струве як його найкращий учень. Вже будучи Директором Миколаївської Обсерваторії, Кнорре отримав подорож в Європу. В своєму Рапорті Його Превосходительству Монсеньєру Віце-Адміралу А. Грейгу, головнокомандувачу Чорноморським флотом [2] Колезький Асесор

Карл Кнорре писав, що дуже вдячний за можливість встановити контакти з науковцями Європи, познайомитися з їхньою точкою зору на науки і привести отриману масу знань в систематичний порядок. Він сповна виконав своє завдання, провівши майже півстоліття на своєму посту, створюючи та розвиваючи в Миколаєві Обсерваторію, своєрідне «місто у місті», допомагаючи Миколаєву вирішувати нагальні проблеми життя, а потім, на старості років, повернувся туди, звідки приїхав – в Європу.

Вже третє століття Обсерваторія міста зберігає свій високий статус наукового центру, тоді як нащадки Карла Кнорре і досі з'їжджаються з різних європейських країн в точку, їм обітовану.

Список використаних джерел

1. Pétrov G. M., Pinigin G. I. Karl Knorre, premier astronome de la flotte de la Mer noire (traduit du russe et annoté par Suwanne Héral). Nikolaïev, 2007. 100 p.
2. Knorre Karl. Rapport à Son Excellence Monsieur le Vice-Amiral A. Greig, Commandant en Chef de la Flotte de la Mer Noire. Saint-Petersbourg : de l'impr. De Mme Veuve Pluchart,1828.

УДК 930.25:004.9(477.73)

Костянтин Картузов
аспірант PhD кафедри історії
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна

КОНТЕНТ-АНАЛІЗ АРХІВНИХ ОПИСІВ ЯК ІНСТРУМЕНТ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕМАТИЧНОЇ СТРУКТУРИ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Пошук джерел для історичного дослідження починається зі з'ясування того, які аспекти обраної проблеми відображено у збережених документах. Назва фонду та відомості про фондоутворювача окреслюють загальний напрям пошуку, але тематично споріднені справи можуть бути розпорошені між різними описами, фондами й архівами. Контент-аналіз архівних описів дає змогу працювати не лише з окремими вже відомими справами, а з усім масивом описових записів. Його завдання в цьому разі полягає не в

заміні читання документів, а в попередній оцінці джерельної бази: які теми представлені в описах, як вони розподілені в часі, де перетинаються і які групи справ потребують подальшого перегляду.

Частотний аналіз тексту і тематичний облік справ вирішують різні завдання. Частота слова характеризує лексику опису, але не дорівнює кількості справ певної тематики. У попередньому дослідженні фонду Канцелярії Миколаївського військового губернатора, що зберігається в Державному архіві Миколаївської області та Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), для аналізу лексики використовувався Voyant Tools [1; 3]. Він дав змогу побачити частотні слова, тематичні напрями та зміни слововживання в часі. Подібні можливості текстового аналізу архівного довідкового апарату розглядають Е. Баде і К. Кі [2]. Для тематичного підрахунку, однак одиницею аналізу має бути не слово, а повний заголовок справи, пов'язаний з її архівним шифром.

Робота з Voyant Tools водночас показала межі такого підходу саме для архівних описів. Сервіс добре виявляє частотність термінів, їх розподіл у корпусі та лексичне сусідство, тому залишається корисним для первинного огляду великого масиву тексту. Але 5 019 уживань слова «листування», зафіксованих у попередньому дослідженні, не означають 5 019 окремих справ цього виду. Так само, часте співвживання слів «міською» і «поліцією» саме по собі ще не свідчить про характер зв'язку між установами. Це потрібно перевіряти за конкретними описовими записами. У запропонованій методиці одиницею підрахунку є справа, кожне тематичне віднесення пов'язане з архівним шифром, а один запис може належати до кількох категорій. У результаті дослідник переходить від спостереження за словами до перевірюваних тематичних вибірок.

Для такого контент-аналізу перевага Python полягає не в самій мові програмування, а у можливості задати явні й відтворювані правила обробки. За однакових вхідних даних, словників і версії програми дослідник отримує той самий результат та може простежити, чому конкретний заголовок потрапив до певної категорії, і, за потреби, змінити правило. Генеративний штучний інтелект корисний для пошуку гіпотез, попереднього групування або роботи з неоднозначними формулюваннями, однак його відповіді залежать від моделі, формулювання запиту та контексту і не завжди дають змогу відтворити логіку кожного рішення. Для масового опрацювання тисяч архівних записів це ускладнює перевірку й повторюваність результатів. Тому в запропонованій методиці Python використовується як основний інструмент класифікації та підрахунку, а штучний

інтелект доцільніше розглядати як допоміжний засіб, результати якого потребують окремої перевірки.

Перед аналізом опис переводиться у впорядкований машиночитаний масив. Заголовок справи зберігається разом із номером, датами, архівом, фондом та описом. За можливості враховуються кількість аркушів, примітки й рубрики. Службові рядки, заголовки років, позначки про вибуття та інші елементи структури опису не повинні автоматично потрапляти до підрахунку як справи. Натомість рубрика може бути важливою для розуміння короткого або іменного заголовка. Під час підготовки корпусу враховуються також мова опису, історична термінологія та різні способи позначення того самого поняття.

Тематична класифікація будується відповідно до дослідницького завдання. Для кожної категорії добираються слова, словосполучення та правила їх уживання. Заголовок при цьому не обмежується однією темою: справа може одночасно стосуватися господарства, права, міської інфраструктури чи інших питань. Множинна класифікація дає змогу зберегти такі перетини. Окремо розмежовуються предмет справи та контекстна згадка. Наприклад, у справі про нагородження лікаря медична лексика характеризує особу, але предметом справи залишається нагородження. Таке розмежування допомагає не перетворювати формальний збіг слова на тематичне віднесення.

Після класифікації можна порівнювати частку категорій у різних описах і фондах, простежувати їх розподіл за роками та десятиліттями, аналізувати типи документів, географічні назви й характерну лексику. Окремий результат дає співкласифікація. Дві теми пов’язуються тоді, коли один описовий запис отримав обидві мітки. Так формується окрема вибірка справ, у заголовках яких перетинаються кілька тематичних напрямів. Сам кількісний зв’язок не доводить взаємозалежності історичних явищ, але показує, де таку залежність варто перевіряти.

Для пошуку лексично подібних заголовків у різних фондах використано метод TF-IDF (Term Frequency – Inverse Document Frequency, частота терміну та обернена частота документу) у поєднанні з косинусною мірою подібності [4]. TF-IDF дозволяє оцінити вагу окремих текстових елементів у заголовку з урахуванням того, наскільки часто вони трапляються в усьому масиві. Поширені слова, наявні у великій кількості заголовків, отримують меншу вагу, тоді як рідкісні й більш характерні для конкретного запису мають більший вплив на результат порівняння. У нашому випадку аналізуються короткі послідовності символів, тому метод може

виявляти подібність навіть за відмінностей у закінченнях слів, їх порядку або незначних варіацій написання. Після такого перетворення заголовки порівнюються за допомогою косинусної міри, яка показує ступінь близькості їхніх текстових представлень. У результаті можна знаходити не лише дослівно однакові, а й лексично близькі заголовки справ. Такий пошук допомагає виявляти кандидатів для зіставлення документальних серій і адміністративних практик, але сам по собі не свідчить про тотожність справ чи документів.

Такий підхід враховує не лише повторення текстових елементів, а й те, наскільки вони поширені в усьому корпусі. Тому близькими можуть виявитися заголовки з різним порядком слів або різними граматичними формами. Цей пошук допомагає знаходити кандидати для зіставлення документальних серій і адміністративних практик, але не встановлює тотожності справ чи документів.

Методику апробовано на описах документів канцелярій Миколаївського військового губернатора та Миколаївського градоначальника. До першого корпусу увійшло 12 441 заголовок, до другого 3 312. Описи опрацьовано за спільними правилами за допомогою програм Archival Description Analysis та Archival Description Comparison, написаних мовою Python [5; 6]. У цьому випадку важливі не лише відсотки окремих категорій. Значно кориснішою для історика є можливість перейти від загального показника до конкретної тематичної вибірки з архівними шифрами і перевірити, за рахунок яких справ або серій він сформувався.

У корпусі документів Миколаївського військового губернатора предметну тему визначено для 8 579 із 12 441 заголовка, або 68,96%. Найбільші вибірки становлять «Економіка, фінанси й господарство» з 2 908 заголовками (23,37%) та «Право, суд і поліція» з 2 896 (23,28%). Дві або більше тематичних позначок отримали 2 529 записів. Серед них 757 заголовків одночасно мають ознаки економічної та правової тематики. Тому результат аналізу можна використовувати не лише для загальної характеристики фонду, а й для добору конкретних груп справ, у яких перетинаються кілька сюжетів.

Порівняння з фондом Миколаївського градоначальника показало й іншу сторону методики. Частка економічної тематики становить 23,37% у корпусі військового губернатора і 13,38% у корпусі градоначальника. Категорія «Право, суд і поліція» охоплює відповідно 23,28% і 28,32%. Проте майже половину правових віднесень у фонді градоначальника дає одна серія з 462 особових справ ув’язнених. Якщо умовно вилучити її з розрахунку, частка правової тематики в решті корпусу зменшується до 16,70%. Отже, різницю між фондами

можна перевіряти на рівні конкретних описів і серій, а не пояснювати лише загальними відсотками.

Контент-аналіз архівних описів має свої межі. Заголовок передає лише частину змісту справи, а його інформативність залежить від часу та практики укладання опису. Відсутність тематичної позначки може бути наслідком короткого формулювання, історичної термінології або неповноти словника. Частка певної теми характеризує структуру збереженого й описаного корпусу, але не є прямим показником суспільної ваги явища або інтенсивності роботи установи. Тому кількісні результати потрібно співвідносити з історією фондоутворювача, збереженістю документів і безпосереднім переглядом відібраних справ.

Контент-аналіз архівних описів у такому вигляді є допоміжним етапом джерелознавчого дослідження. Він дозволяє побачити структуру великого документального масиву, сформувати тематичні вибірки, знайти перетини між темами та зіставити кілька фондів за спільними правилами. Його цінність для історика полягає не в автоматичному отриманні готових висновків, а в більш системному доборі джерел і можливості перевірити кожне узагальнення за конкретними справами.

Список використаних джерел

1. Картузов К. Змістові характеристики фонду «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» через призму контент-аналізу. *Консенсус.* 2024. № 4. С. 155–176.

2. Bahde A., Key C. Text Analysis of Archival Finding Aids: Collection Scoping and Beyond. Information Technology and Libraries. 2024. Vol. 43, № 4.

3. Sinclair S., Rockwell G. Voyant Tools : вебсередовище для аналізу текстів. 2016. URL: https://voyant-tools.org/.

4. Salton G., Buckley C. Term-weighting approaches in automatic text retrieval. *Information Processing & Management.* 1988. Vol. 24, № 5. P. 513–523.

5. Аналіз архівних описів (Archival Description Analysis) : комп’ютерна програма. Версія 0.13-dev. 2026. GitHub. URL: https://github.com/Kostiantyn-code/archival-description-analysis.

6. Порівняння архівних описів (Archival Description Comparison) : комп’ютерна програма. Версія 0.3.0.dev0. 2026. GitHub. URL: https://github.com/Kostiantyn-code/archival-description-comparison.

УДК 94:[355.01+323.272](043.2)

Юрій Котляр
доктор історичних наук, професор,
перший проректор
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна

ПОРАЗКИ У ВІЙНАХ, ЯКІ РОЗПОЧИНАЛА РОСІЯ / СРСР У XIX – XX ст.

Росія у вигляді імперії, Радянського Союзу та недоімперії Російської Федерації розпочала велику кількість війн, виступаючи агресором щодо своїх сусідів. Частина цих війн була програна, особливо коли росіяни стикалися із опором військових, місцевого населення або ж з технологічно розвиненим супротивником та потужним міжнародним спротивом.

Спираючись на метод аналогії, спробуємо порівняти військові ситуації XIX–XX ст. з сучасною російською агресією проти України. Аналогія передбачає порівняння декількох історичних подій або процесів, з метою вивчення суттєвих рис одного з них на прикладах інших [1, с. 545]. В даному контексті ми порівнюємо Кримську війну, російсько-японську війну, війну в Афганістані з російсько-українською війною, яка розпочалася у 2014 р., а її повномасштабна активна фаза – з 2022 р. У всіх цих війнах її ініціатором була або Росія, або СРСР.

1853–1856 рр. – Кримська або Східна війна між Російською імперією і союзницькими військами Османської імперії, Великої Британії, Французької імперії та Сардинського Королівства за панування на Близькому Сході і Балканах. У 1853 р. російські війська зайняли Молдову та Валахію, після чого Туреччина оголосила війну Росії. У 1854 р. Велика Британія та Франція стали на бік Османської імперії. Основні бої розгорнулися в Криму (зокрема, облога Севастополя тривалістю 11 місяців). Війна закінчилася капітуляцією Росії та Паризьким миром 1856 р. Він позбавив Росію права мати військовий флот на Чорному морі, а також фортеці й прибережні арсенали. Російська імперія публічно відмовилася від претензій на Молдовське князівство, Валахію та південну Бессарабію.

Наслідки: війна суттєво підірвала довіру народу до російського імператора й держави, виникла революційна ситуація. Щоб врятувати

становище Олександр II зважився на реформи, які були проведені в 60-70-х рр. XIX ст.

1904–1905 рр. – російсько-японська війна – це війна між царською Росією та імперською Японією за панування на Далекому Сході. Царський уряд прагнув влаштувати «маленьку переможну війну», щоб відвернути суспільство від внутрішньої кризи та підняти престиж влади. У 1896 р. Росія уклала угоду з Китаєм, результатом якої стала концесія на будівництво Чанчуньської залізниці. Пізніше Росія підписала договір оренди між Квантунським півостровом і містом Порт-Артур. Це викликало невдоволення США та Великобританії, які надали Японії значну фінансову позику для модернізації її збройних сил, щоб підштовхнути її до конфлікту з Росією.

9 лютого (27 січня) 1904 р. японці розгромили російські ескадри в Порт-Артурі і захопили стратегічну ініціативу на морі. Це дозволило їм направити значні сухопутні війська до Маньчжурії, які розбили росіян у боях на річці Шахе та біля Ляояна. Гарнізон Порт-Артура, який виявився відрізаним від основних сил, після тривалої облоги здався. Оборона Порт-Артура тривала 5 місяців, ставши найдовшою сухопутною битвою в російсько-японській війні. Вивільнивши свої сили з-під Порт-Артура, японці завдали російській армії вирішальної поразки під Мукденом, а японський флот майже повністю знищив російську ескадру біля острова Цусіма. 5 вересня (23 серпня) 1905 р. при посередництві США було підписано Портсмутську угоду, за якою до Японії відійшли Квантунський півострів із Порт-Артуром і південна частина острова Сахалін [2].

Наслідки: принизлива поразка Росії в російсько-японській війні 1904-1905 рр. мала жахливі фінансові та політичні наслідки. У внутрішньому плані це прискорило революційне невдоволення, що призвело до революції 1905-1907 рр. в Російській імперії.

1979–1989 рр. – війна в Афганістані – військова інтервенція Радянського Союзу у суверенний Афганістан під приводом боротьби проти повстанських груп моджахедів, у якій брали участь урядові війська Афганістану і СРСР.

25 грудня 1979 р. так званий «обмежений контингент радянських військ» увійшов до Афганістану для проведення «спеціальної воєнної операції». Приводом для цього стало бажання тогочасного керівництва СРСР замінити прокомуністичного очільника Афганістану на більш зручного для себе. Війна розпочалася зі спецоперації спеціального підрозділу КДБ СРСР «Альфа», яке знищило Хафізуллу Аміна, тогочасного афганського президента, намагаючись привести до влади в Кабулі прорадянського лідера Кармаля Бабрака. Поступово стало

зрозуміло, що такої «спеціальної операції» недостатньо для того, аби утримувати в Кабулі прорадянський режим, оскільки по всій території Афганістану відразу розпочалася партизанська війна. Кремль розраховував швидко придушити повстання в Афганістані, проте не врахував місцеву специфіку та масштаби опору. Тому кількість радянських військових у країні збільшилася до 100 тис. осіб.

Афганські моджахеди вели проти значно більших за кількістю радянських та урядових військ ефективну партизанську війну, маючи широку підтримку від світу, зокрема від США, Пакистану, ОАЕ, Ірану, Китаю та інших країн. Міжнародна допомога йшла через Пакистан. США забезпечували військово-технічну допомогу, Саудівська Аравія – фінансові ресурси і добровольців, зокрема радикальних ісламістів.

Перемогти моджахедів було складним завданням для тодішнього СРСР. А після приходу до влади Михайла Горбачова було ухвалене історичне рішення припинити участь у воєнній кампанії. Виведення військ з Афганістану тривало з травня 1988 до середини лютого 1989 р. де-факто означало, що Радянський Союз залишає Афганістан «непереможеним», як сповіщала радянська пропаганда. Але якщо подивитися на кількість втрат –майже 12 тис. загиблих та близько 50 тис. поранених, то це була фактична поразка. Тим більше, що після виведення радянських військ, урядова армія Кабула протрималася проти моджахедів ще лише три роки, і зазнала повного краху [3].

Наслідки: радянсько-афганська війна завдала такого удару по економіці і морально-політичному стану радянського суспільства, що воно його просто не пережило. 25 грудня 1991 р. розпався Радянський Союз, що привело до незалежності п’ятнадцяти республік СРСР і появи їх на світовій політичній арені як самостійних держав: Україна, Російська Федерація, Білорусь, Молдова, Литва, Латвія, Естонія, Вірменія, Азербайджан, Грузія, Казахстан, Таджикистан, Киргизія, Туркменія і Узбекистан. Розпад Радянського Союзу став завершенням не лише 69-літньої історії багатонаціональної комуністичної імперії, а й другим етапом розпаду поліетнічної Російської імперії [4].

У лютому 2014 р. Російська Федерація розпочала війну з Україною, вдершись на її територію з Кримського півострова, а також організувавши військовий конфлікт на Донбасі. Відтоді, протягом довгих восьми років і аж до нового повномасштабного вторгнення у лютому 2022 р. російсько-українська війна тривала з різними хвилями загострень [5].

Активна фаза російсько-української війни розпочалася о 5-й ранку 24 лютого 2022 р., після того, як Володимир Путін оголосив про «спеціальну операцію» в Україні, а російські війська перетнули

північно-східні кордони, а також нанесли ракетно-бомбові удари по центрах військового управління, летовищах в Борисполі, Озерному, Кульбакіному, Чугуєві, Краматорську, Чорнобаївці, а також по військових складах і об'єктах Збройних Сил України по всій території України. Почалося бомбардування також Києва, Харкова, Одеси, Дніпра, Миколаєва, Маріуполя, Бердянська, Краматорська, Борисполя, Василькова та інших міст і селищ. Росія вдалася до масованого ракетного удару по Україні та перейшла в наступ на суходолі з півночі (території Білорусі та РФ), півдня (з Криму) та зі сходу (з окупованого Донбасу). Інфраструктура ІКТ в Україні погіршилася в результаті кібератак і бомбардувань. У перший же день війни Верховна Рада України ухвалила запровадження воєнного стану. Були окуповані декілька українських міст у тому числі захоплено й Чорнобильську атомну електростанцію. Пізно ввечері першого дня російського наступу 24 лютого було оприлюднено підписаний президентом Володимиром Зеленським указ про загальну мобілізацію [6, с. 69].

Путінська Росія розраховувала на бліцкриг і повний розгром України, але вже майже п'ять років український народ за допомогою міжнародної допомоги героїчно стримує воєнну агресію російського мілітаризму.

Таким чином, в історії Російської імперії – СРСР слід виділити важливу тенденцію: якщо імперія виступає ініціатором війни проти сусідньої країни, то при сильному військовому опорі, стійкості населення та міжнародній підтримці, існує велика вірогідність поразки агресора. Кримська війна, російсько-японська війна, війна в Афганістані, які розпочинали Росія або СРСР завершилися поразкою ініціатора. Сподіваємося, що дана тенденція продовжиться в російсько-українській війні.

Список використаних джерел

1. Котляр Ю. В. Миколаїв – 2022: історичні аналогії березневих подій / The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2022. С. 545–550.

2. Лисенко О. В. Російсько-японська війна 1904–1905 URL: http://www.history.org.ua/?termin=Rosijsko_iaponska_1904

3. Топ-5 війн, які програла Росія. Частина 1. 11.12.2022. Українське радіо. 11.12.2022. URL: http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=100281

4. Котляр Ю. В. Війни, революції та розпади імперій. Petro Mohyla TV, YouTube. 2022. URL: http://surl.li/diwne.

5. Котляр Ю. В. Програні війни XX ст. та розпади Росії. *Причорномор'я: історико-правовий, мовний, етнокультурний та релігійний виміри : збірник наукових праць.* Вип. 9 / відп. ред. М. І. Михайлуца. Одеса : Олді+, 2023. С. 147–152.

6. Гай-Нижник П. Російсько-українська війна – Війна за Життя (2014–2022 рр.): періодизація. *Українознавство.* 2022. № 1. С. 51–76.

УДК 378.141:94

Лариса Левченко
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії,
Чорноморського національногой університету
імені Петра Могили,
директор Центрального державного архіву
вищих органів влади та управління України
м. Миколаїв, Україна,
м. Київ, Україна

ЩОДО СТВОРЕННЯ НОВОЇ РЕДАКЦІЇ ПРОГРАМИ КУРСУ «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН»

Навчальний курс «Актуальні проблеми історії зарубіжних країн» належить до обов'язкових університетських курсів магістерського рівня й викладається студентам історичних спеціальностей у всіх університетах України. У різних університетах зміст курсу варіюється від виокремлення частини курсу «Всесвітня історія» (наприклад студентам як актуальна проблема подається історія Європи другої пол. XIX – першої пол. XX ст.) до самостійного вибору викладачем тих тем, які, на його думку, здаються актуальними. Такий погляд на зміст курсу ще не означає, що студенти дійсно вивчають актуальні проблеми історії зарубіжних країн.

У Чорноморському національному університеті ім. Петра Могили апробувалися різні варіанти програми цього курсу і відбувався постійний пошук оптимальної версії його змісту. Теми пропонувалися не лише викладачем, а й студентами. Перші Програми курсу включали розгляд таких тем, як-от: основні проблеми дослідження історії цивілізацій, еволюція світового порядку, проблема «Захід – Схід», геноциди в історії людства. У продовженні пошуку змісту курсу, до

нього були включені теми: актуальні проблеми в історії США і країн Америки, у тому числі Мексики, Бразилії, Венесуели, Перу, Чилі, Куби, актуальні проблеми історії країн Європи, Африки та Азії, виокремлено теми колоніалізму та деколонізації, історії війн XX ст. А втім, розширення тематики курсу чи зміна фокусу не гарантували того, що у ньому розглядаються дійсно актуальні проблеми історії зарубіжних країн, відчувався суб'єктивний вибір не лише викладача, а й студентів. Стало зрозуміло, що у формуванні змісту цього курсу першочерговою є проблема визначення актуальності.

На сторінці Вікіпедії українською мовою знаходимо визначення: «Актуальність від лат. *actualis – справжній, теперішній, сучасний, важливий у даний момент, злободенний, назрілий*, абстрактний іменник до прикметника *актуальний*. У науці актуальність – обов'язкова умова необхідності і перспективності практично будь-якої наукової роботи, один з якісних критеріїв її оцінки» [1]. Актуальність історичного дослідження може бути викликана різними причинами, зокрема: політичною доцільністю, державними інтересами, громадською думкою, злободенними подіями часу, особистим прагненням індивіда досліджувати конкретну тему, дійсними вимогами «purely» історичної науки. Актуальність теми можна розглядати у контексті історії країни, регіону, континенту та усієї планети в цілому. Те, що здається актуальним в історії США з точки зору українських дослідників, на погляд американських учених може взагалі не мати особливого сенсу для вивчення. Якісь теми можуть набути актуальності у колах наукових шкіл, що просувають ті чи інші концепції історичної науки. Відтак, теми, які вважають актуальними викладачі або студенти, і навіть провідні українські історики, здаються актуальними лише з їхнього суб'єктивного погляду, нехай вони й надали переконливе на перший погляд їх обґрунтування. Ці теми навряд чи відповідають вимогам самого поняття актуальності.

Розуміння цього підвело до необхідності визначення механізму виявлення актуальних тем в історії зарубіжних країн та обґрунтування їх актуальності за допомогою методів наукометрії та бібліометрії. Інший шлях полягав у застосуванні інструментів штучного інтелекту (далі – ШІ).

Термін «bibliométrie» у 1934 р. вперше застосував бельгійський документознавець і бібліограф Поль Отле для вимірювання різних аспектів наукових творів, згодом у 1969 р. англійський вчений Алан Прічард використав термін «bibliometrics» (бібліометрія) для визначення застосування математичних і статистичних методів аналізу журнальних статей і книг. У 1960-х рр. британський фізик і історик

науки Дерек Джон де Соллі Прайс застосував кількісні методи дослідження до наукових публікацій, фактично запровадивши термін «scientometrics» (наукометрія). Американський лінгвіст Юджин Гарфілд запропонував Індекс цитування наукових статей і в 1955 р. у Філадельфії (штат Пенсильванія, США) заснував Інститут наукової інформації, на основі якого згодом сформувався науковий підрозділ Thomson Reuters, а ще пізніше виникла компанія Clarivate Analitics, яка здійснює аналіз наукової інформації та є розробником і власником Web of Science. 2005 року американський фізик Хорхе Гірш запровадив метод обрахунку показника впливовості вченого, наукового колективу, закладу чи журналу, що спирався на кількість публікацій і їх цитованість, відомий як h-індекс. Тільки за період 2021-2026 рр. пошукова система JSTOR надала 237 журнальних статей за ключовим словом «bibliometrics» та 384 статті за пошуком «scientometrics». Зарубіжні вчені використовують методи бібліометрії та наукометрії для аналізу різних наукових проблем: від міжетнічних відносин, прибережного та морського туризму до міждисциплінарного вивчення міста та наслідків COVID-19.До обґрунтування перспектив використання наукометрії та бібліометрії для оцінки стану наукових досліджень останніми роками долучилися й українські автори.

Упродовж трьох останніх років викладання курсу відбувалася апробація виробленого механізму, суть якого полягала в наступному. Вчені зазвичай публікують результати своїх досліджень у вигляді монографій, статей чи наукових звітів. Наукові звіти не завжди доступні: доступ до них вимагає окремого звернення. Монографія не лише обмежена у доступі через необхідність сплачувати за неї як за книгу, електронну чи паперову (і все більше автори відмовляються від розміщення своїх монографій у Open Access), а й через неспроможність монографії оперативно реагувати на актуальні потреби історичної науки та суспільства. Звісно, монографія може бути вінцем наукової творчості вченого, однак на її підготовку потрібні роки, а то й десятиліття. Тому з погляду оперативності оприлюднення наукового результату стаття в науковому журналі посідає перше місце.

Наукові журнали, що підтримують політику Open Access, а саме її сповідує світова наукова спільнота, на постійній і безоплатній основі надають відкритий і швидкий доступ до рецензованих науково-дослідних публікацій. Тож, перший принцип відбору актуальних тем в історії зарубіжних країн полягав у відборі рецензованих наукових журналів певної країни у галузі історичної науки, що підтримують політику Open Access. Другий принцип полягав у відборі серед усіх

журналів найбільш престижних. Наукове співтовариство визнає, що не всі наукові журнали мають однакову цінність, як і статті. Насамперед обиралися журнали, індексовані у міжнародних наукометричних базах даних, які могли доповнюватися національними базами даних. Вагоме значення мав квартиль та показник цитованості журналу. Серед всіх журналів, що підтримують політику Open Access, перевага віддавалася журналам у категоріях «gold», «green», «hybrid» та «diamond/platinum».

Після вибору журналів та укладання їхнього списку, визначався період – останні 3-5 років, у який оприлюднені в статтях результати досліджень ще можуть викликати палкі дискусії, які, в свою чергу, можуть відображатися у цих же журналах. Потім аналізувався зміст кожного випуску журналу за встановлений період за назвами та ключовими словами статей. У цьому аналізі прислужилися не лише методи бібліометрії та наукометрії, а й контент-аналізу. За своєю тематикою статті журналу включалися до певних тематичних блоків і той із них, що набирав найбільшу кількість статей своєї тематики, ставав переможцем змагань за актуальність. У наступному кроці результати по всіх історичних наукових журналах зводилися разом по країні і, знову, тематичний блок, який демонстрував найвищий показник за кількістю статей, посідав перше місце. Логіка тут проста, якщо вчені за останні 3-5 років написали найбільшу кількість статей на якусь певну тему, то ця тема є найбільш актуальною.

Для реалізації цього механізму найзручнішим виявився портал SCImago Journal & Country Rank [2], створений командою іспанських вчених, через який можна здійснити пошук журналів в електронних бібліотеках і базах даних – Web of Science Core Collection WoS(CC) та Scopus. На цьому порталі можна обрати предметну галузь (Arts and Humanities), предметну категорію (History), регіон або країну (наприклад, США), тип видання (Journals), рік або період (наприклад, 2025), вибрати тільки журнали Open Access і вказати їх категорію (наприклад «diamond/platinum»), тільки журнали в цифровій бібліотеці країн, що розвиваються, – SciELO, або тільки журнали WoS. Звісно, у фільтрі можна поставити «All».

Наприклад, за умови більш широких опцій – «All» – за 2025 рік результат по США становив 244 журнали. За допомогою контент-аналізу ці журнали були розподілені по 13 укрупнених тематичних блоках. Перше місце в рейтингу посіли блоки із журналами, що присвячували себе країнознавчим студіям поза межами США (45), 2-ге – журнали з культурної, інтелектуальної, літературної і медійної історії та історії мистецтв (32), 3-тє – журнали з історії США та Північної Америки (27), 4-те – журнали з історії релігії та церкви (21),

5-те – з археології, давньої історії та класичних студій (18). Шосте місце зайняли журнали з гендерної, расової, етнічної історії, історії корінних народів Америки та міграції (17), 7-ме – з політичної, правової, військової історії та історії міжнародних відносин (14), 8-ме – з економічної, екологічної, аграрної, міської та географічної історії (13), 9-те – з історіографії, теорії та методології історії (12), 10-те – з соціальної історії, демографії, праці, радикальних рухів (12), 11-те – журнали з історії науки, медицини, технологій, освіти та історії психології (12). Журнали із середньовічної, ренесансної та ранньомодерної історії зайняли 12-те місце, і на останньому місці за кількістю журналів опинився тематичний блок із публічної історії, архівознавчої, музейної тематики, культурної спадщини та цифрових гуманітарних студій (10). Цей розподіл журналів надто укрупнений, але з нього вже можна попередньо зрозуміти пріоритети американських істориків.

З порталу SCImago передбачено вихід на офіційний вебсайт кожного із журналів, де розміщені контенти випусків, за аналізом яких можна визначити тематичні блоки і кількість статей у кожному з них та виставити їх у рейтингу. Наприклад, аналіз головного історичного журналу США, який видає Американська історична асоціація, «The American Historical Review» [3] за 2024-2026 рр. (том 129, №№ 1–4 (20 статей), 130, №№ 1–4 (12 статей) та 131, №№ 1–3 (76 статей, у т. ч. враховано статті спецвипуску), разом 11 номерів, 108 статей) показав наявність такої тематики: історія революційної Америки через побут та повсякденне життя (68), корінні народи, колонізація, міграції, епідемії, стійкість суспільств, катастрофи та пам'ять про них (12), імперії, колоніалізм, рабство, расові проблеми (7), політика і держава, націоналізм та міжнародний порядок (6), культурна та інтелектуальна історія (6), громадянство та діаспора, натуралізація (5), енергетична криза, історія транспорту, медицина, опіум і захворювання (4). Аналіз доводить, що традиційна політична історія, на якій зосереджуються українські дослідники історії США, не є переважаючою для американських авторів.

Контрольний зріз ще одного провідного американського журналу, «*The Journal of American History*» [4], який видає Організація американських істориків, за 2024-2026 рр. (11 випусків, 41 стаття) показав наявність такої тематики: суверенітет і право корінних народів, поселенський колоніалізм (10), рабство, раса, сегрегація та боротьба за громадянські права (8), імміграційне право, рух за права іммігрантів, етнічні спільноти та міжкультурні контакти (5), політичні інститути, державна політика, виборче право, демократія (5), тюрма,

злочинність, історія ув'язнення (4), гендер, родина, праця в домогосподарстві, труд та інвалідність (4), фінанси, економіка, капіталізм (3), довкілля, інфраструктура, екологічна нерівність, природний порядок (2). Аналіз цього журналу та порівняння результатів аналізу двох журналів показує, що не варто сьогодні видавати теми політичної або дипломатичної історії за актуальні проблеми в історії США. Очевидно, що сьогодні Уотергейт за актуальністю поступається індіанцям. Тож, краще запропонувати студентам розглянути як актуальну проблему в історії США, наприклад, проблеми корінних народів Америки, поселенського колоніалізму, примусового переселення індіанців, асиміляції та виживання й боротьби корінних народів за збереження ідентичності, культури, традицій. Адже, вивчаючи проблеми корінних народів, сучасні американські вчені демонтують міфи, створені колись під впливом державної політики, шкільних програм, традиційної історіографії про відкриття Америки європейцями, про порожні землі, про неминучість колонізації, зникнення корінних народів, здійснення переселення заради порятунку індіанців, освоєння Заходу як історії прогресу.

Доведення актуальності через аналіз журналів і обрахування кількості статей – це трудомістка робота, яка забирає доволі багато часу, але в такий спосіб можливо гарантовано отримати більш-менш вірогідні результати і, презентуючи якусь проблему в історії зарубіжної країни, спиратися на кількісні показники, а не на суб'єктивну оцінку. Схожі аналізи можливі на платформах Web of Science, Scopus, частково JSTOR, Google Scholar, у бібліотечних каталогах, у яких індексовано всі випуски і статті конкретних наукових журналів.

Чи можуть прислужитися інструменти ШІ у виконання такого аналізу? Зі спеціалізованих ШІ-систем для пошуку наукових публікацій сьогодні відомі: Elicit – шукає та збирає конкретні наукові публікації за запитом, Consensus – шукає та аналізує наукові рецензовані статті, Semantic Scholar – шукає наукові статті, у т. ч. у платному доступі, наводить до них анотації, показники цитування та покликання на ресурс із повним текстом статті, Scite – дозволяє здійснювати пошук та перевіряти посилання на наукові статті та цитати з них, Google Scholar Labs – використовує ШІ для пошуку та аналізу наукової літератури, дозволяючи ставити розгорнуті дослідницькі питання повними реченнями замість класичного пошуку за ключовими словами, SciSpace – швидко знаходить, аналізує та узагальнює наукову інформацію, у тому числі працює з PDF-

документами, дозволяючи ставити питання та отримувати відповіді в процесі діалогу.

Для пошуку за цитатними зв'язками корисними є інструменти ШІ: ResearchRabbit – шукає наукові публікації та будує графи цитування і візуалізації наукових зв'язків, допомагає знаходити релевантні праці, відстежувати нові публікації, Connected Papers – створює візуальну мапу праць, тематично пов'язаних з однією вибраною публікацією, Litmaps – на відміну від Connected Papers та інших схожих сервісів дозволяє об'єднувати кілька початкових статей для пошуку спільного контексту, повідомляє дослідника про публікацію нових релевантних його дослідженню статей, Inciteful – аналізує мережу цитувань і допомагає знайти ключову працю, Citation Gecko – аналізуючи цитування, формує список літератури за темою дослідження.

Крім цього, дослідники можуть скористатися відкритими пошуковими системами з ШІ-функціями, як-от: OpenAlex – бібліографічний ресурс, у якому вже індексовано понад 200 млн наукових праць і який, до речі, кидає виклад комерційним платформам Web of Science та Scopus, CORE – найбільший у світі агрегатор дослідницьких статей у Open Access, містить понад 452 млн наукових статей і дозволяє здійснювати їх пошук, BASE – збирає відкриті метадані з інституційних репозитаріїв та академічних цифрових бібліотек, індексує вебсайти та локальні бази даних і дозволяє користувачам шукати бібліографічні метадані та анотації статей, OpenAIRE Explore – інтегрована з ORCID база знань, яка поповнює профіль дослідника усіма видами наукових результатів, містить 124 млн наукових публікацій і дозволяє розміщувати та проводити їх пошук. Ці платформи і пошукові системи не є генеративними, а втім їхні алгоритми є основою сучасного інтелектуального пошуку наукових праць.

ШІ поступово впроваджується в електронних бібліотеках і бібліотечних пошукових системах. JSTOR AI Research Tool дозволяє з'ясовувати зміст статті, перевіряти її відповідність пошуковому запитові, знаходити пов'язані матеріали. Primo Research Assistant інтегрується в університетські електронні каталоги і на запит, складений природною мовою, формує відповідь із посиланнями на джерела. Аналогічними до Primo є вбудовані в бібліотечні каталоги інструменти на основі ШІ Summon Research Assistant, ProQuest Research Assistant, Ebook Research Assistant (працює з книгами), ScienceDirect Reading Assistant та інші інструменти, що дозволяють опрацьовувати зміст конкретної статті.

Шукати публікації в Інтернеті, формувати первинний список джерел і стисло пояснювати зміст публікації здатні вже сталі звичними ChatGPT, Perplexity, Gemini, Claude, Microsoft Copilot, хоча вони й грішать іноді неправильною передачею змісту джерела, створенням помилкових або неповних бібліографічних описів, не завжди охоплюють закриті бібліотечні бази.

Однак, незважаючи на широкі можливості ШІ, його інструменти ще не здатні провести аналіз актуальності проблем, які вивчає історична наука, на сукупності публікацій випусків наукових журналів. Інструменти ШІ допомагають шукати публікації за темою дослідження, але на аналіз, подібний до визначення актуальності, вони ще не здатні. Проблема полягає в тому, що під час аналізу встановлюються переконливі докази актуальності, вимірювані кількісними показниками. Докази формуються на кількох етапах: під час вибору історичних наукових журналів конкретної країни (у цьому випадку немає довіри ШІ у тому, що він вибрав всі історичні наукові журнали країни), під час опрацювання змісту випусків (номерів) журналів (немає гарантії, що ШІ витягнув всі дослідницькі статті конкретного номеру журналу) та під час контент-аналізу наукових публікацій. А втім, відмовитися від ШІ зовсім було б нерозумно: він здатен прискорити обрахунки на останньому етапі, якщо йому завантажити зміст випусків журналів, анотації та ключові слова.

Таким чином, запропонований механізм застосування методів наукометрії, бібліометрії, контент-аналізу із допоміжним використанням інструментів ШІ дозволяє мінімізувати суб'єктивність добору тем і оновити зміст курсу «Актуальні проблеми історії зарубіжних країн» на підставі кількісно верифікованих актуальних тем.

Список використаних джерел

1. Актуальність // Вікіпедія : вільна енцикл. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Актуальність (дата звернення: 21.10.2026).
2. The SCImago Journal & Country Rank (SJCR). URL: https://www.scimagojr.com/aboutus.php
3. The American Historical Review. URL: https://academic.oup.com/ahr
4. The Journal of American History. URL: https://www.oah.org/publications/jah/

УДК 94 : [355 : 323.272] (4) “16”

Сергій Макарішин
аспірант PhD кафедри історії
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна

АРТИКУЛИ ЛІСОВЧИКІВ 1622 РОКУ В КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ АРМІЙ РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ

Лісовчики першочергово виникли як іррегулярні загони польської легкої кавалерії, організовані навколо харизматичного ватажка. Після смерті самого Олександра Лісовського командира нерідко обирали на загальному колі й могли усунути за незгоди підлеглих. Фракційні суперечки під час походу в Угорщині 1619 року спричинили розпад війська на кілька полків, а усунення полковника згодом зашкодило його репутації в цісарському таборі [4, с. 134]. Таким чином, командирська влада залежала від згоди військової спільноти.

Подальший же перехід на службу до Фердинанду II поставив лісовчиків перед необхідністю пристосуватися до вимог найманого війська: ієрархії, дисципліни й підзвітності. У європейській практиці найм супроводжувався зачитуванням артикулів і присягою [3, С 97]. У 1622 році лісовчики прибули до Сілезії без дозволу місцевої влади, зіткнувшись із ворожістю населення, тому впорядкування внутрішнього життя було важливим для легітимації їхньої служби [1, с. 59].

І така потреба у впорядкуванні знайшла реалізацію в укладенні артикулів. Про них ми знаємо лише з роботи Войцеха Демболецького, капелана лісовчиків. Проте це джерело потребує критичного підходу, адже робота має апологетичний характер: автор трактує війну як Боже діло, а події інтерпретує крізь релігійну призму. Водночас сам текст артикулів Демболецький, ймовірно, відтворив ближче до оригіналу, бо подає їх повним переліком із підписами, що дозволяє припустити роботу автора безпосередньо з оригіналом документа.

Артикули ухвалювали двічі. Перший раз це сталося 29 травня 1622 року, одразу після виходу з Кшепиць, на колі в полі: вояки присягнули на вірність і послух полковникові Станіславу Стройновському та на дотримання артикулів, обрали сторожового й обозного й розподілили корогви. Тоді ж постановили, що кожен товариш подає ротмістрові реєстр усіх, кого тримає при собі, що після кожного бою проводиться

перекличка і що виїжджати з ладу вперед чи вбік заборонено під страхом смерті [1, с. 55 – 56]. Вдруге артикули «відновили й підтвердили» на колі в Клатові 19 червня. Одразу після цього обрали військового суддю Олександра Гвяздовського[1, с. 72–79].

Текст артикулів можна розділити на кілька тематичних груп. Перша охоплювала релігійні норми (артикули I–IV, VII): богозневага і святотатство каралися спаленням, образа старшини і духовних осіб також підлягала покаранню, а духовні особи підпорядковувалися окремому суду капелана. Друга група визначала порядок судочинства й ієрархію (V–VI): старшина відповідала перед товариством за образу, а апеляція на рішення судді подавалася полковнику з ротмістрами й поручниками. Третя група стосувалася бойової дисципліни (VIII–XIV): за бунт, хибну тривогу, ухилення від розвідки чи сторожі, за самовільне формування ватаги та утримання «волонтерів» передбачалася смерть або втрата почесті. До четвертої групи належали внутрішній порядок та регламент служби (XV–XXII, XXIX): повідомлення про вихід з корогви за пів місяця, заборона поєдинків, суворі санкції за сварки, стрілянину в таборі, а також публічне пияцтво. Остання група захищала місцеве населення й церковне майно (XXIII–XXVIII, XXX): регулювання торгівлі, заборона брати постій у шляхетських будинках і на плебаніях, кара за насильство над жінками й підпали. Штрафи спрямовувалися на потреби війська (полковникові на розвідку та послів) і на церкву (XXXI). Принципово, що покарання відрізнялися залежно від станового становища: товариш відповідав штрафом чи втратою почесті, тоді як пахолок або чура (джура) – шибеницею, четвертуванням чи тілесним покаранням.

Після утвердження внутрішнього узгодження артикулів впродовж кількох днів відбувались переговори про жолд і умови служби з імператорським командуванням [1, с. 72–79]. Умови служби, узгоджені з цісарськими комісарами, передбачали щомісячний жолд (платню) у розмірі 15 злотих на коня, додатковий місяць оплати за розгром ворожого загону, попередження про розпуск за місяць і вільний проїзд після завершення служби. Військо зберігало власне судочинство без зовнішньої апеляції, крім випадків злочину всього війська. Замість присяги цісарю полковник дав шляхетське слово вірності Фердинанду II та послуху гетьманському намісникові [1, с. 73]. Таким чином, артикули доповнювали контракт, поєднуючи дисципліну з військовою автономією.

Результати були суперечливими. Командувач сілезькими військами Дона засвідчив, що лісовчики діяли під суворою дисципліною, а Ліхтенштейн схвально оцінив їхній перехід [1, с. 68], [1, с. 73].

Водночас спостерігались випадки привласнення здобичі, а після загибелі пахолка слуги спалили місто й кілька сіл, попри відмову полковника дозволити помсту [1,с. 89]. Отже, нормативні приписи не гарантували їхнього повного виконання.

Подібні артикули існували в Європі задовго до 1622 року. Ландскнехти після укладення договору з наймачем отримували письмові правила дисципліни, що забороняли дезертирство, насильство проти жінок і духовенства, сварки та пияцтво; за тяжкі порушення передбачалася смерть [3, с. 97]. Аналогічні норми містили нідерландські військові артикули, де особливу увагу приділяли релігійній поведінці та обов'язковому знанню правил [2, с. 85].

За Ериком Свартом, у нідерландській піхоті XVI століття артикули поступово перетворилися з договірних домовленостей на дисциплінарний інструмент командування. Розширення переліку правил супроводжувалося обмеженням самоврядування, передачею судових повноважень капітанам і посиленням контролю наймача [2, с. 83]. Натомість лісовчики зберегли власний суд, виборність старшини й додаткову винагороду за перемогу.

У підсумку можна зазначити, що артикули 1622 року відображають перехідну модель військової організації. Лісовчики прийняли письмові правила, огляди війська та визначені умови оплати, але відстояли корпоративну автономію й станові привілеї. Їхній досвід демонструє, що трансформація європейських армій не була лінійним процесом централізації: вона визначалася взаємодією прагнення державного наймача до контролю та здатності військової спільноти захищати власні права.

Список використаних джерел

1. Dembołecki W. Przewagi elearów polskich co ich niegdy lisowczykami zwano któreczynili w państwach cesarskich przeciwko heretykom, za czasów niezwyciężonych monarchów Ferdynanda II. Cesarza Chrześciańskiego, i Zygmunta III. Króla Polskiego i Szwedzkiego etc. etc. w leciech pańskich od 1619 aż do 1623 krótko na prędce zgromadzone. Puławy : Drukarnia Biblioteczna, 1830. 256 s.

2. Swart E. From ‘‘Landsknecht’’ to ‘‘Soldier’’: The Low German Foot Soldiers of the Low Countries in the Second Half of the Sixteenth Century 2006 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis IRSH 51 (2006), P. 75–92.

3. Millar Gilbert John. The Landsknecht: His Recruitment and Organization, With Some Reference to the Reign of Henry VIII. *Military Affairs.* 1971. Vol. 35, No. 3. P. 95–99.

4. Wisner H. Lisowczycy.Warszawa 1976. Książka i Wiedza. wyd.1. 355 s.

УДК 94(477.7)"1919/1921":316.728

Ірина Міронова
доктор історичних наук, професор,
завідувачка кафедри історії
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна
Антоніна Устинова
магістр середньої освіти
за предметною спеціалізацією
«Історія та громадянська освіта»
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СЕЛЯНСТВА ПІВДНЯ УКРАЇНИ В 1919–1921 РОКАХ

Українська революція 1917-1921 рр. та післявоєнний час стали періодом, коли політичні рішення безпосередньо змінювали умови щоденного життя. Для селян Півдня України питання про форму державної влади було важливим, але ще безпосередніше їх стосувалися земля, урожай, худоба, податки, реквізиції, безпека родини та можливість розпоряджатися результатами власної праці. Дослідники наголошують, що селянство було одним із головних суб'єктів революційного процесу, а аграрне питання значною мірою визначало ставлення села до влади [2, с. 142–146; 12, с. 277–284].

Найважчим періодом для багатьох південноукраїнських сіл стали 1919-1920 рр. Територією регіону проходили війська різних політичних сил, адміністрації змінювали одна одну, а контроль над повітами й навіть окремими волостями міг бути нетривалим. Для селян це означало постійну невизначеність: учорашні документи й дозволи могли втратити силу, нова влада вимагала нових постачань або мобілізацій, а господарський календар залежав від воєнної ситуації [3, с. 38–57].

Північна Таврія дає виразний приклад того, як мобілізаційна політика перетворювалася на локальний конфлікт. У «Справозданні Таврійського губерніяльного комісара» від 15 лютого 1919 р. повідомлялося, що Бердянський і Мелітопольський повіти перебували під контролем Добровольчої армії, а проведення нею мобілізації неодноразово призводило до збройних сутичок; сам комісар

характеризував ставлення селянства до «добровольців» як вороже [10, с. 172–174]. Цю оцінку слід сприймати як позицію представника УНР, однак сам факт конфліктів засвідчує, наскільки безпосередньо мобілізаційні вимоги втручалися в життя сільських громад.

Перша світова війна зруйнувала межу між фронтом і тилом. Село стало джерелом продовольства, коней, підвід, фуражу і людського поповнення. Кожна армія потребувала ресурсів, а тому селянський двір опинявся під тиском незалежно від політичної орієнтації військової сили. Реквізиція коня або підводна повинність могла бути для господарства не менш руйнівною, ніж вилучення зерна, адже без тяглової сили й часу на польові роботи ставилися під загрозу посів і жнива [10, с. 66–68].

Через інфляцію, перебої торгівлі та нестачу промислових товарів грошовий обіг втрачав стабільність, а можливості ринкового обміну звужувалися. Для південного зернового господарства особливо болісним було порушення зв'язків із містами та транспортними вузлами; у Херсонській губернії влітку 1918 р. адміністративні звіти вже фіксували продовольчі труднощі й ускладнення постачання через перебої залізничного руху [10, с. 189–193]. У 1919-1920 рр. воєнна нестабільність лише посилювала залежність господарств від локальних ресурсів та обмінних зв'язків.

У 1919 р. більшовицька влада намагалася розгорнути продовольчі заготівлі та вилучення надлишків. Для селян поняття «надлишку» часто не збігалося з господарським розумінням запасу: частина зерна була насінням, кормом, резервом на випадок неврожаю або ресурсом для обміну. Звідси виникали приховування зерна, заниження показаних запасів, відмова від здачі продукції та збройний опір [5, с. 206–210; 6, с. 35–39; 7].

Не менш конфліктною була політика білогвардійських адміністрацій, які орієнтувалися на відновлення імперських принципів власності [1, с. 212–220]. На Півдні України це посилювало антиденікінські настрої й повстанську активність. На Миколаївщині спрямування селянських виступів змінювалося разом зі зміною влади, якщо новий режим вступав у конфлікт із земельними та господарськими інтересами громади [3, с. 43–45; 4, с. 46–55]. Отже, мінливість політичної лояльності часто відображала прагнення захистити господарство й місцеву автономію.

Однією з документованих форм протидії продовольчим вилученням було приховування зерна та заниження обсягів запасів, які господарства мали передати державним органам [6, с. 35–39; 7]. Такі дії були пов'язані з прагненням зберегти продовольство, насіннєвий

фонд і ресурси для подальшого господарювання. Інші способи повсякденної адаптації – переміщення майна, уникнення мобілізаційних заходів чи локальне попередження про небезпеку – могли існувати в окремих громадах, однак наявна джерельна база не дає підстав узагальнювати їх як однаково поширені для всього Півдня України.

Селянське господарство було системою, у якій кожен ресурс залежав від іншого. Земля без робочих рук, кінь без корму, насіння без можливості спокійно засіяти поле або врожай без транспорту для перевезення не забезпечували стабільності. Тому головною стратегією родини було збереження цілісності господарського циклу. Навіть у періоди повстань і проходження військ селяни намагалися не пропустити ключові сезонні роботи, оскільки невчасний посів або жнива загрожували голодом уже через кілька місяців.

Мобілізації та тривала відсутність працездатних чоловіків змінювали внутрішній поділ праці. За даними дослідження Н. Ковальової, ще у 1917 р. третина селянських господарств залишилася без працівників-чоловіків, а важку фізичну роботу дедалі частіше виконували жінки та люди похилого віку [11, с. 38]. На Півдні України це поєднувалося з підводними та іншими військовими повинностями, які відбирали у двору не лише транспорт, а й час у критичні для польових робіт періоди [10, с. 66–68].

Урожай перестав бути лише результатом праці родини. На нього претендували держава, армія, місцеві органи, повстанці й ринок. Якщо селянин не був упевнений, що зможе розпоряджатися вирощеним, знижувалася мотивація розширювати посіви або вивозити продукцію на ринок. Така поведінка не обов’язково була політичним саботажем; часто вона була раціональною відповіддю на ризик втрати результатів праці.

Продовольча безпека селянської родини залежала від урожаю, насіннєвого фонду, продуктів тваринництва та можливостей ринкового або натурального обміну. Війна, транспортні перебої й державні вилучення дедалі сильніше порушували цю модель. Для господарства зерновий запас не зводився до поточного харчування: він включав насіннєвий фонд, кормові потреби та резерв на випадок неврожаю. Тому державна продовольча політика, що визначала частину продукції як «надлишок» для вилучення, могла вступати в прямий конфлікт із господарською логікою селянського двору [5, с. 206–210; 6, с. 35–39]. Особливо гостро це виявилося наприкінці війни та на початку 1920-х рр., коли попередні втрати й скорочення посівів уже зменшили запас стійкості господарств.

Тривала господарська криза звужувала споживчі можливості селянського двору. Ще під час Першої світової війни інфляція, скорочення ринку й дефіцит промислових товарів змушували господарства відкладати витрати на розвиток [11, с. 38]. У революційні роки до цього додалися реквізиції та нестабільність постачання, тому збереження зерна, тяглової сили й найнеобхідніших предметів набувало пріоритетного значення [10, с. 66–68, 183–193].

Родина залишалася базовою одиницею організації праці та розподілу ресурсів. Мобілізації й дефіцит робочих рук робили внутрішню кооперацію в дворі критично важливою; значна частина господарств уже компенсувала відсутність чоловіків працею жінок і старших членів родини. У 1918–1920 рр., коли до нестачі робочих рук додалися реквізиції та підводні повинності, жіноча й стареча праця ставала одним із способів утримати господарський цикл.

Нестача робочих рук посилювала господарську роль дітей і підлітків у селянській родині. Хоча дитяча участь у догляді за худобою й сезонних роботах була традиційною для селянського двору, воєнна мобілізація дорослих збільшувала потребу в додатковій праці всередині сім'ї [11, с. 38]. Це могло вступати в конкуренцію з регулярним відвідуванням школи, особливо в громадах, де сама освітня мережа працювала нестабільно.

Громадські зв'язки в роки революції виконували суперечливу роль. З одного боку, громада була простором координації господарських інтересів; з іншого – реквізиції, мобілізації та політичне протистояння могли послаблювати внутрішню солідарність. На Катеринославщині колективні скарги сільських громад на військові вилучення й підводну повинність демонструють спільний захист господарських інтересів [10, с. 66–68], тоді як на Миколаївщині локальна самоорганізація в окремих випадках переходила у відкритий повстанський рух [3, с. 29–66; 4, с. 46–55].

Тривала нестабільність обмежувала можливості довгострокового господарського планування. За умов мобілізацій, реквізицій, транспортних перебоїв і природних втрат першочергового значення набували збереження насіннєвого фонду, тяглової сили та мінімальних продовольчих запасів [10, с. 66–68, 183–193]. Таку поведінку доцільніше трактувати не як окрему «психологію кризи», а як раціональну адаптацію господарства до високого рівня невизначеності.

До 1921 р. південноукраїнське село підійшло з різко скороченим запасом стійкості. Кілька років мобілізацій, воєнних дій, реквізицій, втрати худоби та ременанту, падіння ринкового обміну й скорочення посівів послабили господарства. Навіть нормальний урожай

потребував би часу для відновлення. Натомість Південь України охопила сильна посуха. За даними «Енциклопедії Сучасної України», у 1921 р. від посухи загинуло близько 65 % посівів у Миколаївській губернії, 64% – у Катеринославській, 63% – у Запорізькій та 45% – в Одеській [8]. У степових районах втрата врожаю різко обмежила можливості господарств зберегти продовольство й насіннєвий фонд. Для значної частини селянських дворів це означало руйнування базового механізму самовідтворення.

Природна катастрофа наклалася на продовольчу політику більшовицької влади. Дослідники Півдня України підкреслюють, що вилучення зерна й державні заготівлі продовжували виснажувати господарства [5, с. 206–210; 6, с. 35–39]. Навіть перехід від продрозкладки до продподатку не міг миттєво змінити становище, оскільки запасів уже бракувало. Наприкінці 1921 р. голод охопив Катеринославщину, Запоріжжя, Миколаївщину та Одещину [8; 9].

Дослідження голоду 1921–1923 рр. свідчать, що продовольча криза означала не лише нестачу харчів, а й подальше руйнування ресурсної бази селянського двору – скорочення споживання, втрату худоби, реалізацію майна та пошук зовнішньої допомоги [5, с. 206–210; 6, с. 35–39; 8; 9]. У регіональному вимірі масштаби загибелі посівів – від 45 % в Одеській до 64-65% у Катеринославській і Миколаївській губерніях – показують, що природний удар припав на вже виснажені господарства [8].

Архівні матеріали Миколаївщини свідчать, що наприкінці 1921 р. регіон уже входив у масштабну гуманітарну катастрофу [9]. У цьому сенсі 1921 р. є логічною верхньою межею дослідження революційної повсякденності: політична боротьба ще не зникла, але головним викликом для дедалі більшої кількості селян ставало фізичне виживання.

Селянська повсякденність змінювалася не лінійно. 1919-1920 рр. перетворили село на ресурсну базу багатосторонньої війни. 1921 р. виявив накопичений ефект господарського виснаження. Криза 1921 р. демонструє кумулятивний характер повсякденних втрат. Голод не можна пояснити одним фактором: посуха стала катастрофічною в умовах уже виснаженого війною господарства, скорочених посівів, втраченої худоби, слабкого ринку та продовольчої політики, що продовжувала вилучати ресурси [5, с. 206–210; 6, с. 35–39; 8]. Саме поєднання цих чинників перетворило неврожай на масову гуманітарну кризу.

Селяни не були лише пасивними об’єктами обставин: вони пристосовували господарську поведінку до ризиків, намагалися

зберігати запаси й виробничі ресурси, використовували можливості громади, брали участь у самоврядуванні або спротиві [1, с. 66–103, 212–248; 3, с. 29–66; 4, с. 46–55; 6, с. 35–39; 10, с. 66–68, 172–174, 183–193]. Конкретні форми такої адаптації відрізнялися залежно від часу і місцевості, однак їх спільним орієнтиром було збереження життєздатності родини та господарства.

Отже, повсякденне життя селянства Півдня України у 1919-1921 рр. визначалося одночасною дією революції, післявоєнною розрухою та господарської кризи. Політика ставала частиною щоденного досвіду через земельні відносини, податки, реквізиції, мобілізації, продовольчі вимоги та питання безпеки. Аграрна й продовольча політика безпосередньо впливала на функціонування селянського двору. У 1919-1920 рр. багатостороння війна перетворила селянський двір на об'єкт постійного ресурсного тиску. Вилучення зерна, коней і фуражу, мобілізації та руйнування ринку змушували господарства переходити до оборонних стратегій. Родина залишалася основною одиницею організації праці й розподілу ресурсів. В умовах мобілізацій зростало навантаження на жінок, дітей, підлітків і старших членів двору. У 1921 р. кількарічне виснаження поєдналося з посухою і продовольчою політикою більшовицької влади. Масова загибель посівів у південних губерніях зруйнувала здатність багатьох господарств до самовідтворення і стала початком масштабного голоду.

Отже, революційна та післявоєнна повсякденність завершилася для значної частини селянства переходом від боротьби за землю і автономію до боротьби за фізичне виживання.

Список використаних джерел

1. Ковальова Н. А., Корновенко С. В., Малиновський Б. В., Михайлюк О. В., Морозов А. Г. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.). Черкаси : Ант, 2007. 280 с.

2. Корновенко С. В. Українська революція 1917–1921 рр.: селянський фактор. Український селянин. 2014. Вип. 14. С. 142–146. URL: https://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/755

3. Котляр Ю. В. Селянське повстанство на Миколаївщині (1918–1921 рр.) : монографія. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2021. 124 с.

4. Котляр Ю. В. Селянські повстання на Миколаївщині у 1918–1921 рр.: передумови, характер, спрямування. *Краєзнавство.* 2018. № 1(102). С. 46–55.

5. Турченко Г. Ф. Голод 1921–1923 рр. як засіб державного терору радянської влади на Півдні України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2012. Вип. XXXII. С. 206–210.

6. Сокирська В. В. Російська радянська продовольча політика в Україні на початку 1920-х рр. *Український селянин.* 2018. Вип. 20. С. 35–39.

7. Український інститут національної пам'яті. 1919 – вийшов декрет про хлібну і фуражну розкладку. URL: https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/sichen/11/1919-vyyshov-dekret-radnarkomu-rsfrr-pro-hlibnu-i-furazhnu-rozkladku

8. Голод 1921–23 / Енциклопедія Сучасної України. URL: https://esu.com.ua/article-25438

9. Державний архів Миколаївської області. Голод 1921–1923 рр. на Миколаївщині. URL: https://old.archive.mk.ua/newsm/854-vyst-golod-1921-1923.html

10. Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Справоздання губерніяльних старост і комісарів (1918–1920) / упоряд. В. Кавунник. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2017. 336 с.

11. Ковальова Н. А. Вплив Першої світової війни на формування причин другого етапу «аграрної революції» у Наддніпрянській Україні (1914–1917 рр.). *Український селянин.* 2017. Вип. 17. С. 36–41. URL: https://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/1856

12. Лозовий В. С. Правосвідомість українського селянства та його суспільно-правове становище в період Директорії УНР (1919 р.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. 18. С. 277–284. URL: https://resource.history.org.ua/publ/xix_2011_18_277

УДК 327.5:355.01«20»

Юрій Котляр
доктор історичних наук, професор,
перший проректор
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна
Денис Ніколюк
здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності «Історія та археологія»
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна

ГІБРИДНА ВІЙНА ЯК НОВА ФОРМА ЗБРОЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ У XXI ст.

У XXI ст. природа збройних конфліктів докорінно змінилася під впливом стрімкого розвитку інформаційних технологій, глобалізації та трансформації системи міжнародних відносин. Окрім класичних методів ведення війни, все частіше застосовуються стратегії, що поєднують військові та невійськові інструменти тиску. Однією з таких форм стала гібридна війна, яка передбачає комплексне використання збройної сили, економічного та політичного впливу, пропаганди й кібератак задля досягнення стратегічних результатів. Така багатовекторність розмиває межі між станом миру та війни, створюючи нові загрози для національної та глобальної безпеки.

Актуальність вивчення гібридної війни зумовлена її дедалі частішим використанням у сучасних конфліктах, що вимагає перегляду усталених підходів до розуміння сутності збройного протистояння. На відміну від класичних війн, де вирішальним фактором досягнення політичних цілей є пряме застосування військової сили, гібридні конфлікти вирізняються комбінуванням відкритих і прихованих методів тиску. Ключовими інструментами тут стають інформаційні операції, дезінформація, економічний санкційний режим, політична дестабілізація та залучення нерегулярних збройних угруповань. Така багатовекторність дозволяє сторонам конфлікту здійснювати вплив на супротивника не лише безпосередньо на фронті, а й у соціально-політичній та економічній площинах.

Слід відзначити, що дослідження феномену гібридних війн набуває особливого значення в контексті російської агресії проти України, що

розпочалася у 2014 р. та трансформувалася у повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 р. Дії російської федерації наочно продемонстрували те, як традиційні військові стратегії можуть інтегруватися з кібератаками, методами інформаційно-психологічного впливу, економічним шантажем та іншими спробами підриву суспільної стабільності. Таким чином, російсько-українська війна стала одним із найпоказовіших прикладів запровадження гібридних методів у веденні сучасного збройного протистояння.

У XXI ст. поширення інформаційних технологій сприяло посиленню маніпулятивного впливу на суспільну свідомість, зокрема через пропаганду, дезінформацію та формування стереотипів. Хоча використання неправдивої інформації існувало протягом усієї історії людства, сучасні засоби комунікації значно розширили можливості її поширення. У контексті гібридної війни інформаційний вплив став важливим інструментом протистояння, який поєднується з економічним, політичним і психологічним тиском. Таким чином, сучасні гібридні конфлікти виходять за межі традиційних бойових дій, охоплюючи різні сфери суспільного життя [6].

Поняття «гібридна війна» почало активно використовуватися з 2005 р., зокрема, для характеристики військової стратегії угруповання «Хезболла» під час ліванського конфлікту 2006 р. Згодом цей термін набув значного поширення у військово-політичному дискурсі та став важливим елементом аналізу сучасних збройних конфліктів і розроблення новітніх оборонних стратегій [3, с. 166].

Гібридна війна характеризується поєднанням різноманітних загроз, зокрема традиційних і нетрадиційних військових дій, тероризму, диверсій, масштабних кібератак, а також економічного та енергетичного тиску. Одним із провідних дослідників цієї концепції є американський військовий теоретик Френк Г. Хоффман, який розглядав сучасні конфлікти як багатовимірні протистояння, що виходять за межі класичних способів ведення війни. На його думку, характерною особливістю гібридних загроз є одночасне застосування регулярних і нерегулярних сил, традиційних та асиметричних методів боротьби, залучення недержавних учасників і використання сучасних технологій. Основними ознаками гібридної війни виступають підпорядкування військових дій політичним та інформаційним цілям, поєднання відкритих і прихованих форм протистояння, залучення нерегулярних збройних формувань, а також активне використання пропаганди та інформаційно-психологічних операцій для впливу на суспільну свідомість [7].

Сучасні гібридні війни виходять за межі традиційного збройного протистояння на суходолі, морі та в повітрі, охоплюючи також інформаційно-психологічну сферу. Їхньою характерною особливістю є непередбачуваність загроз і використання нестандартних методів впливу, що ускладнює застосування класичних підходів до ведення війни. За таких умов традиційних військових стратегій уже недостатньо для ефективного протистояння, особливо в інформаційному просторі. Поширення гібридних методів як у локальних конфліктах, так і в масштабних війнах зумовлює необхідність розроблення нових комплексних стратегій безпеки та асиметричних способів реагування на сучасні загрози [5, с. 53].

Гібридна війна виступає одним із інструментів сучасної міжнародної політики, за допомогою якого держави прагнуть реалізувати власні геополітичні інтереси, не завжди вдаючись до відкритого військового втручання. В умовах постійної трансформації міжнародних відносин гібридні методи протистояння набувають дедалі більшого поширення, дозволяючи досягати стратегічних цілей шляхом поєднання військових і невійськових засобів впливу. Такий характер конфліктів створює нові загрози для національної та міжнародної безпеки, зумовлюючи необхідність перегляду традиційних підходів до оборони. Водночас, гібридна війна спрямована не лише на послаблення військового потенціалу противника, а й на порушення внутрішньої стабільності держави, дестабілізацію її політичних та економічних інститутів і формування суспільних настроїв у вигідному для агресора напрямі [1, с. 26].

Російська агресія проти України, що розпочалася в лютому 2014 р. з окупації Криму та поширилася на східні терени, є одним із найяскравіших прикладів гібридної війни у XXI ст. Ключовою рисою цього протистояння стало майстерне поєднання воєнних дій з інформаційною пропагандою, а також політичним і економічним тиском, метою яких було розхитування внутрішньої ситуації в Україні. Порушуючи суверенітет і територіальну цілісність держави, такі дії не лише суперечили міжнародному праву, а й перешкоджали європейській інтеграції країни. Повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 р. відкрило новий етап агресії, у якому гібридні інструменти продовжують діяти паралельно з класичними бойовими операціями. Російсько-українська війна наочно показала, наскільки небезпечними для міжнародної безпеки та демократичного світу є сучасні гібридні конфлікти [4].

Варто зазначити, що в умовах гібридної війни вирішальна військова перемога вже не має абсолютного значення, оскільки на

перший план виходить досягнення власних національних інтересів і протидія реалізації політичних цілей противника. Особливість такого протистояння полягає у використанні різноманітних інструментів і стратегій, через що успіх не обмежується лише встановленням військового контролю над певною територією. Важливого значення набувають також реалізація політичних завдань, контроль над інформаційним простором і вплив на суспільну свідомість [2, с. 200]. У гібридній війні досягнення стратегічних цілей залежить не лише від військової переваги, а й від ефективності застосування політичних, інформаційних та інших невійськових засобів впливу.

Таким чином, гібридна війна перетворилася на визначальний тип збройного протистояння XXI ст., що інтегрує класичні військові операції з методами політичного, економічного, інформаційного та психологічного тиску. Досвід російсько-української війни свідчить: для успішної протидії таким загрозам недостатньо лише посилювати обороноздатність – необхідно також дбати про інформаційну безпеку, консолідацію суспільства та розвиток міжнародного партнерства.

Список використаних джерел

1. Буряченко О. Гібридна війна як нова форма глобального протистояння. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Серія : Політичні науки та публічне управління*. 2024. Вип. 2(74). С. 24–31. DOI: https://doi.org/10.32689/2523-4625-2024-2(74)-3

2. Глух М. В., Гончаренко М. В. Сутнісне розуміння та природа поняття «гібридна війна» в сучасній доктрині міжнародного права. *Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал*. 2024. Вип. 1(14). С. 197–205.

3. Котковський В. С., Дацюк Т. К. Гібридна війна як форма збройних конфліктів. *SCIENTIA. Science of XXI Century: Development, Main Theories and Achievements.* October 31, 2025. The Hague, The Netherlands. С. 165–169.

4. Котляр Ю. В., Мосін О. В. Революція Гідності: вибір європейського майбутнього. *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*. 2024. Vol. VII. P. 47–56. DOI: https://doi.org/10.26693/ahpsxxi2024.07.047

5. Левантович О. Гібридні війни XXI століття: нові виклики для медіапростору. *Вісник Львівського університету. Серія : Журналістика*. 2019. Вип. 45. С. 52–59. DOI: http://dx.doi.org/10.30970/vjo.2019.45.9984

6. Харарі Ювал Ной. 21 урок для 21 століття. Київ : BookChef, 2026. 416 с.
7. Hoffman F. Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars. Arlington Potomac Institute for Policy Studies, 2007. 72 p.

УДК 94 (477)

Владислав Пархоменко
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ КОШОВОГО ПРАПОРА УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ «УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО»

Важливим джерелом для дослідників історії Вільнокозацького руху в діаспорі, у період після завершення Другої світової війни, посідає часопис «Українське Козацтво». Ілюстрований журнал виходив неперіодично у 1960-80-х рр.: з 1964 р. у Чикаго, потім в Торонто. Головним редактором був колишній учасник Вільнокозацького руху часів УНР, підполковник Антін Кущинський (1897–1992). Саме він став ініціатором відновлення Українського Вільного Козацтва (далі УВК) у США. Організація УВК діяла в діаспорі з 1920 р. як продовжувач традицій Вільнокозацького руху часів Визвольної боротьби 1917-1921 рр.

У часописі за квітень-червень 1979 р. опубліковано історію появи прапора кошового отамана УВК. Ініціатором створення стягу УВК, який став символом єдності та побратимства усіх осередків діаспорного козачого товариства, був член Вільнокозацького руху з 1917 р., генеральний хорунжий Микола Янов. У червні 1976 р. створено благодійний фонд для збору коштів на виготовлення прапору [1, с.36]. Було розроблено три проекти стягу. У 1977 р. на конкурсі переміг варіант дизайну, запропонований хорунжим Теодором Бабюком, теж учасником Української революції 1917-1921 р. [1, с. 37].

Прапор малинового кольору, на передній стороні зображено стилізований образ Святої Покрови, під нею схрещені булава та шабля. Над образом вишитий жовтим кольором напис: «Надія на

Бога», під образом продовження: «а лицарство наше!» (вислів приписують Б. Хмельницькому). На звороті стягу у центрі зображено білий козацький хрест. Над ним жовтими буквами напис: «Українське вільне козацтво учасник боротьби», під хрестом: «за волю України від Р.Б. 1917» (Р.Б. – року Божого). На держаку прапора зверху розміщено тризуб із хрестом, виготовлені із жовтого металу. Під тризубом прив'язано дві малинові стрічки. На одній напис: «Кіш Українського Вільного Козацтва», на іншій: «Воля Україні! Слава козацтву» [2, с. 39].

18 січня 1979 р. в Торонто у благодійному пансіоні для похилих осіб імені Івана Франка (директорка хорунжа УВК Євгенія Пастернак) відбулося урочисте освячення кошового прапора. Церковну урочистість здійснили священники Петро Хомин та Федір Легенюк. На посвяті присутні близько 150 осіб. Серед присутніх був кошовий отаман УВК, генеральний значковий Петро Коршун-Федоренко. Члени УВК, на прапорі, склали присягу на вірність Україні [3, с. 40–41],

Журнал, за редакційною політикою, мав консервативну, прогетьманську спрямованість, враховуючи, що Військовим отаманом Вільного козацтва у жовтні 1917 р. обрано П. Скоропадського. Тому на сторінках часопису доволі часто популяризувався матеріал про останнього гетьмана Української Держави. Примітно, що у цьому ж номері, де розповідалось про кошовий прапор УВК, оприлюднено листа з Парижу від колишнього члена Центральної Ради Петра Плеваки (1888–1986). У листі бувшій соціаліст, визнав своє помилкове ставлення до Гетьманату (1918 р.). «Мушу признати, що ми тоді помилялися що до генерала Скоропадського-Гетьмана, що до організації Україн. автокеф. Православної Церкви, що до Федерації з Росією і др. Нас членів У.Ц.Р. залишилося небагато, але і ті що залишились мусять признати наші помилки!» [4, с. 65]. Побоюючись, що у похилому віці може «несподівано дати дуба», Плевако жертвував кошти на видання часопису УВК.

Після відновлення незалежності України (1991 р.) УВК стало активно співпрацювати з козацькими організаціями в Україні. В жовтні 2006 р. організовано представництво УВК діаспори в Україні. Уповноваженим представником тоді ж призначено генерал-хорунжого УВК Анатолія Гриву.

Список використаних джерел

1. Кущинський А. Прапор кошового отамана У.В.К. *Українське Козацтво.* 1979. Квітень – червень (Ч. 3-4). С. 36–38.

2. Курилюк Є. Опис прапора. *Українське Козацтво.* 1979. Квітень – червень (Ч. 3-4). С. 38–39.
3. Федоренко П. Посвячення прапора. *Українське Козацтво.* 1979. Квітень – червень (Ч. 3-4). С. 39–41.
4. З листів до редакції. *Українське Козацтво.* 1979. Квітень – червень (Ч. 3-4). С. 65–66.

УДК 94 (477) «1918»

Владислав Пархоменко
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна
Владислав Чайка
здобувач другого(магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності «Історія та археологія»
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
Миколаїв, Україна

УЧАСТЬ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ У ПРОТИГЕТЬМАНСЬКОМУ ПОВСТАННІ 1918 р.

У листопаді 1918 року, після оприлюднення федеративної грамоти гетьманом Української держави П. Скоропадським про союз із майбутньою небільшовицькою Росією, у Києві стрімко набирають обертів антигетьманські настрої, які згодом переростають у повстання Директорії, на чолі з С. Петлюрою та В. Винниченком. Ключову роль в успіху цього повстання відіграють Січові стрільці (далі СС) під проводом Є. Коновальця.

Шлях Січових стрільців розпочинається в часи Центральної Ради, коли групою офіцерів та солдат галичан австро-угорської армії, що втікли з російських таборів для військовополонених, вирішено створити у Києві військовий підрозділ для захисту майбутньої української держави. Підрозділ брав участь у обороні Києва, придушенні повстання на заводі «Арсенал», допомагав евакуйовувати уряд, скарбницю та дуже швидко зарекомендував себе як найбільш боєздатний підрозділів армії УНР [1, с. 10–46].

На момент існування Української держави (квітень – грудень 1918 р.) становище формації СС погіршилось. Під час гетьманського перевороту з 29 по 30 квітня 1918 року, німецьким командуванням підрозділ Січових стрільців було роззброєно. Однак вже згодом, за сприянням Є. Коновальця, П. Скоропадський погодився на формування «Окремого загону Січових стрільців» у кількості 59 старшин та 1187 вояків, який, однак, мав бути розташований не у Києві, а у Білій Церкві [2, с. 7–15]. У своїх споминах, гетьман згадував так про цю подію: «Січовиків вирішено було відновити. До мене з'явився Коновалець, їхній голова, і дав формальну обіцянку вірно служити Україні й мені… Я вірив, що проти більшовиків вони будуть добре битися. Що ж стосується внутрішньої політики, то я дещо побоювався їх…» [5, с. 261]. Передчуття не підвело Скоропадського – у листопаді 1918 р. Січові стрільці стануть основою антигетьманського повстанського війська.

Під час повстання, яке готувалось антигетьманськими силами майже одразу з моменту становлення влади Скоропадського, Січові стрільці виступили головною ударною силою у боротьбі з гетьманом. Однак варто зазначити що взаємодія командування СС до жовтня 1918 року не встановлювала особливих зв'язків з опозицією до гетьмана. Загалом, січовиками ідея повстання була сприйнята з обережністю, але після засідань Стрілецької Ради, рішення було сприйнято позитивно. Варто сказати, що в період підготовки повстання, 11 листопада 1918 року до П. Скоропадського прибула делегація із новоствореної ЗУНР, яка приїхала просити допомоги у гетьмана. Він, в свою чергу, погодився надати неформальну допомогу галичанам, оскільки не хотів відкритої війни із Польщею. Цією допомогою мав стати загін СС, але січовики проігнорували наказ гетьмана, залишившись розквартированими у Білій Церкві. 14 листопада гетьман П. Скоропадський видає федеративну грамоту, у якій йдеться про курс України до федерації із небільшовицькою Росією, що прискорило повстання.

Вранці 16 листопада Є. Коновалець зачитав перед стрільцями грамоту Скоропадського, після чого було оголошено про перехід СС на сторону Директорії. Майже одразу розпочато приготування до взяття міста під контроль, де головним завданням, було домовитись із німецькою військовою залогою про їхній нейтралітет. Після відновлення влади УНР у Білій Церкві, вечором того ж дня СС одразу захопили станцію Фастів, звідки потягами можна було дістатися Києва. Однак біля станції Мотовилівка відбувається бій, де авангард

Січових стрільців під проводом Черника розбиває гетьманські війська, що відкриває шлях на Київ [3, с. 523–547].

Під час облоги Києва, решткa гетьманських військах організували оборону міста, та сподівались на підтримку німецьких військ у відбитті нападу. Але 28 листопада після перемовин командування СС із німцями, була досягнута домовленість про те, що німецькі війська залишаються нейтральними, а війська УНР відійдуть від міста на 20 км. Договір про припинення вогню діяв до 4-го грудня, і цим скористалось військове керівництво УНР для реорганізації наявних сил; так, був сформований Осадний корпус військ УНР куди входили: 1-ша дивізія СС, Чорноморська дивізія, Дніпровська дивізія, та багато інших військових формувань. Корпус налічував близько 50 тис. вояків, а командиром корпусу призначено Є. Коновальця. Згодом 11 грудня було проведено ще одні переговори із німецьким командуванням, про їхнє невтручання, і вже до 15 грудня війська займають столицю, а 18 грудня уряд Директорії переїжджає із Вінниці до Києва.

Після захоплення столиці Є. Коновальцем видано наказ, який оголошував Київ у стані облоги. Загалом, Коновалець зосереджував у своїх руках всю повноту влади (за зауваженням Директорії, наголошувалося, що це тимчасово). Було запроваджено військову комендатуру у місті, а також видано наказ на заміну російських вивісок українськими, і командуванню Осадного корпусу доручалося ввести боротьба з більшовицькою пропагандою.

Незабаром здійснено реорганізацію Осадного корпусу: 1-ша Дивізія СС ставала основою гарнізону Києва. Новостворені напівпартизанські загони намагались або розформовувати, або вливати до складу корпусу. До Дивізії СС були приєднані: 4-й панцерний дивізіон, колишні сердюцькі дивізії було розгорнуто в 3-й та 4-й полки дивізії. Також запроваджено зміни у Гарматній бригаді дивізії: укомплектовано сім гарматних батарей, було сформовано окрему кінно-гарматну батарею. Також до складу дивізії увійшли відділ кінноти, кулеметний кіш та авіаційний відділ. Загалом, після реорганізаційних заходів бойовий склад Дивізії СС вже становив близько 7 тис. осіб [4, с. 41–48, 57–64].

Список використаних джерел

1. Довбня В. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917-1920 років: організація та правові засади діяльності. Київ : Текст, 2002. 220 с.

2. Коновалець Є. Причинки до історії української революції. Івано-Франківськ : Лілея-НВ: 2018. 82 с.

3. Мараєв В. Україна, 1918: Хроніка. Харків : Фоліо, 2020. 295 с.
4. Хома І. Січові Стрільці. Створення, військово-політична діяльність та збройна боротьба Січових Стрільців у 1917-1919 рр. Київ : Наш час, 2011. 103 с.
5. Скоропадський П. П. Спогади, кінець 1917 – грудень 1918. Київ : Наш формат, 2023. 456 с.

УДК 37.025:94(100)-057.87

Інна Підберезних
доктор юридичних наук,
кандидат історичних наук, професор,
професор кафедри історії
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна
Владислав Яриловець
здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності «Середня освіта»
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна

ПІЗНАВАЛЬНА АКТИВНІСТЬ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Проблема пізнавальної активності здобувачів освіти належить до кола базових питань сучасної педагогічної науки, оскільки без активної участі здобувача у процесі навчання неможливо забезпечити не лише засвоєння знань, а й розвиток мислення, самостійності, критичного мислення, здатності до аналізу, узагальнення та практичного застосування навчального матеріалу. У традиційній моделі освіти здобувач нерідко розглядався переважно як об'єкт педагогічного впливу, тобто як той, хто сприймає, запам'ятовує і відтворює інформацію. Натомість сучасна освітня парадигма орієнтується на формування суб'єктної позиції здобувача освіти, його здатності самостійно працювати з інформацією, ставити запитання, шукати відповіді, висувати припущення, аргументувати власну думку, критично осмислювати навчальний матеріал і переносити здобуті знання в нові ситуації. Саме тому пізнавальна активність постає не другорядною характеристикою навчання, а однією з провідних умов його результативності [1].

У контексті вивчення всесвітньої історії проблема пізнавальної активності набуває особливого значення, оскільки передбачає не лише засвоєння історичних фактів, а й осмислення закономірностей історичного розвитку, установлення причинно-наслідкових зв'язків та формування вміння критично аналізувати історичні події й процеси.

У сучасній педагогічній літературі пізнавальна активність трактується як складне, багатовимірне явище, яке поєднує мотиваційні,

інтелектуальні, емоційно-вольові та діяльнісні характеристики особистості. Л. Височан, Л. Хімчук і Р. Романишин підкреслюють, що пізнавальна активність здобувача освіти не зводиться до зовнішньої участі в уроці чи механічного виконання навчальних завдань, а передбачає свідоме, цілеспрямоване й вольове виконання розумової роботи, спрямованої на оволодіння знаннями та вміннями, необхідними для навчальної і практичної діяльності [2]. Такий підхід є важливим, оскільки дає змогу розмежувати справжню пізнавальну активність і формальну навчальну зайнятість: здобувач може бути присутнім на уроці, виконувати окремі інструкції вчителя, відповідати на прості запитання, але при цьому не виявляти внутрішньої потреби в пізнанні, не прагнути зрозуміти сутність явища, не здійснювати самостійного пошуку.

У педагогічному сенсі пізнавальна активність є не просто характеристикою поведінки здобувача, а показником його ставлення до навчання. Вона виявляється в тому, наскільки здобувач освіти зацікавлений у змісті навчального матеріалу, чи прагне він зрозуміти його глибше, чи здатний самостійно працювати з інформацією, чи готовий докладати інтелектуальних і вольових зусиль для розв’язання навчальної проблеми. Н. Дика, Г. Захарова та А. Антонюк зазначають, що у психолого-педагогічній науці не існує єдиного підходу до визначення поняття «пізнавальна активність», однак найчастіше воно розглядається як якість діяльності, властивість особистості, спрямованість суб’єкта на пізнання або стан готовності до пізнавальної діяльності [3]. Це свідчить про те, що пізнавальна активність має інтегративний характер. Вона охоплює і внутрішню готовність особистості до пізнання, і реальні дії, спрямовані на здобуття, осмислення та використання знань.

Важливо підкреслити, що пізнавальна активність не є вродженою і незмінною рисою особистості. Вона формується поступово в процесі навчання, виховання, спілкування, набуття інтелектуального досвіду та участі у різних видах пізнавальної діяльності. Здобувач не стає активним автоматично лише тому, що перебуває в освітньому середовищі. Пізнавальна активність виникає тоді, коли навчання набуває для здобувача освіти особистісного значення, коли він бачить значущість знань, відчуває інтерес до змісту предмета, має можливість ставити запитання, висловлювати власні міркування, перевіряти припущення, помилятися й виправляти помилки. У цьому аспекті пізнавальна активність виступає результатом взаємодії внутрішніх чинників особистості та зовнішніх педагогічних умов [4].

В. Гузь розглядає пізнавальну активність як складний і багатоаспектний феномен, який потребує з'ясування співвідношення понять «активність», «діяльність», «пізнавальна діяльність» і власне «пізнавальна активність» [5]. Такий підхід є принциповим для педагогіки, оскільки поняття «активність» і «діяльність» часто вживаються як близькі, але вони не є повністю тотожними. Діяльність позначає певний процес, систему дій, спрямованих на досягнення мети, тоді як активність характеризує міру включеності, ініціативності, самостійності та внутрішньої напруженості суб'єкта в цій діяльності.

Отже, пізнавальна діяльність може бути організована зовні, наприклад учителем через завдання, вправи, пояснення, роботу з джерелами, а пізнавальна активність показує, наскільки сам здобувач внутрішньо включений у цей процес. Особливого значення проблема пізнавальної активності набуває під час вивчення всесвітньої історії, оскільки цей предмет передбачає не лише засвоєння фактів, дат і відомостей про історичних діячів, а й осмислення складних історичних процесів, порівняння подій і явищ, установлення причинно-наслідкових зв'язків та аналіз різних історичних оцінок. Важливу роль у розвитку пізнавальної активності відіграють робота з історичними джерелами, картами й документами, обговорення проблемних питань та аргументоване формулювання власних висновків. Ефективність такої діяльності залежить від створення педагогічних умов, які стимулюють зацікавленість здобувачів освіти історичним матеріалом, підтримують їхню навчальну мотивацію та заохочують до самостійного пошуку й критичного осмислення інформації.

Таким чином, пізнавальна активність здобувачів освіти може бути визначена як інтегративна особистісно-діяльнісна характеристика, що відображає внутрішню потребу, інтерес, мотивацію, готовність і здатність здобувача до свідомого, самостійного та цілеспрямованого пізнання. Вона виявляється у прагненні здобувати нові знання, осмислювати навчальний матеріал, ставити запитання, виконувати інтелектуальні дії, долати труднощі, застосовувати знання у нових ситуаціях і рефлексувати власну навчальну діяльність. Отже, розвиток пізнавальної активності здобувачів освіти під час вивчення всесвітньої історії потребує цілеспрямованої педагогічної підтримки, орієнтованої на формування інтересу до історичного пізнання, самостійності, критичного мислення та здатності аргументовано оцінювати історичні події й процеси.

Список використаних джерел

1. Мороз П. Дослідницька діяльність учнів на уроках історії: стан, виклики й перспективи. *Український педагогічний журнал.* 2025. № 3. С. 101–121.

2. Височан Л., Хімчук Л., Романишин Р. Активізація пізнавальної діяльності учнів початкової школи: акценти науково-педагогічного дискурсу. *Молодь і ринок.* 2021. № 10(196). С. 6–11.

3. Дика Н., Захарова Г., Антонюк А. Формування пізнавальної активності у здобувачів освіти на уроках математики засобами Google-сервісів. *Education. Innovation. Practice.* 2023. Vol. 11, No 9. P. 42–47.

4. Безена І. М., Карпань І. В. Трансформації змісту шкільної історичної освіти: вивчення подій та суспільного розвитку. *Актуальні питання гуманітарних наук.* 2023. Вип. 66, Том 1. С. 11–16.

5. Гузь В. Теоретичні засади проблеми пізнавальної активності дітей дошкільного і молодшого шкільного віку. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія : Педагогіка.* 2025. № 1(34). С. 71–78.

УДК: 94(477.7):930.85

Дар'я Погосян
здобувачка (першого) бакалаврського рівня вищої освіти
спеціальності «Історія та археологія»
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна
Анастасія Чокова
аспірантка PhD, викладачка кафедри історії
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна

МИКОЛАЇВ І МІФ ПРО «ПОРОЖНІЙ СТЕП»: ЩО БУЛО ДО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ?

Імперський міф про Південь України – це сукупність історичних уявлень про те, що площа Причорномор'я нібито була порожньою та без власної історії до приходу Російської імперії, яка «заснувала» і перетворила його на розвинений регіон. Регіон мав давню історію. Тут вели свій побут античні грецькі поселення, діяли козацькі громади, а Кримське ханство довгий час контролювало території під своїм правлінням.

Узбережжя Чорного моря, яке є частиною Миколаївської області, було частиною грецької колонізації. Ольвія, розташована неподалік сучасного Очакова, була великим культурним і економічним центром, що залишив після себе тисячі артефактів – від кераміки до монет і написів грецькою мовою. Та на території Північного Причорномор'я є ще багато античної спадщини: поселення о. Березань, Тіра, Ніконій і Херсонес. Античні міста стали центрами торгівлі, ремесла і культури, підтримували тісні зв'язки з місцевими племенами та залишили значну археологічну спадщину. Це свідчить про те, що історія Миколаєва та його області почалася задовго до його заснування у 1789 році [2, с. 90–92].

У період Київської Русі на території Степового Побужжя продовжував тривати кочовий спосіб життя. Одні змінювали інших: спочатку тут перебували угри й хозари, а в X ст. їх змінили печеніги – тюркомовні кочовики, яких розгромив у 1036 році Ярослав Мудрий. Печенігів згодом змінили половці. З другої половини XI ст. їх присутність посилилася, а наприкінці XII ст. активно діяли в районі Нижнього Дунаю [2, с. 113–117]. Яскравим прикладом панування

кочовників є поховання половецького хана на краю степового плато високого правого берега річки Чингул (Запорізька область). На його високе походження вказує архітектура комплексу: кам'яні споруди, сліди ритуальних багать і поминальної тризни, а також глибокий рів із фрагментами амфор та глазурованої кераміки [3, с. 14].

У середині XIII ст. монголи під проводом хана Батия завоювали руські землі та північнопричорноморські степи. Територія сучасної Миколаївщини увійшла до складу Золотої Орди. У XIV ст. тут виникли міські центри, зокрема Баликлей, Ак-Мечеть і Соколець, розвивалися торгівля та грошовий обіг. У 70-х роках XIII ст. Ногай створив у Північно-Західному Причорномор'ї окремий політичний центр, але після його загибелі в 1300 р. ці землі знову підкорилися золотоординському хану.

У XV ст. посилилося Кримське ханство, яке виникло в 1441 році і визнало залежність від Османської імперії. Наприкінці XV ст. кримські татари поширили свій вплив на Північно-Західне Причорномор'я, витіснивши литовців за річки Кодиму та Синюху. Османська імперія також закріплювалася в регіоні, зокрема контролюючи фортеці Очаків і Кінбурн [2, с. 120–123]. В результаті цих процесів також виникає українське козацтво на території Дикого поля. У 1492 р. кримський хан Менглі-Герей I заснував фортецю Джан-керман, на яку неодноразово здійснювали напад козаки. Вони штурмували та зруйнували турецько-татарське укріплення, захопили значні трофеї та визволили бранців [1, с. 132].

Також, у кінці XVII ст. Іван Мазепа активно організовував військові походи українських козаків проти Османської імперії, Кримського ханства та їхніх союзників. Ці походи були частиною боротьби Священної ліги європейських держав проти османської влади. Протягом осені 1688 р. лівобережний охотницький полк Іллі Новицького разом з козаками Переяславського полку за наказом гетьмана Івана Мазепи атакував турецьке місто-фортецю Очаків (колишню Джан-керман). Українці спалили посад міста взяли у полон значну кількість [1, с. 4].

Із кінця XV ст. козаки освоювали степи Миколаївщини, створюючи зимівники – хутірські поселення, в яких жили переважно запорізькі, чорноморські та донські козаки. Територія входила до кількох паланок Запорозької Січі, зокрема Інгульської, Прогноївської та Бугогардівської. Вони виконували господарські, адміністративні та оборонні функції. Козаки брали участь у війнах проти Османської імперії, допомагали армії та діяли на морі. У 1737 р. вони разом із російськими військами захопили Очаків, а у 1739 р. російські війська

залишили місто. Під час війни 1768-1774 рр. козацькі загони діяли під Очаковом і Кінбурном [2, с. 134–135].

У XVIII ст. степовий край став одним із районів діяльності гайдамаків, які боролися проти соціального та релігійного гноблення. Гайдамаки мали свої опорні пункти – табори, у яких формувалися підрозділи, збиралася зброя, продукти харчування. Під час Коліївщини загони Максима Залізняка та інших ватажків діяли поблизу Голти, Мигії та Південного Бугу. Після придушення повстання частина гайдамаків переховувалася в місцевих степах [2, с. 137–138].

Отже, історія Миколаївщини розпочалася задовго до заснування Миколаєва у 1789 році та приходу Російської імперії. Територія сучасної області протягом століть була простором взаємодії різних народів і культур: тут існували античні грецькі поселення, проходили кочові племена, розвивалися міські центри Золотої Орди, поширювався вплив Кримського ханства й Османської імперії, а також діяли українські козацькі громади. Козаки освоювали степи, створювали зимівники, займалися господарством і брали участь у військових походах. Археологічні знахідки та історичні свідчення підтверджують, що цей край мав власну багату й багатогранну історію. Тому твердження про нібито «порожній степ», який отримав розвиток лише завдяки Російській імперії, є спрощенням і спотворенням минулого. Імперська влада справді вплинула на подальший розвиток регіону, однак вона не створила його історію з нуля. Усвідомлення цього дає змогу краще зрозуміти минуле Миколаївщини та відновити її місце в історії України.

Список використаних джерел

1. Чухліб Т. Іван Мазепа як полководець: військові походи до Хаджибею, Північного Причорномор'я та Криму в 1687 – 1699 рр. *Чорноморська минувшина*. 2015. № 10. С. 3–16.

2. Історія Степового Побужжя: Від найдавніших часів до кінця XVIII століття. / Михайлович Г. І., Горбенко К. В., Господаренко О. В., Смирнов О. І., Кузовков В. В. Миколаїв : Видавництво Ірини Гудим, 2019. 248 с.

3. Половець В. Половці: історичні джерела. *Сіверянський літопис*. С. 9–16. URL: http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/2754/1/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D1%86%D1%96%20%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96%20%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BB%D0%B0.pdf

УДК 94 (477) «1960-1970»

Геннадій Семенов
аспірант PhD кафедри історії
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна

МІЖПАРЛАМЕНТСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР ІЗ ДЕРЖАВАМИ АФРИКИ У 1960–1970-Х РОКАХ

Деколонізація Африки у другій половині XX ст. стала одним із важливих чинників трансформації міжнародних відносин після Другої світової війни. Особливе місце в цьому процесі посів 1960 рік, який увійшов в історію як «Рік Африки». Саме тоді незалежність здобули 17 африканських держав, що суттєво змінило політичну карту континенту та сприяло появі нових учасників міжнародних відносин.

Здобуття незалежності супроводжувалося пошуком зовнішньополітичних партнерів, встановленням дипломатичних відносин і розвитком політичних, економічних та культурних зв'язків. У цих умовах упродовж 1960-х – на початку 1970-х рр. розширювалися контакти африканських держав із Радянським Союзом, зокрема з Українською РСР. Одним із напрямів цієї взаємодії стали зв'язки Верховної Ради УРСР та її Президії з представниками законодавчих органів і вищими посадовими особами африканських країн. Вони здійснювалися у формі прийому парламентських делегацій, офіційних зустрічей, обговорення питань державного устрою, економічного й культурного розвитку, а також ознайомлення іноземних гостей із життям республіки. Водночас міжнародна діяльність Верховної Ради УРСР відбувалася в межах загальносоюзної зовнішньополітичної системи, що визначало характер і можливості її участі у відносинах з африканськими державами.

Особливості розвитку цих зв'язків простежуються в документах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, які містять відомості про перебування африканських делегацій в УРСР, їхні зустрічі з представниками республіканського керівництва та зміст проведених переговорів. Так, у липні 1961 р. Київ відвідав президент і голова уряду Гани Кваме Нкрума, у складі делегації якого перебували й представники ганського парламенту. Під час візиту відбулася його зустріч із головою Президії Верховної Ради УРСР Д. С. Коротченком. Гості також ознайомилися з містом,

відвідали завод «Точелектроприлад» і виставку передового досвіду в народному господарстві УРСР.

Упродовж 8-11 лютого 1962 р. Київ відвідали троє депутатів парламенту Сомалі, які прибули до Радянського Союзу на запрошення парламентської групи СРСР. 9 лютого відбулася їхня зустріч із заступником голови Президії Верховної Ради УРСР С. А. Ковпаком. Під час бесіди парламентарі ознайомилися з особливостями державного устрою, господарського та культурного розвитку республіки. Окрему увагу вони приділили питанням мирного співіснування держав із різними суспільно-політичними системами та організації роботи міліції. У межах візиту сомалійські депутати відвідали Дарницький комбінат штучного волокна, Київський завод верстатів-автоматів ім. Горького та виставку народного господарства, де ознайомилися з досягненнями української промисловості. Культурна програма включала огляд Києва, відвідування цирку та перегляд балету «Голубий Дунай».

У травні–червні того самого року Київ приймав місію доброї волі Дагомеї на чолі з віце-президентом Суру-Міганом Апіті, до складу якої входили депутати Національних зборів. Під час зустрічі з Д. С. Коротченком обговорювалися питання державного устрою, економічного та культурного розвитку. Делегація також відвідала виставку передового досвіду та колгосп ім. Мічуріна в селі Гатне, де ознайомилася з організацією сільськогосподарського виробництва.

У серпні 1962 р. Київ відвідала парламентська делегація Того на чолі з головою Національних зборів Жонатаном Саві де Тове. Окрім зустрічі з Д. С. Коротченком, делегати провели бесіду з міністром охорони здоров'я УРСР П. Л. Шупиком, під час якої цікавилися організацією медичного обслуговування населення. Програма перебування також включала відвідування виставки передового досвіду та колгоспу «Жовтень» у селі Требухів Броварського району.

Упродовж наступних років практика прийому африканських парламентських делегацій продовжувалася. У липні 1963 р. Київ відвідала делегація Республіки Конго на чолі з Франсуа Фуму-Тамусо. Під час зустрічі з головою Президії Верховної Ради УРСР Д. С. Коротченком обговорювалися питання державного устрою, господарського та культурного розвитку республіки. Конголезькі парламентарі також відвідали радгосп «Русанівський», де цікавилися організацією сільськогосподарського виробництва, земельними відносинами, умовами праці та системою оплати.

Поряд із прийомом парламентських делегацій представники Президії Верховної Ради УРСР брали участь у зустрічах із вищими

посадовими особами африканських держав, які відвідували республіку в межах своїх поїздок до Радянського Союзу. Зокрема, у травні 1964 р. в Криму перебував президент Алжиру Ахмед Бен Белла, якого після прибуття до Сімферополя зустрічав, серед інших представників республіканського керівництва, голова Президії Верховної Ради УРСР Д. С. Коротченко. У жовтні 1965 р. Севастополь відвідав віце-президент Центральноафриканської Республіки Марсель Дузіма. Архівні матеріали свідчать про підготовку програми його перебування, яка передбачала зустрічі з представниками місцевих органів влади та ознайомлення з містом. Хоча зазначені візити не мали безпосередньо міжпарламентського характеру, вони відображають інші форми контактів представників африканських держав з органами влади УРСР.

Окреме місце серед міжпарламентських контактів посів візит делегації Дагомеї, яка перебувала в Києві 1-3 липня 1965 р. До її складу входили семеро парламентарів на чолі з головою Національних зборів Таїру Конгаку. Делегати провели зустріч із заступником голови Верховної Ради УРСР О. П. Ботвином, під час якої обговорювалися питання економічного та культурного розвитку республіки. У межах візиту парламентарі відвідали Дарницький шовковий комбінат, санаторій «Конча-Заспа» та радгосп «Київська овочева фабрика», де ознайомилися з методами вирощування овочів на гідропоніці.

Наступним прикладом міжпарламентської взаємодії став візит до Києва делегації Малі, яка перебувала в українській столиці 24-26 серпня 1966 р. Очолював її заступник голови парламенту Якуба Майга. Під час зустрічі із заступником голови Президії Верховної Ради УРСР С. А. Ковпаком обговорювалися питання державного устрою, економічного й культурного розвитку. Значну увагу делегати приділили сільському господарству, зокрема під час відвідування радгоспу «Бортничі», де цікавилися організацією праці, оплатою та особливостями сільськогосподарського виробництва.

Поряд із прийомом парламентських делегацій Президія Верховної Ради УРСР підтримувала контакти з главами африканських держав. Одним із таких прикладів став візит президента Камеруну Амаду Ахіджо, який у липні 1967 р. побував у Криму та Києві. Під час перебування в українській столиці він ознайомився з господарськими досягненнями республіки, а також взяв участь в офіційному обіді, організованому Президією Верховної Ради та урядом УРСР.

Питання діяльності представницьких органів влади порушувалися й під час перебування в Києві президента Чаду Франсуа Томбалбая у червні 1968 р. На зустрічі з головою Президії Верховної Ради УРСР Д. С. Коротченком обговорювалися структура Верховної Ради, діяльність

її Президії та постійних комісій, а також окремі питання міжнародного становища. Президент Чаду також відвідав Інститут надтвердих синтетичних матеріалів, де ознайомився з виробництвом штучних алмазів.

Безпосередні міжпарламентські контакти продовжилися в серпні 1969 р., коли до Києва прибула делегація Національних зборів Ісламської Республіки Мавританія на чолі з Мохамедом Фалем Бабахою. Під час зустрічі з першим заступником голови Президії Верховної Ради УРСР С. О. Стеченком делегати цікавилися, зокрема, порядком висування кандидатів у депутати місцевих Рад. Програма перебування включала відвідування Дарницького шовкового комбінату, Палацу піонерів, історичних пам'яток Києва та виставки передового досвіду в народному господарстві УРСР.

У липні 1970 р. Українську РСР відвідав президент Центральноафриканської Республіки Жан-Бедель Бокасса. 7 липня в Києві він провів зустрічі з головою Президії Верховної Ради УРСР О. П. Ляшком та головою Ради Міністрів УРСР В. В. Щербицьким, під час яких відбулися бесіди в дружній атмосфері. У межах візиту президент ЦАР також побував у Криму. У своїх виступах Бокасса висловлював вдячність за прийом, наголошував на значенні радянського досвіду для розвитку Центральноафриканської Республіки та висловлював сподівання на подальше зміцнення відносин із Радянським Союзом.

Окремим напрямом міжнародних контактів Верховної Ради УРСР була взаємодія з представниками громадських організацій зарубіжних країн. Зокрема, архівні матеріали за 1973 р. містять відомості про прийом у голови Президії Верховної Ради УРСР представників делегації Товариства єгипетсько-радянської дружби. На відміну від візитів парламентських делегацій, цей контакт відбувався за участю представників громадського об'єднання. Залучення керівництва Верховної Ради УРСР до таких зустрічей свідчить про те, що міжнародні зв'язки республіканських органів влади не обмежувалися офіційними контактами з представниками законодавчих органів іноземних держав.

Отже, аналіз архівних документів засвідчує, що впродовж 1960-х – на початку 1970-х рр. Верховна Рада УРСР та її Президія брали участь у розвитку зв'язків із представниками африканських держав. Основними формами такої взаємодії були прийоми парламентських делегацій, зустрічі з вищими державними посадовцями та представниками громадських організацій. Важливою особливістю цих контактів було поєднання офіційних переговорів з ознайомленням

іноземних гостей із політичним, економічним і культурним життям республіки. Особливий інтерес африканські представники виявляли до організації державного управління, діяльності представницьких органів влади, розвитку промисловості, сільського господарства та соціальної сфери. Водночас міжнародні зв'язки Верховної Ради УРСР залишалися складовою загальносоюзної зовнішньополітичної діяльності, що обмежувало можливості самостійного розвитку міжпарламентських відносин. Таким чином, досліджені контакти свідчать про практичну участь республіканських органів влади в міжнародному спілкуванні, яка, попри переважно представницький та ознайомчий характер, не зводилася виключно до виконання протокольних функцій.

Список використаних джерел

1. Документи про перебування в м. Києві делегації Національних Зборів Ісламської Республіки Мавританія (11-13 серпня 1969 р.). 14 серп. 1969 р. *Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України*. Ф. № Р-1. Оп. № 18. Од. зб. № 321.
2. Документи про перебування в м. Києві делегації парламенту Республіки Малі (24-26 серпня 1966 р.). 26 серп. 1966 р. *Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України*. Ф. № 1. Оп. № 18. Од. зб. № 236.
3. Документи про перебування в м. Києві парламентаріїв республіки Сомалі 8-11 лютого 1962 р., голови сенату Канади М. Р. Друена 25–27 квітня 1962 р., сенатора Цейлону Налесана 4-6 липня 1962 р., члена парламенту Великобританії Р. Марша 7–10 вересня 1962 р., депутата парламенту Австралії А. У. Джеймса 20-22 листопада 1962 р., урядової торговельної делегації Куби 27-29 грудня 1962 р. 27 груд. 1962 р. *Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України*. Ф. № Р-1. Оп. № 18. Од. зб. № 158.
4. Документи про перебування в м. Києві парламентської делегації Республіки Дагомея 1–3 липня 1965 р. 4 лип. 1965 р. *Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України*. Ф. № Р-1. Оп. № 18. Од. зб. № 211.
5. Документи про перебування в м. Києві президента і Голови Уряду Республіки Гана Кваме Нкрума. 3 черв. 1961 р. *Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України*. Ф. Р-1. Оп. 18. Спр. 148.
6. Документи про перебування в Українській РСР делегації Республіки Конго (Леопольдвіль) (22-23 липня 1963 р.). 24 лип. 1963 р. *Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України*. Ф. № 1. Оп. № 18. Од. зб. № 177.

7. Документи про перебування в Українській РСР партійно-урядової делегації Німецької Демократичної Республіки на чолі з Першим секретарем ЦК СЄПН Вальтером Ульбріхтом (25-29 вересня 1965 р.), члена парламенту Швеції Гуннара Хедлунда (26-28 серпня 1965 р.), делегації Центральноафриканської Республіки (30 жовтня – 1 листопада 1965 р.), делегації Японії. 1 листоп. 1965 р. *Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України*. Ф. № 1. Оп. № 18. Спр. № 213.

8. Документи про перебування в Українській РСР Президента і Голови Ради Міністрів Республіки Чад Франсуа Томбалбая (21-25 червня 1968 р.). 28 черв. 1968 р. *Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України*. Ф. № 1. Оп. № 18. Од. зб. № 298.

9. Документи про перебування в Українській РСР Президента Камеруна А. Ахіджо (7–11 липня 1967 р.). 13 лип. 1967 р. Ф. № 1. Оп. № 18. Од. зб. № 262.

10. Документи про перебування в Українській РСР президента Центральноафриканської Республіки Жана Беделя Бокасси (7-10 липня 1970 р.). 10 лип. 1970 р. *Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України*. Ф. № 1. Оп. № 18. Од. зб. № 350.

11. Документи про перебування на Україні депутата Національних зборів Франції Моріса Фора, сенатора Чілі Л. Б. Лейве, президента Алжиру А. Бен Белла, парламентської делегації Японії. 12 верес. 1964 р. *Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України*. Ф. № 1. Оп. № 18. Од. зб. № 194.

12. Документи про прийом у Президії Верховної Ради УРСР Надзвичайного та Повноважного посла Угорської Народної Республіки в СРСР Д. Рапаї, Болгарської Народної Республіки Д. Жулєва, Генерального консула Польської Народної Республіки Л. Томашевського, представників делегації товариства єгипетсько-радянської дружби, делегації Парламенту Японії та інше. 2 груд. 1973 р. *Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України*. Ф. № 1. Оп. № 18. Спр. № 432.

13. Матеріали про перебування в м. Києві парламентської делегації Республіки Дагомея (31 травня – 7 червня 1962 р.). 22 трав. 1962 р. *Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України*. Ф. № 1. Оп. № 18. Од. зб. № 157.

14. Матеріали про перебування в м. Києві парламентської делегації Республіки Того 23-25 серпня 1962 року. 25 серп. 1962 р. *Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України*. Ф. № 1. Оп. № 18. Од. зб. № 161.

УДК: 316.343:27-752-05:323.3(477)"18/19"

Оксана Силка
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри
міжнародних відносин і суспільних наук
Національний університет
біоресурсів і природокористування України
м. Київ, Україна
В'ячеслав Редько
аспірант кафедри міжнародних
відносин і суспільних наук
Національний університет біоресурсів
і природокористування України
м. Київ, Україна

МІСЦЕ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА У СФЕРІ РЕАЛІЗАЦІЇ ГРОМАДСЬКОЇ АКТИВНОСТІ СЕЛЯНСТВА В ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У період другої половині XIX – початку XX ст. в Україні формувались передумови для становлення публічного простору на сільському рівні. Селяни, внаслідок проведених реформ, поступово почали використовувати можливість щодо озвучування власної позиції з окремих питань місцевого значення. Водночас частина громадської активності сільського населення України, як свідчать історичні джерела та підтверджує вітчизняна наука, мала залежність від діяльності Православної церкви.

Насамперед слід відмітити, що в епоху другої половині XIX – початку XX ст. українське селянство досить поступово, але дедалі активніше, залучалось до поширення освіти на місцевому рівні. У цей період, за твердженням Я. Красовського, який досліджував розвиток початкової освіти на прикладі Поділля, «впродовж одного покоління в суспільній свідомості селянської спільноти зростає усвідомлення необхідності навчання». Активність сільських громад у справі підтримки освіти полягала, зокрема, у їх готовності «до відкриття у себе навчальних закладів і виділення для цього необхідних коштів» [1]. Разом з цим, на відповідні процеси та результати активної співпраці членів сільської громади щодо розв'язання питань запровадження та розвитку освіти впливали представники православного духовенства.

До основних завдань у практичній діяльності сільських священників належала необхідність переконання селян щодо побудови церковних закладів освіти, на противагу державним.

Даний аспект яскраво висвітлений у свідченнях із села Мирівка Київського повіту Київської губернії за 1910 рік в газеті «Село». Згідно інформації дослідника сільська громада вже як кілька років мала підготовлений відповідний приговор, за яким передбачалось виділення спеціального будинку, землі для народної 2 – 3-х класової школи. Однак даний документ не був підписаний, оскільки сільський священик переконав частину громади побудувати в селі нову церковнопарафіяльну школу. Повторний розгляд питання на скликаному старостою сільському сході залишився невирішеним [2, с. 8].

До інших напрямів впливу православного священства на громадську активність українського селянства в період другої половині XIX – початку XX ст. варто віднести «боротьбу за тверезість населення». Як вказував у своїй роботі П. Єлесін, «боротьба з пияцтвом, очолювана сільськими священиками, подекуди набувала форм справжнього руху за тверезість, в орбіту якого втягувалася значна кількість учасників» [3, с. 81–82]. До своєрідних інструментів залучення православним духовенством селянства до громадської активності в напрямі антиалкогольної боротьби належала організація товариств тверезості. Серед непрямих завдань товариств, як відзначали окремі науковці, виділялись різноманітні ініціативи щодо пропаганди здорового способу життя, у тому числі через відкриття чайних, створення бібліотек, організації церковних хорів тощо [3, с. 84]. Водночас аспект дотичності православних священників до формування публічного простору селян доцільно також розглядати в контексті його ролі у «формуванні та розвитку у селян духу кооперації». Згідно з твердженнями І. Фаренія «православне духовенство було одним із найактивніших організаторів і керівників кооперативного руху, мало в своїх лавах досвідчених, авторитетних і добре відомих кооператорів»; «у процесі богослужбової діяльності, навчальної роботи у церковнопарафіяльних школах та повсякденному спілкуванні священнослужителі знайомили селян з останніми досягненнями сільськогосподарської науки, поширювали відповідну літературу, допомагали в створенні та діяльності кооперативних товариств» [4, с. 76].

Серед яскравих прикладів підтримки розвитку селянської кооперації з боку православного духовенства виступає свідчення газети «Засів» із с. Фаліївка Херсонського повіту Херсонської губернії

за 1911 рік. Згідно із відомостями газети заходами сільського священника отця Нетованого було відкрито сільськогосподарське товариство, яке мало власну прокатну станцію сільськогосподарського реманенту. Більш того, маючи намір допомогти в діяльності товариства церковний діяч віддав селянам церковну землю в строкову оренду [5, с. 291]. Цінність даного прикладу також полягає в тому, що в подальшому, завдяки заходами отця Нетованого, в селі буде створене також і споживче товариство. Водночас для допомоги селянам щодо будівництва товариської крамниці панотець зміг отримати безкоштовно від поміщика із сусіднього села Репринка необхідний кам'яний матеріал. Як наслідок, газета інформувала: «Селяне гуртом наламали й навозили каменю і будинок для крамниці вже закінчується. Усяка робота для будівлі крамниці робилась селянами дурно. Робили тут не тільки члени товариства, а все село і ті, що не записались ще до товариства» [6, с. 309].

Втім, ми переконані, що не можна однозначно стверджувати про повне усвідомлення селянами необхідності брати участь в роботі громадських товариств, зокрема тих, що були створенні й функціонували з ініціативи представників православного духовенства. Маємо приклади, коли селяни-парафіяни, у тій або іншій мірі, відчували тиск з боку священнослужителів, зокрема, щодо змушування до припинення дій, які «не відповідали правилам християнського життя», як-от пияцтво. Така практика боротьби сільського духовенства із пияцтвом проявлялась у психологічно агресивному громадському осуді та переконанні сільської громади винести колективне рішення про закриття питних закладів [7, с. 37]. До інших, більш м'яких елементів протидії зловживанню селянами спиртними напоями з боку священства належали: антиалкогольне проповідництво, поширення наукової інформації, подолання традиційних стереотипів щодо зловживання спиртним тощо [3, с. 171].

Підсумовуючи вищевикладене, констатуємо, що на становлення та формування громадської активності селянства в підросійській Україні в період другої половини XIX – початку XX ст. впливали різноманітні чинники. Серед них виділяємо діяльність представників православного духовенства. Сільські священники намагались активно проводити заходи зі збереження та посилення впливу релігії на життя сільської громади, у тому числі в таких напрямах, як поширення ролі церковної освіти та організація заходів боротьби за тверезість. З цією метою священнослужителі в разі потреби посилювали свій вплив на колективну діяльність селян, спрямовану на розв'язання питань місцевого життя (будівництво нових шкіл, створення кооперативних

товариств тощо). Водночас вважаємо, що місце духовенства у процесі зародження та трансформації громадської активності селянства потребує подальшого дослідження, зокрема в контексті вивчення форм та наслідків взаємодії з селянами в позацерковному житті громади.

Список використаних джерел

1. Красовський Я. Селянські громади і народна школа після реформи 1861 р. 2010. URL: https://library.vn.ua/Konf2010/texts/2_2.htm
2. Село: українська народна ілюстрована газета для селян і робітників / ред. І. Малич. Київ, 1910. № 29. С. 8.
3. Єлесін П. В. Сільське духовенство як середовище формування української інтелігенції (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Кременчук, 2016. 220 с.
4. Фареній І. А. Сільські пастирі початку XX ст.: досвід вирішення господарських проблем пастви для сучасних умов. *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки.* 2016. Вип. 3–4. С. 76–83.
5. Засів: українська народна ілюстрована газета для селян і робітників / ред. В. Товстонос. Київ, 1911. № 19. С. 291.
6. Засів: українська народна ілюстрована газета для селян і робітників / ред. В. Товстонос. Київ, 1911. № 20. С. 309.
7. Горова В. Роль сільської громади у боротьбі з пияцтвом на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX. *Етнічна історія народів Європи.* 2021. Вип. 64. С. 31–41.

УДК 314.15:94(477)

Ігор Сябро
аспірант PhD кафедри історії
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна

ВІДСТОЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЗА КОРДОНОМ ВАСИЛЕМ ФЕДОРОНЧУКОМ

Василь Федорончук є ключовою постаттю у справі збереження української ідентичності в Італії. Народився він 26 січня 1915 р. в с. Соколів (нині село Бучацького району Тернопільської області) [5].

Навчався в гімназії м. Бучача, закінчив Академічну гімназію у Львові. З 1936 р. у Парижі викладав право в Сорбоннському університеті, був головою «Студентської громади», згодом вивчав історію та журналістику [2, С. 513]. Після навчання у Парижі переїхав до Рима у 1942 р., де представляв ОУН(м) та співпрацював з емігрантами із Центральної та Східної Європи. Був генеральним секретарем «Інтернаціоналу свободи». У 1960-1970-х рр. очолював ресорт закордонних справ Державного центру УНР в екзилі. 1951-1975 – працював директором україномовних передач італійського державного радіо. У 1952 р. став співзасновником Товариства італо-української приязні [5].

У 1952 р. Федорончук став головою «Інтернаціоналу свободи». Організація співпрацювала з поляками (Станіслав Яніковський і Вітольд Загорський), румунами (Мірчеа Попеску), литовцями (Юзас Ґайлюс і Ст. Лозорайтіс), болгарами (Іван Барев), угорцями (К. Каляї і барон Ґ. Апор), албанцями (Е. Тельгаї), білорусами (П. Татаріновіч), словенами (М. Краньїч) та ін.

Федорончук був делегатом Асоціації Інтелектуалів-утікачів в Італії, у межах якої організовувались різноманітні заходи: відзначено в листопаді 1954 р. 10-ліття з дня смерті Андрея Шептицького (з промовою виступав Архієпископ Іван Бучко); Шевченківська Академія в березні 1955 р. Ця асоціація мала за головне завдання культурну співпрацю між інтелектуалами різних національностей від країн, окуповані Радянською Росією.

Він керував радіопередачами, що існували в межах закордонної радіослужби при Президії Ради Міністрів. Внаслідок діяльності представника ВО українські радіопередачі було запроваджено у квітні 1951 р. Федорончук підтримував зв'язки з політичними партіями, які на той час урядом: з християнськими демократами; ліберальною партією; республіканською партією; Італійською Католицькою Акцією; Трьохколірний Італійський Союз; Італійська Конфедерація Робітничих Синдикатів; Італійський союз праці; Італійський Європейський Федеральний Рух. Також Федорончук підтримував зв'язки з Апостольською Столицею, а особливо з тими особистостями, які мали відношення до Східної Церкви.

Голова Представництва також підтримував контакти з італійською пресою: римським щоденником «Іль Темпо»; пресовим органом християнських демократів «Іль Попольо»; соціал-демократичним «Ля Джюстіція»; католицьким щоденником «Іль Квотідіяно» та ін.

Федорончук завжди тримав контакти з італійськими культурними діячами, насамперед з славістами, а зокрема з Луїджі Сальвіні, який

перекладав українську поезію для «Антології Міжнародної Лірики». Його ж заходами «Антологія Світових Письменників», призначена як підручник для середніх шкіл, вмістила у своєму виданні новелу «Сини» В. Стефаника, з відповідним коментарем про українську літературу та прагнення українського народу до свободи й незалежності [1, с. 41].

Крім цього, Василь Федорончук у 1952 р. заснував Товариство україно-італійської приязні. Завданням цього товариства було поширення знання про Україну шляхом публічних виступів, публікацій наукових праць тощо. Головою Товариства став Амедео Джіянніні, секретарем – Федорончук. Товариство на той час мала 32 членів італійців і одного українця [3, с. 28–29]. У межах діяльності товариства було виголошено низку доповідей, зокрема: кол. Амбасадор і голова товариства Амедео Джянніні – «Українська проблема в історичному аспекті», «Україна як середземноморська потуга»; Ніколя ді Джіролямо – «Україна і Об'єднана Європа»; Д. Андрієвський – «Українське питання і російський імперіалізм»; Енріко Інсабато – «Україна і середземноморська спільнота націй»; І. Мірчук – «Рим, Візантія і Москва в боротьбі за духовні впливи в Східній Європі»; В. Федорончук – «Деякі аспекти взаємин між Італією і Україною в минулому», «Фази більшовизації України»; О. Кульчицький – «Східні і західні елементи в українській душі»; Вітторе Квераль – «Україна, бачена очима італійців під час другої світової війни» [1, с. 41].

9 вересня 1967 р. Василь Федорончук виступив на Президії УНРади з доповіддю на тему «Напрями української зовнішньої політики». У цій доповіді він аналізував міжнародне становище та політичний курс окремих держав. За його словами, головним завданням української зовнішньої політики – це дія в політичних і державно-урядових колах демократичних країн. Він констатував факт того, що політика повинна реалістично оцінювати міжнародну ситуацію та усвідомлювати межі своїх можливостей у досягненні успіхів. Він виокремив такі питання: Ватикан; країни Азії, де не панували комуністичні режими; країни Західної Європи; питання майбутнього визнання Державного центру УНР в екзилі як тимчасовий уряд України; міжнародний статус України; питання поділу Радянського Союзу на національні держави; питання Криму і кримських татар; взаємовідносини з південно-західними сусідами України; питання регіональних блоків.

Щодо питання Ватикану і всієї Католицької Церкви, то Федорончук стверджував, що Ватикан розвиває дипломатичні зв'язки з різними країнами світу. За його словами, Державний центр УНР в екзилі мав

приділяти увагу із відносинами з Ватиканом та християнськими організаціями. Щодо країн Азії, то він зазначав, що ці держави, окрім Японії, не можуть дати користі для української визвольної акції, так як ці країни теж потребували військової та економічної підтримки від країн Заходу. Якщо говорити про Західну Європу та США, то саме їм українська закордонна політика мала приділяти значну увагу. Далі він зауважує, що ця робота є важкою, так як країни Заходу офіційно визнали Радянську Україну як самостійну державу, члена Організації Об'єднаних Націй [4, Арк. 6–21].

Таким чином, ми можемо зробити той висновок, що Василь Федорончук відстоював українську ідентичність в Італії та добре розумів проблеми української емігрантської зовнішньої політики. Будучи представником Української Національної Ради в Італії, він домігся запровадження українського радіомовлення в Італії, підтримував контакти з італійськими політиками, культурними діячами та науковцями. Також він заснував Товариство україно-італійської приязні, у межах діяльності якого італійці досліджували тему України.

Список використаних джерел

1. Chetverta Sessia Ukrainskoi Natsionalnoi Rady (16-21 bereznya 1957 r.). Documenty I materialy [The Fourth Session of the Ukrainian National Council (March 16-21, 1957). Documents and materials]. Munchen: 1957, https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/25849/file.pdf [in Ukrainian].
2. Holovyn B., Melnychuk B., Semak V. (2008). Vasyl Fedoronchuk [Vasyl Fedoronchuk]. *Ternopiksky Encyclopedichny Slovnyk,* T. 3 URL: https://archive.org/details/tec00/tec_3/page/n537/mode/2up [in Ukrainian].
3. Tretia Sessia Ukrainskoi Natsionalnoi Rady (6-12 bereznya 1954). Documenty I materialy [The Third Session of the Ukrainian National Council (March 6-12, 1954). Documents and materials]. Munchen: 1954, https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12145/file.pdf [in Ukrainian].
4. TSDAVO. F. 5235, O. 1, Spr. 270 [TSDAVO. F. 5235, D. 1, Doc. 270]. [in Ukrainian].
5. Varavtsev M. (2013). Vasyl Fedoronchuk [Vasyl Fedoronchuk]. *Encyclopedia istorii Ukrainy,* T. 10. URL: https://www.history.org.ua/?termin=Fedoronchuk_V [in Ukrainian].

УДК 321:28

Віталій Ткаченко
аспірант PhD кафедри історії
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна

АНТИСТРАЙКОВА СИСТЕМА ЗАЛІЗНИЧНОЇ ЖАНДАРМЕРІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У 1910–1917 РОКАХ

На початку ХХ ст. залізниця була для Російської імперії не лише транспортною артерією, а й своєрідною системою держави, адже від безперебійності руху залежали перекидання військ, постачання міст і зв'язок центру з окраїнами. Загальний страйк жовтня 1905 р., який паралізував залізниці, засвідчив уразливість цієї системи й змусив владу шукати механізми, що унеможливили б повторення подібного сценарію. Ключову роль у них відводили жандармським поліцейським управлінням залізниць. Проте питання про те, як антистрайкова система функціонувала на рівні лінійного відділення, що мало безпосередньо втілювати приписи центру, досі залишається маловивченим.

У лютому 1911 р. до Вознесенського відділення Одеського жандармського поліцейського управління залізниць надійшла копія журналу засідання членів Особливого комітету при управлінні Московсько-Київсько-Воронезької залізниці у справах надзвичайної охорони від 11 листопада 1910 р. [1, арк. 5–8]. Журнал передбачав формування на дорозі охоронно-допоміжних поїздів, а також двох залізничних летючих загонів у Києві та Курську з військ місцевих гарнізонів, закріплював за ними ділянки дії й поіменно визначав залізничних посадовців (ревізорів руху, начальників дільниць колії, тяги й телеграфу), які мали їх супроводжувати [1, арк. 6–10].

Тоді ж начальник управління циркулярно зобов'язав начальників відділень терміново розробити й постійно тримати «в повній готовності» плани виклику військ для охорони станцій, мостів і штучних споруд, розрахунок військових команд для підтримання зв'язку між станціями, списки «безумовно надійних» службовців, які під охороною військ могли б працювати під час страйку і нарешті, списки службовців, що підлягали арештові в разі оголошення у місцевості посиленої чи надзвичайної охорони [1, арк. 1]. Окремі пункти вимагали з'ясовувати зв'язки залізничників із соціалістами, агітаторами та учнівською молоддю, наглядати за новоприбулими в

смузі відчуження й запобігати поширенню прокламацій. Завдання належало виконати до 25 лютого 1911 року, оскільки його оголошували «терміновим» і «особливо важливим». До циркуляра додавалися розрахунок мінімальної кількості агентів дороги, необхідних для руху двох пар поїздів на 200-верстовій ділянці, та чотири форми, надіслані як зразок на прикладі Малоярославецького відділення [1, арк. 2–4]. Примітка до форми № 4 встановлювала, що всі документи для виконання мають зберігатися в пунктових унтер-офіцерів у запечатаних конвертах, які розкриваються за телеграмою або з припиненням руху поїздів [1, арк. 4].

Уже на цьому етапі сформувалася ключова технологія антистрайкової системи, яка полягала у поділі залізничного персоналу на «надійних» і «тих, хто підлягає арештові», зафіксований заздалегідь у мирний час, і прихований у запечатаних пакетах до моменту кризи. Страйк ще не почався, а його учасників уже було визначено поіменно наперед.

24 березня 1914 р. міністр внутрішніх справ і шеф жандармів М. Маклаков за погодженням з військовим міністром і міністром шляхів сполучення затвердив «Особливі правила для боротьби із залізничними страйками», видані друкарнею Штабу Окремого Корпусу Жандармів [1, арк. 11–18]. Правила поклали головну відповідальність за підтримання руху в умовах надзвичайної охорони на особливі комітети при управліннях доріг, а на жандармерію широкий спектр превентивних заходів.

Жандармські відділення мали вести списки всіх службовців свого району та адресні списки мешканців, реєструвати у своїх канцеляріях усіх, хто постійно чи тимчасово проживав у смузі відчуження (членів родин, родичів, прислугу), засвідчувати печатками посвідчення службовців із фотографічними картками, домагатися звільнення осіб, викритих у належності до протиурядових організацій й контролювати грошові збори серед службовців, видачу дозволів на зброю, а також залізничні бібліотеки, школи й училища.

Не менш показовими були передбачені правилами заходи на випадок страйку, якими передбачалося порушення питання про оголошення посиленої або надзвичайної охорони, виклик військ, посилений контроль жандармів за роботою телеграфу, право закривати майстерні зі звільненням усіх робітників. Службовців, які не з’являлися на роботу у визначений час, належало звільняти, а ті мали упродовж 24 годин залишити казенні квартири, інакше їх виселяли силою за посередництвом жандармської поліції. Після завершення страйку начальники управлінь подавали командирові корпусу

детальний список усіх страйкарів із висновком про можливість залишення кожного на службі [1, арк. 11–18]. Отже, нагляд поширювався не лише на робоче місце, а й на житло, родину, дозвілля й освіту залізничників, а саме житло перетворювалося на інструмент політичного тиску.

Силовою складовою даної системи стали залізничні летючі загони. Інструкцію начальникові такого загону, затверджену військовим міністром у 1914 р., Московсько-Київське управління розіслало відділенням у серпні 1914 р. [1, арк. 22–30]. Загін у складі роти піхоти, кавалерійського взводу, команд саперів і телеграфістів, а за особливої потреби й кулеметів, командирувався на вимогу генерал-губернатора, губернатора чи особливого комітету для відновлення руху або попередження очікуваного страйку. До нього прикомандировували жандармського офіцера й шістьох унтер-офіцерів. Серед завдань загону на станціях було відновлення влади посадових осіб, охорона найважливіших споруд і сприяння жандармській та загальній поліції в затриманні агітаторів.

Улітку 1914 р. на тлі страйкової хвилі Штаб Окремого Корпусу Жандармів вимагав перевірити, чи знають офіцери свої обов'язки за «Особливими правилами», проінструктувати нижніх чинів і перевірити їхнє знання телеграфної справи, а також з'ясувати, наскільки начальники відділень обізнані з настроями у своїх районах [1, арк. 19]. На рівні відділення ці вимоги втілювалися в конкретні розпорядження. Відтак напередодні 1 травня 1914 р. начальник відділення наказав унтер-офіцерам не допустити святкування й подати списки службовців і робітників, які не вийдуть цього дня на роботу [2, арк. 193].

22 липня 1914 р. телеграфом будівництва лінії Одеса – Бахмач було оголошено, що на підставі ст. 2 і 3 указу від 14 грудня 1905 р. з 24 липня на лінії Сміла – Одеса запроваджуються надзвичайні заходи охорони. Паралельна телеграма, позначена «по мобілізації», зобов'язувала унтер-офіцерів, отримавши її, розкрити запечатані раніше пакети й діяти за вміщеними в них вказівками [1, арк. 20–21]. Інфраструктура, створена проти страйків, була без зволікань використана для мобілізаційного режиму.

Водночас підготовка до страйку не припинялася й у воєнний час. У лютому 1915 р. начальник відділення подав відомість розміщення військової охорони на випадок страйку зі схематичними планами станцій Одеса-Пасажирська, Одеса-Сортувальна та Вознесенськ [1, арк. 32–34]. Документ розписував, які унтер-офіцери з дрібних станцій мали переїхати на посилення вузлів: до Вознесенська, де їх мало стати

семеро (по одному – в депо й у майстернях), до Одеси-Сортувальної та Одеси-Пасажирської; на станціях Веселинове й Раухівка унтер-офіцери залишалися через наявність там насосних станцій. Загалом для охорони станційних будівель, депо, складів і мостів через Буг, Мертвовод, Чичиклію й Тилігул передбачалося залучити 5 офіцерів, 24 унтер-офіцери й 496 рядових [1, арк. 32–34].

Вказані воєнні реалії поступово змінили й логіку центрального апарату. Циркуляр Департаменту поліції від 13 червня 1915 р., підписаний товаришем міністра внутрішніх справ В. Джунковським, виходив із того, що на підприємствах, які виконують замовлення армії, будь-яка зупинка роботи «особливо небажана» [1, арк. 35]. Поряд з агентурним висвітленням настроїв робітників і арештами агітаторів циркуляр рекомендував з'ясовувати причини невдоволення й усувати його приводи «у тих випадках, коли робітники мають підстави скаржитися», а страйки врегульовувати через фабричну інспекцію. Водночас робітників, які мали відстрочку від призову й брали участь у страйку, пропонувалося за погодженням з військовим начальством відправляти на збірні пункти для подальшого направлення до діючої армії. Загроза фронтом стала новим засобом дисциплінування в умовах воєнних реалій.

9 лютого 1917 р. Департамент поліції роз'яснив, що циркуляр МВС від 20 грудня 1916 р. щодо страйків стосувався лише фабрично-заводських підприємств, а управлінням залізничної жандармерії надсилався тільки до відома [1, арк. 36], тобто, залізниця й надалі зберігала окремий, мілітаризований режим. Наказ по Окремому Корпусу Жандармів № 19 від 13 лютого 1917 р. відтворював архітектуру цього режиму. Особливі комітети при управліннях доріг очолювали начальники доріг, членами були завідувач пересуванням військ і начальник жандармського поліцейського управління, а загальне керівництво здійснював Головний комітет з охорони залізниць при Міністерстві шляхів сполучення [1, арк. 37]. Залізнична жандармерія, таким чином, діяла не автономно, а як учасник колегіального органу на чолі з представником залізничної адміністрації. Саме ця конструкція й породила проблему, якій присвячено основну частину наказу, адже окремі жандармські офіцери під час заворушень брали на себе роль посередників між робітниками й адміністрацією, і командування корпусу вимагало від них не виходити за межі своєї ролі [1, арк. 37–38].

Отже, документи Вознесенського відділення Одеського жандармського поліцейського управління залізниць дають змогу простежити антистрайкову систему залізничної жандармерії як

цілісний механізм, що пройшов етапи від таємного планування у 1910-1911 рр. із запечатаними пакетами та списками «надійних» і «тих, хто підлягає арештові» до воєнної мобілізації цього механізму й, зрештою, до кризи 1917 р., коли постало питання про межі жандармського посередництва. Система ґрунтувалася на таких засадах як: попередня класифікація людей за ступенем лояльності, контроль над приватною сферою і опорі на армію. Водночас її еволюція виявляє парадокс, який полягає у тому, що чим глибше жандармерія занурювалася в повсякдення залізничної спільноти, то частіше вона опинялася в ролі арбітра, а не лише наглядача.

Список використаних джерел

1. Вознесенське відділення Одеського жандармського поліцейського управління залізниць. *ЦДІАК України.* Ф. 344, оп. 1, спр. 1 «Циркуляри та накази Департаменту поліції, Окремого корпусу жандармів і Одеського жандармського поліцейського управління залізниць про заходи боротьби зі страйками»; «Особливі правила для боротьби із залізничними страйками»; «Інструкція начальнику залізничного летючого загону». 15 лютого 1911 р. – 5 березня 1917 р. 38 арк.

2. Вознесенське відділення Одеського жандармського поліцейського управління залізниць. *ЦДІАК України.* Ф. 344, оп. 1, спр. 8 «Накази начальника Вознесенського відділення Одеського жандармського поліцейського управління залізниць про заборону святкування 1 травня 1915 р., про заборону революційної пропаганди у військах та з інших питань». 1910–1917 рр. 343 арк.

УДК 94(410)“10/12”:930.2

Діана Філіпенко
здобувачка освіти
дослідниця Науково-практичного товариства «Борисфен»
Черкаський науковий гуманітарно-правовий ліцей
м. Черкаси, Україна
Олексій Компанієць
PhD in History, викладач
Черкаський науковий гуманітарно-правовий ліцей
м. Черкаси, Україна

АНГЛІЙСЬКА БЕСТІАРНА ТРАДИЦІЯ XI – XIII СТОЛІТЬ: ГЕНЕЗА, ЖАНРОВА СПЕЦИФІКА ТА ВІЗУАЛЬНО-ТЕКСТОВА АЛЕГОРІЯ

Авторими досліджено генезу, жанрову специфіку та художні особливості англійських бестіаріїв XI – XIII ст. На основі порівняльного аналізу класичних англійських бестіаріїв висвітлено трансформацію природничого опису тварин у складну систему християнських алегорій і моральних дидактик. Розкрито роль візуально-текстового синтезу в манускриптах, де ілюстративний матеріал виступає самостійним носієм сакрального змісту. На прикладі конкретних зооморфних образів проілюстровано їхню релігійно-моральну амбівалентність та значення для формування середньовічної картини світу.

Вивчення бестіаріїв відкриває доступ до специфіки символічного мислення, моральних орієнтирів та віросповідних уявлень, що визначали інтелектуальний ландшафт середньовічної Англії. Репрезентуючи реальну й уявну фауну через призму алегорій, ці манускрипти будували цілісну християнську картину світу, де візуальний ряд і текстовий наратив підпорядковувалися дидактичній меті. З огляду на це, наша розвідка спрямована на концептуалізацію англійської бестіарної традиції як окремого культурно-літературного феномену. Реалізація окресленої мети передбачає з’ясування генези жанру, виокремлення його провідних рис та розкриття символічно-дидактичної природи зооморфних образів.

Становлення бестіарію як самостійного літературного жанру припадає на XI – XII ст., тоді як його активне поширення та засвоєння інтелектуальним простором Англії відбувалося вже від початку XII ст. Яскравим прикладом ранньої рукописної спадщини є латиномовний

пергаментний манускрипт «Bodleian MS. Laud Misc. 247» [2]. Походження цього пам'ятника традиційно зараховують до англійського монастирського середовища, що засвідчують характерні регіональні особливості графіки, оздоблення та стиль виконання ініціалів [11, с. 76].

Генеза жанру демонструє складну й багаторівневу еволюцію. Витоки бестіарного наративу сягають «Природничої історії» Плінія Старшого (I ст. н. е.) [5] – фундаментальної античної праці, яка охоплювала широкий спектр відомостей про фауну, флору та мінерали. Утім, середньовічна інтелектуальна традиція засвоювала спадщину Плінія переважно опосередковано – через витяги, скорочені компіляції та пізніші інтерпретації. Переломним етапом у формуванні жанрової матриці став ранньохристиянський александрійський трактат «Physiologus» (II – IV ст. н. е.) [4]. Саме в ньому було закладено вектор переосмислення зоологічного опису: тваринний світ почав трактуватися як система алегорій, що унаочнюють сакральний Божий задум.

Не менш вагомим джерелом символізму виступив біблійний текст, який зафіксував стійкі асоціативні зв'язки між конкретними істотами та категоріями гріха, чесноти, добра чи зла. Саме Святе Письмо заклало підґрунтя для амбівалентного сприйняття зооморфних образів середньовічною людиною.

Остаточне оформлення бестіарію у XI ст. змістило акценти з емпіричної точності чи натурфілософського опису на розкриття прихованих духовних смислів та ідеї «дива» сотвореного світу. Незважаючи на відсутність суто наукової мети, матеріал бестіаріїв частково підживлював становлення описового природознавства. Розквіт жанру протягом 1100 – 1300 рр. синхронізувався із піднесенням європейського енциклопедизму. Тогочасні загальні зведення знань активно запозичували бестіарні сюжетні блоки, хоча поступово й нівелювали їхній первинний релігійно-алегоричний підтекст. Додатковим чинником трансформації уявлень про довкілля стали хрестові походи, географічні переміщення та пожвавлення торгівлі, що суттєво розширили уявлення англійського суспільства про фауну далеких країв.

Зберігаючи загальну канонічну структуру, притаманну континентальній європейській книжності, англійська манускриптна практика сформувала власний рельєфний профіль. Ця самобутність виражається в кількох принципових акцентах.

Передусім, острівна традиція вирізняється винятковою роллю візуального ряду. В англійських кодексах зооморфна іконографія

виходить далеко за межі простих ілюстрацій до статті: вона органічно вплітається у структуру аркуша через ініціали у вигляді істот або дролерів – гротескних гумористичних сюжетних мініатюр на маргіналіях. Характерною рисою, виразно репрезентованою в манускриптах на кшталт «Aberdeen Bestiary» [6] та «Ashmole Bestiary» [7], є розгортання кількох послідовних зображень довкола одного й того ж фаунального об'єкта. Такий підхід підтверджує те, що малюнок сприймався не як допоміжний декор, а як повноцінний носій сакрально-алегоричного та герменевтичного змісту.

Окрім цього, англійським пам'яткам властива особлива консервація глибокого теологічного підґрунтя. У той час як на континенті поступово зростав інтерес до емпіричного спостереження та індивідуалізованих натурфілософських описів довкілля, острівні рукописи тривалий час зберігали суворо дидактичну спрямованість, де кожна бестія поставала наочним елементом провіденційного задуму.

Нарешті, протягом XIII ст. в Англії набув виразності перехід від енциклопедично-довідкового фіксування відомостей до художньої белетризації. Зооморфний код поступово автономізувався від первинного природознавчого контексту, перетворюючись на літературний інструмент для рефлексії над суспільною мораллю, людською природою та міжособистісними взаєминами. Трансформація натурфілософського опису в систему теологічно-етичних кодувань виразна на прикладі конкретних зооморфних репрезентацій. Бестії у середньовічній свідомості поставали складними алегоричними конструктами, через які транслювалися уявлення про сотеріологію, моральний вибір та протистояння сакрального й демонічного [11, с. 54–55].

Семантика зооморфного коду в англійській бестіарній традиції має свої особливості.

Так, Лев персоніфікує божественну могутність, справедливість і царську велич. Ключовою є його христологічна інтерпретація, що ґрунтується на легенді про відродження мертвонароджених левенят подихом батька на третій день – явна алегорія Воскресіння Христового [4].

Єдиноріг – символ чистоти, непорочності та непохитної віри. Його приборкання виключно чистою дівою інтерпретувалося як алегоричне втілення Втілення Христа через Діву Марію, де білий колір постає благодаттю, а ріг – символом спасительної віри, що перемагає гріх.

Кит – віддзеркалює концепт підступності та амбівалентності світу. Опис мореплавців, які приймають спину велетенського звіра за острів і

гинуть після розпалювання вогню [4], уособлює пекельну пастку, приховану небезпеку й оману хибних світоглядних орієнтирів.

Мантікора – синкретична істота з обличчям людини, тілом лева та хвостом скорпіона [6]. Вона акумулює страх перед руйнівною стихією людських пристрастей, жорстокістю та наслідками гордині, виступаючи наочною ілюстрацією гріховної природи.

Сова – двоїстий символ, який поєднує концепт духовної пильності із мотивами темряви й нещастя [1]. Здатність бачити вночі трактувалася як проникливість і пошук істини в мороці омани, хоча нічний крик птаха одночасно сприймався як провісник недолі.

Гаргулья – архітектурно-літературний образ химерної кам'яної істоти [8]. Поєднуючи анімалістичні та фантастичні риси, вона виконувала апотропеїчну функцію – вартування сакрального простору та відлякування демонічних сил від собору.

Аналіз наведених зооморфних репрезентацій засвідчує те, що, попри різнорідність джерельної бази та варіативність генетичного походження образів, їх акумулює єдина семіотична система релігійно-етичного символізму. Вона сформувалася на перетині біблійної герменевтики й натурфілософської спадщини античності. Набуваючи специфічних алегоричних наповнень, кожна бестія трансформувалася на засіб вираження християнських чеснот, ґанджів, концептів гріха чи сотеріологічного вибору. Очевидна самобутність англійського ареалу виявляється саме в органічному синтезі текстового наративу й візуального ряду, де малюнок виступав не декоративним додатком, а рівноправним елементом герменевтичного прочитання.

Таким чином, формування бестіаріїв як жанру англійської середньовічної літератури постає тривалим еволюційним процесом, який пролягав від природознавчої спадщини Плінія Старшого через ранньохристиянський «Physiologus» до остаточного виокремлення самостійної жанрової матриці в XI ст. Текстовий корпус бестіаріїв поєднав античний енциклопедизм, патристичну спадщину та біблійний символізм, що визначило канонічну структуру кодексів і способи інтерпретації довкілля.

Англійська бестіарна традиція, інтегрована в загальноєвропейський контекст, вирізняється високим рівнем розвиненості візуальної культури. Малюнок у ній виступає автономним носієм сакрально-дидактичного змісту. Глибока християнська спрямованість сприяла виходу бестіарного опису за межі емпіричної зоології. Протягом XIII ст. бестія остаточно утвердилася як повноцінний літературно-алегоричний образ. Трансформація фаунального коду на засіб рефлексії над людською природою перетворила «мову звіра» на

ключовий інструмент репрезентації моральних орієнтирів та світоглядних моделей середньовічної людини.

Список використаних джерел

1. Bestiaire de Philippe de Thaon. URL: https://archive.org/details/lebestiairedeph00thagoog/page/n16/mode/2up (дата звернення: 16.07.2026).
2. Bodleian Library MS. Laud Misc. 247. Bestiary. URL: https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/0f92e132-f3a0-4b6c-848c-d71d800f61d6/ (дата звернення: 12.08.2026).
3. Book of Beasts: The Bestiary in the Medieval World / ed. by E. Morrison. Los Angeles, 2019. 339 p. URL: https://www.getty.edu/art/exhibitions/bestiary/ (дата звернення: 04.05.2026).
4. Physiologus. URL: https://ru.scribd.com/document/386841769/Physiologus (дата звернення: 04.05.2026).
5. Plinius Secundus Gaius. Naturalis Historia. URL: https://archive.org/details/McGillLibrary-rbsc_incunabala_naturalis-historia_folioPA6611A21472-21990/page/n21/mode/2up (дата звернення: 09.08.2026).
6. The Aberdeen Bestiary. URL: https://www.abdn.ac.uk/bestiary/ms24/f3v (дата звернення: 10.09.2026).
7. The Ashmole Bestiary. URL: https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/faeff7fb-f8a7-44b5-95ed-cff9a9ffd198/ (дата звернення: 11.09.2026).
8. The Northumberland Bestiary. URL: https://www.getty.edu/art/collection/object/109AX3 (дата звернення: 04.05.2026).
9. The Rochester Bestiary. URL: https://www.kentarchaeology.org.uk/records/rochester-bestiary (дата звернення: 10.05.2026).
10. The Worksop bestiary (MS M.81). URL: https://www.themorgan.org/manuscript/77019 (дата звернення: 04.05.2026).
11. White T. H. The Bestiary : A Book of Beasts. [New York] : Penguin Publishing Group, 1960. 296 p.
12. Топачевський А. З Божого саду. Рослини і тварини у Святому Письмі. Київ : Веселка, 2013. 279 с.

УДК: 347.965(477.74)(092)

Анастасія Чокова
аспірантка PhD, викладачка кафедри історії
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна

ЄВГЕН ВОЛОДИМИРОВИЧ ВАСЬКОВСЬКИЙ – ВИДАТНИЙ ПРЕДСТАВНИК ОДЕСЬКОЇ АДВОКАТУРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Історія української адвокатури тісно пов'язана з діяльністю видатних правників, які зробили вагомий внесок у формування професійних стандартів правничої діяльності, розвиток правової думки й удосконалення системи правосуддя. Особливе місце серед них посідає Євген Володимирович Васьковський (1866–1942) – юрист, науковець, педагог і практик, чия діяльність була пов'язана з Одесою та розвитком європейської правничої науки. Його наукова спадщина охоплює питання організації адвокатури, професійної етики, цивільного права, цивільного процесу, юридичної техніки й тлумачення правових норм [1; 2].

Євген Володимирович Васьковський народився 5 березня 1866 року в Аккермані (нині місто Білгород-Дністровський) Одеської області. Важливим етапом його становлення стало навчання на юридичному факультеті Новоросійського університету в Одесі, який він закінчив у 1888 році. Після здобуття вищої юридичної освіти Є. Васьковський розпочав адвокатську практику в Одесі. Саме поєднання практичної роботи з науковими дослідженнями стало характерною рисою його професійного становлення [1].

У другій половині XIX століття адвокатура в Російській імперії розвивалася в умовах переосмислення судової системи, запровадження нових процесуальних підходів і формування професійних вимог до адвокатів. У цей період особливої актуальності набували питання організації адвокатського самоврядування, правового статусу адвоката, його взаємин із клієнтом та судом. Є. Васьковський одним із важливих напрямів своєї діяльності обрав дослідження саме цих проблем, прагнучі визначити шляхи вдосконалення адвокатури як професійного інституту [2; 3].

Значним результатом його досліджень стала праця «Майбутнє російської адвокатури. До питання про майбутню реформу» (1893), у

якій порушувалися питання перспектив розвитку та реформування адвокатської професії. Важливе місце в науковому доробку правника посіла також праця «Основні питання адвокатської етики» (1895), присвячена моральним і професійним засадам діяльності адвоката [3].

Зазначені роботи засвідчують, що Є. Васьковський розглядав адвокатуру не лише як спосіб професійного представництва інтересів особи, а і як важливу складову системи правосуддя. На його переконання, ефективність адвокатської діяльності залежить не тільки від знання законодавства, а й від професійної підготовки, відповідальності та дотримання етичних принципів. Адвокат має бути здатним належно захищати права та законні інтереси клієнта, водночас усвідомлюючи значення законності й професійного обов'язку.

Особливу увагу Є. Васьковський приділяв організаційним засадам адвокатури. У його дослідженнях порушувалися питання побудови адвокатської професії, визначення її функцій і забезпечення належних умов для здійснення правничої діяльності. Він прагнув осмислити адвокатуру як самостійний професійний інститут, функціонування якого має ґрунтуватися на чітких організаційних правилах і високих стандартах професійної поведінки. Історична цінність цих досліджень полягає в тому, що вони дають змогу простежити становлення теоретичних підходів до організації адвокатської діяльності [3].

Не менш вагомим був внесок Є. Васьковського в розвиток цивільного права та цивільного процесу. У 1901 році він здобув ступінь доктора цивільного права. Одним із важливих напрямів його наукових пошуків стали питання тлумачення та застосування законодавства. У праці «Вчення про тлумачення та застосування цивільних законів» (1901) дослідник розглядав теоретичні засади встановлення змісту правових норм і їх практичного застосування [1; 2].

Проблематика тлумачення права має фундаментальне значення для правничої науки, оскільки правозастосувачеві необхідно не лише ознайомитися з текстом закону, а й правильно встановити його зміст, співвіднести правову норму з обставинами конкретної справи та обґрунтувати прийняте рішення. Наукові дослідження Є. Васьковського сприяли систематизації відповідних підходів і розвитку методології юридичного аналізу. Його напрацювання становлять інтерес для історії правової думки, зокрема в контексті дослідження методів тлумачення законодавства.

Окреме місце в його науковій спадщині посідають питання цивільного судочинства. У працях із цивільного процесу Є. Васьковський аналізував процесуальне становище сторін, елементи

позову, значення доказів і показань свідків. Він прагнув пояснити закономірності цивільного судочинства та систематизувати знання, необхідні для розуміння процесуальних правовідносин. Завдяки цьому його праці мали не лише теоретичне, а й практичне значення для підготовки адвокатів і вдосконалення правозастосування [2; 4].

Важливим напрямом діяльності вченого була юридична освіта. З 1897 року Є. Васьковський працював у Новоросійському університеті, де викладав правничі дисципліни. У 1904 році він став екстраординарним, а в 1906 році – ординарним професором кафедри цивільного права. У 1906-1907 роках обіймав посаду проректора університету. Проте в 1909 році його було усунуто з посади у зв'язку з подіями студентського руху та запроваджено заборону обіймати державні посади протягом трьох років [1; 2].

Педагогічна діяльність Є. Васьковського була тісно пов'язана з його науковими дослідженнями. Він прагнув систематизувати складний правовий матеріал, зробити його зрозумілим для студентів і сформувати в майбутніх правників уміння застосовувати теоретичні положення на практиці. Серед його навчальних праць особливе значення мають «Підручник цивільного права» та «Збірник завдань із російського цивільного права». Такі видання допомагали поєднувати засвоєння теоретичних положень із розглядом практичних юридичних ситуацій [1; 2].

Є. Васьковський також зробив внесок у дослідження морського торгового права та юридичної техніки. Широта його наукових інтересів свідчить про прагнення комплексно досліджувати правові явища, враховуючи як зміст законодавства, так і способи його тлумачення та застосування. Завдяки цьому його доробок не обмежувався окремою галуззю права, бо охоплював низку важливих теоретичних і практичних проблем правничої науки [2].

Після роботи в Одесі він продовжив викладацьку та наукову діяльність у Вільнюсі, а згодом – у польському правничому середовищі. Визнання його наукових заслуг підтверджується, зокрема, обранням членом Польської академії наук. Помер Є. В. Васьковський 29 травня 1942 року у Варшаві [1].

Таким чином, професійний шлях ученого демонструє поєднання кількох важливих напрямів юридичної діяльності: адвокатської практики, наукових досліджень, викладання та участі в академічному житті. Його праці стали вагомою частиною правничої спадщини, що сформувалася на перетині українського, східноєвропейського та загальноєвропейського інтелектуальних просторів.

Отже, Євген Володимирович Васьковський є однією з визначних постатей в історії одеської адвокатури та правничої науки другої половини XIX – початку XX століття. Його діяльність мала комплексний характер і охоплювала адвокатську практику, дослідження організації юридичної професії, розроблення питань адвокатської етики, цивільного права, цивільного процесу та методології тлумачення правових норм.

Особливе значення має внесок ученого в осмислення професійних обов'язків адвоката. Його дослідження засвідчують важливість поєднання юридичних знань із моральною відповідальністю та належним виконанням професійних функцій. Водночас праці з цивільного права й цивільного процесу сприяли систематизації правничих знань і розвитку юридичної освіти. Наукова спадщина Є. В. Васьковського зберігає історико-правове значення, оскільки дає змогу дослідити еволюцію адвокатури, розвиток цивілістичної науки та формування професійних стандартів правничої діяльності. Вивчення його біографії й наукового доробку сприяє глибшому розумінню ролі одеських правників у розвитку правової науки та становленні традицій професійної адвокатури.

Список використаних джерел

1. Музиченко П. Васьковський Євген Володимирович / *Енциклопедія Сучасної України.* Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2005. URL: https://esu.com.ua/article-32446 (дата звернення: 17.10.2026).

2. Корнієнко І. В. Науково-юридична та педагогічна спадщина Є. В. Васьковського: автореф. дис. …канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2013. 22 с.

3. Корнієнко І. В. Наукова спадщина Є. В. Васьковського з питань адвокатури. *Право України.* 2012. № 9. С. 425–429.

4. Корнієнко І. В. Євген Володимирович Васьковський: до 150-річчя від дня народження видатного представника Одеської школи права. *Актуальні проблеми політики.* 2016. Вип. 57. С. 177–186.

УДК 314.151(477)(043.2)

Вікторія Чорна
кандидат соціологічних наук, доцент,
вчений секретар
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

У даній розробці розглянуто проблему вимушеної міграції населення України в умовах повномасштабної російсько-української війни. Визначено основні соціальні, економічні та психологічні виклики, з якими стикаються внутрішньо переміщені особи та українці, які були змушені виїхати за кордон. Особливу увагу приділено питанням соціальної адаптації, збереження психологічного благополуччя, подолання наслідків травматичного досвіду та формування механізмів підтримки вимушених переселенців. Обґрунтовано необхідність комплексного підходу до розв'язання проблем вимушеної міграції з урахуванням історичного досвіду, сучасних суспільних трансформацій та потреб постраждалого населення.

Вимушена міграція населення є однією з найактуальніших соціально-демографічних проблем сучасної України. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації у 2022 році спричинило масштабне переміщення населення як у межах власної держави, так і за її кордони. Воєнні дії, руйнування житлової та соціальної інфраструктури, загрози життю і здоров’ю, втрата роботи та звичного соціального середовища стали основними чинниками, що змусили мільйони громадян залишити місця постійного проживання. За таких обставин вимушена міграція перетворилася на складне суспільне явище, наслідки якого охоплюють демографічну, економічну, соціальну, культурну та психологічну сфери.

Проблема вимушеного переміщення населення має глибокі історичні передумови. Упродовж XX століття українське суспільство неодноразово переживало масштабні міграційні процеси, зумовлені війнами, політичними репресіями, депортаціями та соціально-економічними потрясіннями. Особливе місце в історичній пам’яті посідають примусові переселення населення в період Другої світової війни, депортація кримських татар у 1944 році та повоєнні

переміщення українців. Ці події супроводжувалися руйнуванням усталених соціальних зв'язків, утратою культурного середовища й необхідністю пристосування до нових умов існування.

Сучасний етап вимушеної міграції в Україні розпочався у 2014 році внаслідок окупації Автономної Республіки Крим та початку збройного конфлікту на сході держави. Після 24 лютого 2022 року масштаби переміщення населення значно зросли, а сама проблема набула загальнонаціонального та міжнародного характеру.

Важливо розмежовувати поняття внутрішнього переміщення та вимушеної міграції за кордон. Внутрішньо переміщеними особами є громадяни та інші особи, визначені законодавством України, які були змушені залишити місце проживання, але не перетнули міжнародно визнаних державних кордонів України. Натомість особи, які виїхали за кордон у пошуках безпеки, можуть отримувати тимчасовий захист або інші передбачені законодавством форми міжнародного захисту. Незважаючи на відмінності правового статусу, обидві категорії населення стикаються зі схожими проблемами соціальної адаптації, економічної нестабільності та психологічного відновлення.

За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, станом на кінець 2025 року в Україні налічувалося близько 3,7 млн внутрішньо переміщених осіб, а кількість українських біженців за кордоном становила приблизно 5,9 млн. Водночас, за оцінками УВКБ ООН, у 2026 році гуманітарної допомоги потребуватимуть близько 10,8 млн людей в Україні [1]. Наведені показники засвідчують масштабність міграційної кризи та необхідність розроблення довгострокових механізмів підтримки постраждалого населення.

Одним із найгостріших сучасних викликів є забезпечення внутрішньо переміщених осіб належними житловими умовами. Втрата власного житла, високі витрати на оренду, недостатня кількість доступних житлових приміщень та невизначеність перспектив повернення створюють додаткові труднощі для соціальної адаптації. За матеріалами Міжнародної організації з міграції, значна частина ВПО залежить від орендованого житла, що підвищує ризики фінансової нестабільності та повторного переміщення [2].

Не менш важливим є економічний аспект вимушеної міграції. Переміщення населення часто супроводжується втратою робочих місць, припиненням підприємницької діяльності, зниженням доходів та необхідністю професійної переорієнтації. Особливо складною є ситуація для осіб старшого віку, людей з інвалідністю, багатодітних сімей та громадян, які потребують постійної соціальної підтримки.

Обмежені можливості працевлаштування у приймаючих громадах можуть посилювати матеріальну залежність і перешкоджати повноцінній інтеграції переселенців.

Водночас вимушена міграція створює суттєві виклики для психологічного благополуччя особистості. Втрата звичного середовища, розрив соціальних зв'язків, невизначеність майбутнього, переживання небезпеки та вимушена зміна життєвих планів можуть спричиняти підвищення тривожності, емоційне виснаження, порушення адаптаційних механізмів і зниження відчуття особистісної безпеки. Згідно з матеріалами УВКБ ООН, психологічні наслідки війни залишаються значними, що зумовлює потребу в доступній психологічній та психосоціальній допомозі [3].

Важливим чинником подолання психологічних наслідків вимушеного переміщення є розвиток стресостійкості та резильєнтності особистості. У цьому контексті резильєнтність розглядається як здатність людини адаптуватися до несприятливих життєвих обставин, використовувати внутрішні й зовнішні ресурси для подолання труднощів та поступово відновлювати психологічну рівновагу. Її формуванню сприяють підтримка родини, збереження соціальних контактів, залучення до громадського життя, доступність психологічної допомоги та можливість самостійного ухвалення рішень.

Окремої уваги потребує проблема соціальної інтеграції внутрішньо переміщених осіб. Адаптація до нового середовища передбачає не лише задоволення базових матеріальних потреб, а й відновлення соціальних зв'язків, формування почуття належності до громади, участь у суспільному житті та реалізацію особистісного потенціалу. Важливу роль у цьому процесі відіграють місцеві органи влади, заклади освіти, громадські організації, волонтерські об`єднання та соціальні служби.

Суттєвим викликом залишається також збереження національної та культурної ідентичності українців, які вимушено перебувають за кордоном. Тривале проживання в іншому соціокультурному середовищі супроводжується необхідністю опанування нової мови, адаптації до інших суспільних норм і цінностей, водночас зберігаючи зв'язок із власною культурою та історичною пам'яттю. Особливого значення набуває підтримка української освіти, культурних ініціатив та громадських об'єднань, діяльність яких сприяє збереженню національної самобутності.

Важливим напрямом державної політики є створення умов для добровільного повернення вимушених переселенців до місць

постійного проживання або їхньої довгострокової інтеграції в приймаючих громадах. Відповідні гарантії закріплені в законодавстві України щодо забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб [4]. При цьому перспективи повернення безпосередньо пов'язані з безпековою ситуацією, відновленням житлової інфраструктури, доступністю робочих місць, освітніх і медичних послуг.

Отже, вимушена міграція населення України є багатовимірним суспільним явищем, що потребує комплексного міждисциплінарного дослідження. Її наслідки виходять за межі демографічних змін та охоплюють соціально-економічну стабільність, психологічне благополуччя, культурну ідентичність і перспективи розвитку держави.

Ефективне подолання сучасних викликів передбачає поєднання державної соціальної політики, міжнародної підтримки, діяльності територіальних громад та громадянського суспільства. Пріоритетними напрямами мають стати забезпечення доступного житла, сприяння працевлаштуванню, розвиток системи психологічної допомоги, підтримка соціальної інтеграції та створення безпечних умов для добровільного повернення населення. Реалізація зазначених заходів сприятиме не лише подоланню негативних наслідків вимушеного переміщення, а й зміцненню соціальної згуртованості та формуванню передумов повоєнного відновлення України.

Список використаних джерел

1. Управління Верховного комісара ООН у справах біженців. Після суворої зими мільйони українців стикаються з проблемами тривалого переміщення та невизначеності. 24 лютого 2026 р. URL: https://www.unhcr.org/ua/news/briefing-notes/after-brutal-winter-millions-ukrainians-face-deepening-displacement-and

2. Міжнародна організація з міграції. Україна – Тривале переміщення та нестабільне забезпечення житлом. Жовтень 2025 р. URL: https://dtm.iom.int/reports/ukraina-trivale-peremischennya-ta-nestabilne-zabezpechennya-zhitlom-zhovten-2025-roku

3. UNHCR. Ukraine Situation: UNHCR's 2025 Plans and Financial Requirements. 2025. URL: https://www.unhcr.org/ua/sites/ua/files/2025-01/Ukraine%20Situation%20Appeal%202025.pdf

4. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text

UDC 930.1 (73)

Bohdan Yaremchuk
PhD student
Petro Mohyla Black Sea National University
Mykolaiv, Ukraine

"OBJECTIVITY" AS A BOUNDARY: THE 1909 AHA SESSION ON SOUTHERN HISTORY AND W. E. B. DU BOIS'S PAPER

In December 1909 the American Historical Association (AHA) held its annual meeting in New York. One evening was devoted to Southern history. At that session the African American scholar W. E. B. Du Bois gave a paper on Reconstruction, the years after the Civil War. The theses use one session to show how words about "impartiality" became a shared measuring stick. Historians used it to judge both the books of Southern historians and the African American criticism of those books. The abstract also explains what the sources can prove about this, and what they cannot.

The approach rests on three ideas. T. Gieryn describes how a profession draws a line between "real" science and what it treats as non-science [1]. M.-R. Trouillot argues that power over the past depends on who creates and keeps sources and archives [2]. P. Novick studies how American historians understood "objectivity" [3]. The main sources are the programme and the report on the session in the Annual Report of the AHA for 1909 [4], the text of Du Bois's paper in the American Historical Review (AHR) [5], and two books he cited, by Burgess [6] and Garner [7]. For background I use D. Van Tassel's book on the AHA and the South [8], AHA reports for 1889-1891 and 1910 [9–12], the "Notes and News" section of the AHR [13, 16, 17], the AHR's own report on the meeting [14], and the AHA report for 1905 [15]. Quotations from sources published before 1929 were checked against page scans.

By 1909 the AHA was an established professional body. It had Southern members and commissions that collected and published documents. According to Van Tassel, in 1886 about 11 per cent of its 384 members came from Southern states, and in 1913 about 6 per cent of 2,843. Even so, Southern history took up a fairly large share of the association's publications [8, p. 467]. From 1889 it had its own place in the programme [8, p. 473]. Burgess sat on the Executive Council as early as 1889 [9, p. 21]. Wirt Henry became first vice-president in 1889 [9, p. 21] and president in 1890 [10, p. 10]. In 1890 Jameson also proposed a standing body for historical manuscripts [10, p. 10]. In 1909–1910 AHA commissions

prepared for publication the letters of Alexander H. Stephens and later the correspondence of Toombs, Stephens, and Cobb [13, p. 436; 12, p. 43]. At the same time, an AHR reviewer noted that the preface to the state edition "Confederate Records of the State of Georgia" "is mainly occupied with a warm defense of secession" [13, p. 467]. So by 1909 these links were already part of the system itself, not just a matter of different opinions.

According to the programme, the session of 30 December at the Waldorf-Astoria was called "General session on Southern History". Five people were to speak: W. H. Thomas (Montgomery), K. Miller (Howard University), W. A. Dunning (Columbia University), Du Bois (Atlanta University), and T. D. Jervey (Charleston) [4, p. 53]. Miller was absent, so his paper was not read. A footnote corrects the title of Dunning's paper to "Legislation and the Race Problem" [4, pp. 36, 53]. In a session on "Southern history", then, two titles named the race problem directly and a third named Reconstruction. The AHR itself gave the theme as "Reconstruction and Race-Relations since the Civil War" [14, p. 488]. The programme also listed R. Chisolm (Birmingham), William Garrott Brown, and S. W. McCall for the discussion; McCall was not present [4, p. 53].

Du Bois was not new to the AHA. In 1891 he had already spoken at its meeting as a "fellow of Harvard University", and the secretary called his paper "scholarly and spirited" [11, p. 6]. In 1909 he began with a warning: because of "the intense feeling of the South" and "the conciliatory spirit of the North", "grave injustice" might be done to African Americans in the history of Reconstruction [5, p. 781]. The report gives his main point as the danger that "the tradition declaring the negro in politics the prime cause of the misfortunes of the period of Reconstruction" would pass into history as fact. It then lists four points: the results of war were unavoidable; Reconstruction prevented greater evil; its harm was exaggerated; and the South still enjoys its gains, "universal manhood suffrage, free public schools, and new social legislation" [4, p. 36].

Du Bois builds his case on the profession's own authorities. Of the "Black Codes" (the 1865 laws of Southern states that limited the rights of freed people) he writes that no "open-minded student" can read them as anything but "slavery in daily toil" [5, p. 784]. Burgess is for him an author "whom no one accuses of being negrophile" [5, p. 784]. He quotes Burgess's words about laws that put Black people in a condition "almost of slavery" inexactly, changing the punctuation and writing "bill" instead of "fine" [5, p. 784; 6, p. 53]. On the same page Burgess calls this legislation not so far "from what was natural and even necessary", and writes of harsher penalties needed "among a barbarous race or class" [6, p. 53]. From Garner he takes a fact: under Republican rule there were no "great

embezzlements" [5, p. 791; 7, p. 322]. In short, Du Bois took evidence that the authors offered as justification and turned it against their conclusions. He ends with the claim that "practically the whole new growth of the South has been accomplished under laws which black men helped to frame thirty years ago" [5, p. 799].

Others spoke in the discussion during the meeting. [4, p. 36–37]. Phillips, whom AHA president Hart called on to speak, talked about a "thorough-going, scientific, detached, and dispassionate investigation" of the post-war South. Warfield thought the race problem should be studied from an "attached or sympathetic point of view". Riley said the greatest need was a "thorough, discriminating, and impartial treatment of the local history of Reconstruction". Riley also edited volume X of the "Publications of the Mississippi Historical Society", which contains papers on the war and Reconstruction, among them one by Fleming [13, p. 467]. This ties the session, Southern societies, and the professional network together. The same report credits Phillips with saying that the people concerned "have not differed in any fundamental way from the general run of people of similar stocks" [4, p. 37]. So the scheme "objectivity against African American criticism" is too simple. The report does not say these speeches answered or contradicted Du Bois. But everyone spoke of impartiality, and each meant something different by it. Garner had written in 1901 that the history of Reconstruction "ought to be written by a Southerner," because the historian's task is "to relate and not to judge" [7, p. viii].

Notably, Garner, on whom Du Bois relies, says in his preface that he does not share the view that the events of Reconstruction cannot be told with "reasonable fairness and justice to all concerned", yet he also holds that a Southerner should write this history [7, p. viii]. At the end of his paper Du Bois admits that one can paint the "carpet-bag" governments and "negro rule" "as black as may be". But, he writes, the essence of the overthrow was to put Black men and their friends out of power [5, p. 799]. Both appeal to fairness and a full picture, but they understand them differently. For Garner it means "to relate". For Du Bois it means finding out who gained power and who lost it.

The question of "impartiality" was tied to the question of sources. At a conference of historical societies in 1905, Phillips urged people to collect and keep "first-hand material" on the history of the South, especially its "industrial history" [15, p. 29]. The practice of 1909-1910 shows, who collected and published such material. State archive departments of Mississippi and Alabama were among the bodies that jointly paid for a catalogue of French archives. The committee was chaired by Dunbar Rowland, and the work in Paris was to be supervised by W. G. Leland [13,

p. 468]. According to the AHR (July 1910), Rowland was given access to the papers of Jefferson Davis for an edition of his writings and speeches [17, p. 954]. The Historical Society of Trinity College (Durham) published Burkhead's account of "the separation of the races in religious organizations", which the AHR called "an important phase of Reconstruction" [16, p. 704]. Ramsdell's dissertation "Reconstruction in Texas" came out in the Columbia University Studies series [17, p. 954–955]. An African American author appears in the same issues only as a single line: Booker T. Washington's "The Story of the Negro" is listed with no comment [16, p. 698]. This does not prove deliberate bias. But it shows that the question "what counts as a source" was also a question of whose documents are collected and published. In Trouillot's terms [2], this decides which version of the past is available to professional writing.

The AHR's own report on the meeting (April 1910, unsigned) treats Du Bois's paper neutrally. The editors write that they "shall have the pleasure of printing" it. His argument is described as directed against the "almost accepted doctrine" that the negro in politics was the prime cause of the misfortunes of Reconstruction. The discussion as a whole is said to have consisted largely of "conventional and non-historical discourses". Only Phillips "usefully emphasized" the need to study the history of Black labor closely, and Riley described the study of local Reconstruction [14, p. 489]. Secondary sources add private views. According to Hart's letter to Du Bois of 2 January 1910, quoted by Lewis, Dunning "had spoken of the paper in high terms" [18, p. 33]. Phillips, in Du Bois's memory, listened "greatly exercised" [18, p. 33], and in the discussion, according to Meier and Rudwick, he "tactfully" kept to the question of Black labor in the South [19, p. 6]. At the same time, according to Lewis, the paper "virtually failed to have any impact upon the mainstream historical scholarship" [18, p. 33]. Du Bois's analytical work, including the 1910 essay, drew attention mostly from those already convinced [19, p. 279].

Conclusions. First, in 1909 the session on "Southern history" reduced its subject to the race problem and Reconstruction, and its participants were tied to the national and Southern professional network. Second, Du Bois answered in the language of the profession itself: he relied on its authorities and sources. Third, "impartiality" was a shared but unclear measure: for some it meant a view "from the South", for others a "sympathetic point of view." Fourth, the 1909 minutes record no reaction to Du Bois, the AHR editors treat his paper neutrally and mean to print it, and secondary sources describe a restrained, favourable reception without influence. Claims that Du Bois was rejected or overlooked in 1909 are therefore not proven. This is a question for further work, together with AHA membership and African

American institutions (ANA, NSHR, ASNLH, the Journal of Negro History).

Bibliography

1. Gieryn T. F. Boundary-Work and the Demarcation of Science from Non-Science: Strains and Interests in Professional Ideologies of Scientists. *American Sociological Review.* 1983. Vol. 48, No. 6. P. 781–795.
2. Trouillot M.-R. Silencing the Past: Power and the Production of History. Boston : Beacon Press, 1995.
3. Novick P. That Noble Dream: The "Objectivity Question" and the American Historical Profession. Cambridge : Cambridge University Press, 1988.
4. Annual Report of the American Historical Association for the Year 1909. Vol. I. Washington: Government Printing Office. P. 36–37, 53.
5. Du Bois W. E. B. Reconstruction and Its Benefits. *American Historical Review.* 1910. Vol. 15, No. 4. P. 781–799.
6. Burgess J. W. Reconstruction and the Constitution, 1866–1876. New York : Charles Scribner's Sons, 1902. P. 53.
7. Garner J. W. Reconstruction in Mississippi. New York : Macmillan, 1901. P. viii, 322.
8. Van Tassel D. D. The American Historical Association and the South, 1884–1913. *Journal of Southern History.* 1957. Vol. 23. P. 467, 473.
9. Papers of the American Historical Association. Vol. IV, Part I. New York ; London : G. P. Putnam's Sons, 1890. P. 21.
10. Annual Report of the American Historical Association for the Year 1890. Washington: Government Printing Office, 1891. P. 10.
11. Annual Report of the American Historical Association for the Year 1891. Washington: Government Printing Office, 1892. P. 6.
12. Annual Report of the American Historical Association for the Year 1910. Washington: Government Printing Office. P. 43.
13. Notes and News. *American Historical Review.* 1910. Vol. 15, No. 2. P. 436, 467–468.
14. The Meeting of the American Historical Association at New York. *American Historical Review.* 1910. Vol. 15, No. 3. P. 475–495 (pp. 488–489).
15. Annual Report of the American Historical Association for the Year 1905. Washington: Government Printing Office. P. 29.
16. Notes and News. *American Historical Review.* 1910. Vol. 15, No. 3. P. 698, 704.
17. Notes and News. *American Historical Review.* 1910. Vol. 15, No. 4. P. 954–955.

18. Smith J. D., Lowery J. V. (eds.). The Dunning School: Historians, Race, and the Meaning of Reconstruction. Lexington: University Press of Kentucky, 2013. P. 33.

19. Meier A., Rudwick E. Black History and the Historical Profession, 1915–1980. Urbana : University of Illinois Press, 1986. P. 6, 279.

ПІДСЕКЦІЯ
АРХЕОЛОГІЯ

УДК 904:72(477.7-21Борисфен)"-06"

Алла Буйських
доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України,
старший науковий співробітник,
заступник директора
Інститут археології НАН України,
м. Київ, Україна
Тетяна Шевченко
т.в.о. директора
Національного історико-археологічного заповідника
«Ольвія» НАН України
с. Парутине, Миколаївська область, Україна

ПРО ОБ'ЄМНІ РІШЕННЯ ЖИТЛОВИХ БУДИНКІВ БОРИСФЕНА У ПІЗНЬОАРХАЇЧНИЙ ЧАС

Питання, яке стосується появи та розвитку житлового домобудівництва у Борисфені, попри його, здавалося б, обмежений характер та відносно невелику кількість дослідників, задіяних у його більше ніж столітній історії вивченні, тим не менш має неабияке значення для розв'язання багатьох історичних питань, пов'язаних із грецькою колонізацією регіону Північно-Західного Надчорномор'я. Крім того, сучасна відповідь на це питання має і суто прикладне значення – по закінченню російсько-української війни та поверненню до нормального функціонування Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія», питання музеєфікації архітектурно-будівельних залишків, відкритих роботами експедицій попередніх десятиліть, стануть одними з найактуальніших у музеєзнавчій практиці заповідника. Тому майбутній пошук пріоритетних рішень для здійснення консерваційних заходів на пам'ятці з метою її експонування та подальшого вивчення самим безпосереднім чином пов'язаний із теоретичним обґрунтуванням планувальних та об'ємних реконструкцій розкопаних житлових будинків. І якщо планувальні реконструкції дослідники намагалися виконати із різним ступенем успіху та дискусійності, то питання

об’ємних рішень так і залишилося білою плямою у історіографії Борисфену-Березані.

Станом на сьогодні надійно обґрунтованою виглядає типологічна лінія розвитку житлового домобудівництва: 1) заглиблені споруди (землянки та напівземлянки); 2) великі частково заглиблені однокамерні житла із наземними стінами (так званий будинок колоніста); 3) багатокамерні житлові будинки із внутрішнім двором грецького типу. При цьому будинок колоніста, на думку всіх дослідників, слід розглядати як проміжний / перехідний етап між землянками та будинками грецького типу. Завдяки зусиллям останніх десятиліть вдалося узгодити і питання хронології: 1) рубіж VII–VI – друга чверть VI ст. до н.е.; 2) друга чверть VI ст. до н.е. – 540-і рр. до н.е.; 3) 540-і рр. до н.е. – перша чверть / перша половина V ст. до н.е. відповідно до кожного етапу згаданої типологічної лінійки.

Те, що під час розкопок різної у типологічному відношенні житлової забудови фіксувалося заглиблення окремих приміщень нижче рівня тогочасної денної поверхні (якщо йшлося про однокамерні споруди) або рівня внутрішнього двору (якщо йшлося про одне або декілька приміщень в межах багатокамерного будинку), це факт беззаперечний. Так само не підлягає сумніву те, що дослідники фіксували різну глибину, на яку такі приміщення було заглиблено – від 0,2 до 1,0 м. І якщо у випадку заглибленості долівки приміщення на о,2 м можна казати про те, що це – наземна споруда, то у випадку заглибленості до 1,0 м, слід використовувати типологічне обґрунтування, здійснене свого часу С. Д. Крижицьким. В такому випадку може йтися про напівземляночну споруду. Додамо – наземні стіни такої споруди, незалежно від матеріалу, з якого вони були зведені, у висоту мали сягати не менше ніж 1 м.

З таким важливим зауваженням пов’язане дискусійне до цієї пори питання наявності або відсутності у житловій забудові Борисфена напівпідвалів, оскільки у сучасних дослідженнях спостерігається повна плутанина не лише термінологічна, але й змістовна. Що таке напівпідвал (як варіант льох)? Відповідно до сучасних норм, напівпідвал – це частково заглиблене приміщення, яке передбачає наявність над собою верхнього поверху незалежно від загальної кількості поверхів у споруді. У випадку напівпідвалу його площа має відповідати площі наземного приміщення. Льох, принаймні у сучасній забудові, може мати меншу площу, ніж приміщення зверху. Проте ані середземноморська археологія, до якої зазвичай апелюють прихильники пошуку аналогій березанським будинкам, ані північнонадчорноморські споруди не дають такі приклади. І важливо

підкреслити, що питання про наявність напівпідвалів безпосередньо пов'язано із питанням про об'ємні реконструкції будинків. Здається, що сумнів, виказаний С. Д. Крижицьким у тривалій дискусії стосовно типології житлових будинків Борисфена про відсутність тут двоповерхової житлової забудови, не викликав подальшого заперечення. Однак певне протиріччя все ж таки залишилося: наявність підвалів переважно господарчого призначення не відкидав і він.

Тому нашим завданням є не стільки розгляд історіографії питання – хто з дослідників і на підставі якої джерельної бази трактував ступінь заглибленості окремих приміщень у житлових будинках Борисфена, скільки, з огляду на новітні дані по дослідженню аналогічних споруд в Ольвії, визначитись не лише термінологічно, а й концептуально стосовно розвитку ранньої наземної житлової забудови Борисфена та її заглиблених приміщень.

Досвід вивчення ранньої наземної забудови Ольвії, попри багато ще не до кінця з'ясованих деталей, свідчить, що окремі приміщення, якщо вважати їх еквівалентом березанського будинку колоніста, або приміщення, що були складовою частиною ранніх багатокамерних будинків, мали різну ступінь заглибленості у материк відносно відповідного рівня денної поверхні зовні. Чи є підстави для трактування таких споруд у якості напівпідвалів? Ми впевнені, що ні. Це наземні споруди, заглиблені у материк (всі вони були споруджені з рівня материка) на 0,15 – до 0,6 м, із частково заглибленими і частково наземними стінами. Їхня сумарна висота разом із заглибленою частиною мала сягати до 2 м. Крім того, зафіксована товщина стін таких споруд сягає від 25 до 35 см, чого недостатньо для спорудження повноцінного другого поверху, враховуючи сирцеву цеглу як основний будівельний матеріал. Причому, із сирцевої цегли викладалися стіни, а масив такої цегли використовувався ще й для утеплення даху. Такий висновок означає, що може йтися виключно про одноповерхову забудову, приміщення якої мали різну ступінь заглибленості у материк, навіть коли йдеться про суміжні приміщення.

Відповідно, з нашої точки зору, термін «напівпідвал» (як до речі, і «підвал», і «льох») взагалі не має використовуватися не тільки у описі будинків вказаних пам'яток, Борисфену та Ольвії, але й для всього домобудівництва пізньоархаїчного часу в регіоні Північної Надчорноморщини. Це штучний термін по відношенню до забудови античного часу, оскільки запозичений із типологічного апарату будівельної практики новітнього часу. Слід також нагадати, що для пізньокласичного будівництва Херсонеса глибина підвального поверху

сягала 2,13 м (так званий монетний двір), для еллініcтичної Ольвії зафіксована глибина підвального поверху сягала 2,23 м. Тобто, підвали, які з'являються у пізньокласичний час, у об'ємному відношенні демонструють ознаки повноцінного поверху відповідної висоти. Намагання пояснити, що «напівпідвали» або «підвали» у Борисфені використовувалися як господарські приміщення, не мають зв'язку з об'ємно-конструктивним рішенням тих будинків, у яких вони були споруджені. Це питання їхнього функціонального використання.

Отже, Борисфен, і Ольвія демонструють однакову лінію типологічного розвитку житлової забудови у ранній час. Серйозною пересторогою для такого висновку було і можливо, ще й дотепер залишається порівняно мала кількість повністю розкопаних будинків раннього часу в Ольвії порівняно із Борисфеном. Проблема у тому, що багато з таких будинків було розкрито під підвальними приміщеннями еллініcтичного часу у центральній частині міста без дослідження оточуючого простору на рівні тогочасної денної поверхні. Звідси і поява час від часу циркулюючої у різних дослідників ідеї про наявність у житлових будинках ранньої Ольвії підвалів із сирцевими стінами. На нашу думку, у житловій забудові Ольвії пізньоархаїчного – ранньокласичного часу відсутні підвальні або напівпідвальні приміщення. Так же, як вони відсутні і у ранній забудові Борисфена.

Фінансування. *Дослідження виконано в рамках наукового проєкту «Систематизація та цифровізація археологічної спадщини Миколаївщини (за матеріалами стоянки Анетівка 2, городища Дикий Сад та полісу Борисфен)» (0126U003132) за підтримки Міністерства освіти і науки України.*

УДК 902 : 94 (477.73) «637/634»

Кирило Горбенко
старший викладач кафедри історії
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна
Микита Дузенко
здобувач першого(бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності «Історія та археологія»
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна

ФАЛОСОПОДІБНІ ІДОЛИ В КОЛЕКЦІЇ МАТЕРІАЛЬНИХ ПРЕДМЕТІВ ГОРОДИЩА ДИКИЙ САД

Фалічний культ, як відомо, посідав чільне місце в архаїчних релігійних системах. У світогляді стародавніх суспільств фалічна символіка нерідко пов'язується з родючістю, буйством життя, семантикою відтворення та оновлення. Особливий інтерес у контексті вивчення фалічних культів становлять матеріали городища Дикий Сад - пам'ятки епохи фінальної бронзи, розташованої в межах сучасного Миколаєва, у районі злиття річок П. Буг та Інгул. Городище належить до білозерської археологічної культури і є важливим джерелом для реконструкції духовної культури населення Нижнього Побужжя наприкінці II тисячоліття до н. е.

В межах Дикого Саду виділяють: «цитадель» – укріплена частина з ровом; «передмістя» (ближнє та дальнє) – розташовувалось за межами основного рову; «посад» – зовнішня частина, що простиралася за зовнішнім ровом та ярами [1]. Статуетки у формі фалоса зустрічаються на всіх частинах городища та локалізуються в двох варіантах: у заповненні житл та в закритих комплексах, таких як ями й рови. Морфологічний аналіз знахідок із городища Дикий Сад дозволяє виділити два типи фалічних статуеток: безпосередньо фалічні статуетки та фалоподібні антропоморфи. Усередині першого типу виділяються два варіанти, що відрізняються ступенем профілювання головки, тоді як друга група поділяється на предмети з моделлю голови або голівки та предмети з моделлю обличчя.

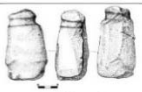
Фалоси з чітко профільованою головкою трапляються у приміщеннях 7 і 12 цитаделі [2], у рові цитаделі, а також у ямах

господарсько-ритуального комплексу дальнього передмістя (яма № 16), де виявлено одразу два фалоси [4]. Фалос зі слабо профільованою головкою зафіксований, зокрема, у приміщенні 3, яке в комплексі з приміщенням 4 розглядається нами як ритуально-культова споруда, у приміщенні 24-а цитаделі [2], а також в заповненні господарсько-ритуального майданчику дальнього передмістя.

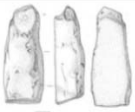
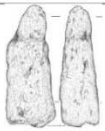
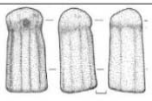
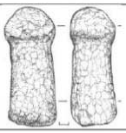
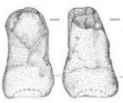
Фалосоподібні антропоморфи з виділеною головою або голівкою зафіксовані у приміщенні 25 цитаделі, у приміщенні 21 ближнього передмістя [3], а також у приміщенні 5 дальнього передмістя. Антропоморфи з моделлю обличчя виявлені лише у приміщенні 13 ближнього передмістя та в одній із ям ГРМ.

Різна локалізація та морфологічні особливості можуть свідчити про відмінності в семантичному навантаженні статуеток та ритуалів, із якими вони пов'язані. Водночас можна простежити одну основну особливість культу – фалосоподібність (таблиці 1 та 2).

Таблиця 1. – Фалосоподібн ідоли в спорудах «цитаделі»

№ споруди	Характер споруди	Заповнення	Яма	Форма	Параметри (см)	Матеріал	Рисунок	Фото
«Цитадель»								
3	РК	1	0	Фалос (слабо профільована головка)	36,3x7,5x4,8	Вапняк		
7	Ж // ГРсп	1	0	Фалос (профільована головка)	18,0x7,0x6,0	Вапняк		
12	Ж	1	0	Фалос (профільована головка)	14,7x6,3x5,0	Вапняк		
24-а	ГРсп	0	1 № 14	Фалос (слабо профільована головка)	20,0x10,8x7,0	Вапняк		
25	Ж	1	0	Фалосоподібна. (модель голови, або головки)	13,6x7,8x5,5	Вапняк		
Pin	Обр	-	1	Фалос (профільована головка)	18,0x7,7x6,1	Вапняк		

Таблиця 2. – Фалосоподібні ідоли в спорудах «передмістя».

№ споруди	Характер споруди	Заповнення	Яма	Форма	Параметри (см)	Матеріал	Рисунок	Фото
Ближнє «Передмістя»								
13	Ж // ГРсп	0	1 № 9	Фалосоподібна (модель обличчя)	20,0x9,0x7,1	Вапняк		
21	Ж	1	0	Фалосоподібна. (модель голови, або головки)	16,0x9,5x4,5	Вапняк		
Дальнє «Передмістя»								
5	Ж	1	0	Фалосоподібна. (модель голови, або головки)	11,0x4,6x3,6	Вапняк		
ГРМ	ГРсп	1	0	Фалос (слабо профільована головка)	9,1x4,4x3,8	Гранітоїд		
ГРМ	ГРсп	1	0	Фалос (профільована головка)	7,6x3,7x3,4	Гранітоїд		
ГРМ	ГРсп	0	1 № 16	Фалос (профільована головка)	11,5x5,0x4,7	Вапняк		
ГРМ	ГРсп	0	1 № 16	Фалосоподібна (модель обличчя)	9,0x5,4x6,2	Вапняк		

Умовні скорочення: **ГРМ –** господарсько-ритуальний майданчик; **Ж** – житло; **ГРсп** – господарсько-ритуальна споруда; **Обр.** – оборонна; **Рк.** – ритуально-культове.

Можна з упевненістю говорити про поширеність фалічної символіки серед мешканців городища, на що вказує наявність

відповідних артефактів у різних частинах пам'ятки. Імовірно, кожен конкретний предмет міг мати власне семантичне навантаження і, по суті, заслуговує на окремий розгляд. Водночас, оскільки фалічна форма простежується в усіх цих артефактах, можна говорити про значущість в першу чергу фалічного символу у світогляді мешканців городища. Навіть якщо конкретний предмет не сприймався як фалос, він міг зберігати ідею фалічності як такої, виражену у формі.

Сама фалічна символіка, найімовірніше, була пов'язана з традиційними уявленнями про родючість, оновлення та життєву силу, на що вказує широкий порівняльний матеріал. Окремо слід відзначити популярність образу фалоса в індоєвропейських релігійних системах: на зорі ведійської міфології ми зустрічаємо образ бика-запліднювача, який у безлічі варіацій повторюється в усіх індоєвропейських міфологіях; у брахманізмі вже явно виступає могутній deus phallicus, Шива, головними символами якого є лінгам (фалос). Використання фалоса як символу божества відоме у святкуваннях на честь бога Діоніса. Процесія несла величезний фалос, натовпи з піснями супроводжували його. Еліаде зазначає, що повсюдно поширена у світі й по суті архаїчна «фаллофорія», безумовно, старша за культ Діоніса [5].

Фалічний культ простежується в археології східних слов'ян, на що вказує переважно фалічна форма ідолів божеств. Семантика такого роду ідолів безпосередньо пов'язана з ідеєю народження життя та родючості, на що вказує чимало етнографічного матеріалу. Наприклад, під час свята, присвяченого сезонному фольклорному персонажу Ярилі в середині літа, сам персонаж зображувався з величезним фалосом.

У добу бронзи на території України фалічна символіка, зокрема, представлена на ідолах ямної та катакомбної культур. У білозерській культурі на поселенні Вороновка II відома стела із зображенням фалоса, що може свідчити про поширення відповідних символічних уявлень серед населення цієї культурно-історичної спільноти.

Отже, морфологічні особливості та характер локалізації фалічних артефактів городища Дикий Сад дозволяють розглядати фалічну символіку як один із основних елементів духовної культури його населення. Порівняльні матеріали інших культур дають підстави припускати зв'язок цих артефактів з уявленнями про родючість, відтворення життя та життєву силу. Водночас конкретне значення предметів і характер пов'язаних із ними практик потребують подальшого дослідження з урахуванням археологічного контексту кожної знахідки, а самі матеріали становлять важливе підґрунтя для

подальшого вивчення фалічної символіки та її можливого місця в релігійних уявленнях населення білозерської епохи.

Фінансування. *Дослідження виконано в рамках наукового проєкту «Систематизація та цифровізація археологічної спадщини Миколаївщини (за матеріалами стоянки Анетівка 2, городища Дикий Сад та полісу Борисфен)» (0126U003132) за підтримки Міністерства освіти і науки України.*

Список використаних джерел

1. Горбенко К. В. Укріплене поселення (городище) епохи фінальної бронзи Дикий Сад у місті Миколаєві. *Краєзнавство.* 2018. № 1 (102). С. 6–20.

2. Горбенко К. В. Залишки будівельних споруд «цитаделі» городища Дикий Сад. *Старожитності Лукомор'я.* 2020. № 1(1). С. 5–44; Горбенко К. В. Будівельні споруди південної частини «цитаделі» Дикий Сад. *Емінак.* 2021. № 1(33) (січень-березень). С. 36–66.

3. Горбенко К. В. Будівельні споруди ближнього «передмістя» укріпленого поселення Дикий Сад. *Емінак.* 2025. № 1(49) (січень-березень). С. 71–101.

орбенко К. В., Жирок Ю. В. Господарсько-ритуальний комплекс дальнього «передмістя» городища Дикий Сад. *Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie 11-12 czerwca 2024 roku. XXXIX lubelska konferencja.* Lublin, 2024. P. 33–34.

5. Eliade M. A History of Religious Ideas. Volume 1: From the Stone Age to the Eleusinian Mysteries. Chicago : The University of Chicago Press, 1978. P. 361.

УДК 903.23(477.7)"637"

Кирило Горбенко
старший викладач кафедри історії
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна
Олександр Пелик
здобувач першого(бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності «Історія та археологія»
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна

ДО ПИТАННЯ ПРО ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ПАТЕЛЕНЬ-ЖАРОВЕНЬ ЕПОХИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Пательні-жаровні – специфічний тип кухонного посуду, який, на думку В. М. Клюшинцева, відомий більш ніж на 70% відкритих поселень епохи пізньої бронзи Північного Причорномор'я [4, с. 67]. Пательні-жаровні, на думку багатьох дослідників, вважаються одним з культурно-хронологічних індикаторів для пам'яток епохи пізньої бронзи зазначеного регіону. На це вказує нерівномірність їхнього поширення, так за відносно незначної кількості на поселеннях розвинутого етапу сабатинівської культури, у пізньосабатинівський час їхня чисельність зростає, а найбільшого поширення вони набувають у межах білозерської культури [4, с. 67, 186–187]. Водночас причини цієї тенденції залишаються недостатньо з'ясованими. Пояснення такого явища слід шукати передусім у функціональному призначенні зазначених виробів.

І. Т. Черняков припускав, що для обігріву жител могли використовувати як цілісні, так і обрізані вироби окресленого типу. І. М. Шарафутдинова звертала увагу на аналогічні за формою посудини, призначені для випікання хліба, які представлені в етнографічному музеї у Варні (Північна Болгарія).

Варто зауважити, що в науковій літературі досі не сформовано єдиного підходу до визначення та класифікації досліджуваного типу керамічних виробів. Для їх позначення дослідники використовують різні терміни, зокрема «пательні-жаровні», «миски», «миски-жаровні» та «пательні» (рис. 1, 1а, б).

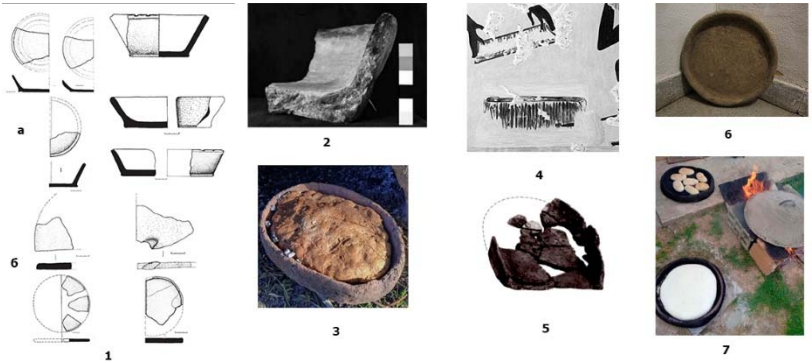

Рисунок 1. – 1 – пательні-жаровні з городища Дикий Сад: 1а – з високим бортиком, 2б – пласкі [2, с. 34, рис. 12], 2 – ємність для випікання з пам'ятки культури Вінча [1, с. 136, сл. 3б], 3 – репліка посудини для випікання (за матеріалами пізнього неоліту Верхньої Месопотамії) [14, fig. 6], 4 – фрагмент сцени випікання хліба, гробниця Інтефікера (Антефокера) та Сенета у Фівах [16, fig. 6], 5 – «cooking dish» з пам'яток Егейського регіону [8, p. 17, fig. 14], 6 – балканська «crepna» [5], 7 – використання балканської посудини «crepnja» для випікання на відкритому вогні; справа на зображенні – «crepnja» накрита кришкою, яка посипана золою [13]

До зазначеної категорії можна віднести посудини відкритого типу з плоским дном великого діаметру, часто із закраїною, прямими відігнутими, або опуклими стінками. Стінки та денце товсті (до 1,7 см), перехід стінок у денце чітко простежується й утворює тупий, рідше прямий кут. Посудини мають висоту від 2,5 до 8 см (рис. 1, 1а). Тісто грубе з різними домішками. Також до пателень-жаровень належать пласкі, часто зі слабо вираженим бортиком, округлі або овальні, товсті (1-2 см) вироби з грубою формувальною масою (рис. 1, 1б). Окреслені керамічні посудини можуть бути цільні або сегментно-обрізані до обпалу.

Посудини, морфологічно схожі на причорноморські пательні-жаровні з високим бортиком, широко відомі в різних культурах неоліту–бронзи Євразії та Близького Сходу. За матеріалами багатьох із них ці посудини використовувалися для випікання хліба. Підтвердженням цього є результати досліджень культури Вінча (пізній неоліт), де 78% проаналізованих фрагментів мали ознаки експлуатації (вуглецеві нашарування всередині, кіптява зовні) без слідів перемішування вмісту (рис. 1, 2) [1, с. 131, 136, сл. 2 а, б, в; 3 а, б]. Подібні посудини Верхньої Месопотамії кінця неоліту, які

відрізняються лише насічками на дні, за результатами експерименту з репліками (рис. 1, 3) та трасологічного, ліпідного й фітолітного аналізів визначені як пательні для випікання великих товстих коржів у купольних печах з використанням закваски або без неї [14]. У Єгипті та Леванті середньої–пізньої бронзи [16, fig. 1, 1-11; fig. 2, 10; fig. 5, 1-4] такі посудини також найчастіше трактують як форми для випікання хліба, спираючись на морфологію та зображення сцен випікання на стінах давньоєгипетських гробниць (рис. 1, 4) [16, fig. 6, 7]. Даний контекст використання підтверджують й широкі етнографічні паралелі, зокрема ще в минулому столітті на Балканах для випікання хліба використовували низькі плоскодонні керамічні форми (crepulja, crepna, crepnja, çerep) (рис. 1, 6, 7) [9, p. 53].

Значна кількість жирів жуйних тварин на подібних посудинах Куро-Аракської культури ранньої бронзи [12, p. 2, 7, fig. 1B, 5] може вказувати й на обсмажування м'яса, проте не виключає випікання хліба з додаванням курдючного жиру (як у Месопотамії [14]) або змащування ним посудини.

Аналогії пательням-жаровням знаходимо й серед егейського посуду «cooking dish» типів 3.1 (розповсюджені у ранню–пізню бронзу Фессалії, материкової Греції, Криту, Кіклади) та 4 (поширені у пізню бронзу – ранній залізний вік Македонії, на околицях Салонік та Халкідіки) [8, p. 13–17, fig. 8, b, c; fig. 14]. Комплексний аналіз засвідчив їхню поліфункціональність: товстодонні низькостінні посудини могли використовуватися для сухого приготування твердих продуктів (випікання хліба, смаження) і, можливо, сушіння зерна [8, p. 30–36].

Набагато складніше знайти аналогії сегментно-обрізаним пательням-жаровням, які також поширені на пам'ятках Північного Причорномор'я.

Подібні вироби відомі на Суботівському городищі. Я. П. Гершкович пов'язував їх (як і цільні посудини схожих форм) з випіканням хліба, а розрізання на дві частини пояснював бажанням полегшити відділення гарячого хліба від денця та розділити його на рівні частини. Матеріали, проаналізовані вище, справді показують, що проблема відділення гарячого хліба від посудини була актуальною в усі часи. У неолітичній Месопотамії для цього робили глибокі насічки у доній частині посудини [14], у давньому Єгипті внутрішня поверхня денця часто була нерівною та злегка випуклою по центру [16], а дослідники егейських «cooking dish» припускають, що на дно могли класти рослинний матеріал, наприклад листя [8, p. 34]. Водночас, на нашу думку, розрізана навпіл пательня-жаровня, складена докупи,

була б незручною для випікання, оскільки під час розміщення на вогнищі чи в печі між двома частинами неминуче виникала б щілина, яка ускладнювала б приготування хліба.

Сегментно-обрізані пательні-жаровні відомі також на пам'ятках Кавказу епохи бронзи. У науковій літературі висловлено різні припущення щодо їхнього призначення: від приготування їжі до обігріву жител і використання як складових елементів стаціонарних вогнищ. Водночас, на нашу думку, жодна із цих інтерпретацій наразі не має достатнього фактичного обґрунтування, оскільки спирається переважно на обставини виявлення виробів та їхні морфологічні особливості, які самі по собі не дають змоги однозначно визначити функціональне призначення цих предметів.

Недостатньо інформації й стосовно функціонального призначення пласких пателень-жаровень (рис. 1, 1б). Якщо спиратися на етнографічні матеріали, скоріше за усе дані посудини використовувалися для випічки прісного хліба. Круглі пласкі глиняні сковорідки, що називаються «дока» та «могого» застосовували для випікання лавашів із сорго в Судані та Ефіопії відповідно (рис. 2, 1) [11, p. 15].

Рисунок 2. – 1 – випікання тонких млинців на металевій сковорідці «дока» (Судан) [10, fig. 17], 2 – сегментно-обрізані «cookimg slabs» з пам'ятки Grotta di Pertosa (Південна Італія) [7, p. 483, fig. 33.2]

Рідкісними для культур епохи бронзи є пласкі сегментно-обрізані пательні-жаровні (рис. 1, 1б). Ідентичні вироби, які мали форму сектора або чверті кола знайдені на пам'ятках епохи бронзи Південної Італії (рис. 2, 2) [7, p. 487–488]. Внаслідок комплексного вивчення цих артефактів (аналіз морфології, макроскопічне спостереження тошо) вчені дійшли до висновку, що ці «плити» призначені для приготування їжі [7, p. 488].

Можливо, аналогією до даного типу кераміки, як і до попереднього описаного, є «цеглини», відомі у шумерів. Так, у тексті шумерського заклинання вказано, що «юнак змеле 1 літр (сіла) ячменю та кине хліб на цеглу у вогонь, розпалений колючими гілками» [6, p. 54].

Отже, можна припустити, що цільні пательні-жаровні з високими стінками варто пов'язувати переважно з випіканням хліба на заквасці. На думку Б. Р. Франческа та Л. Морі, одним із небагатьох надійних археологічних свідчень виготовлення дріжджового хліба в давніх культурах є знахідки спеціальних форм для його випікання. Це пояснюється відмінностями у властивостях тіста, оскільки на відміну від прісного, яке під час випікання здебільшого зберігає надану йому форму, дріжджове тісто зазнає значних змін об'єму та структури, що зумовлює потребу в посудинах, здатних підтримувати його форму під час термічної обробки [6, p. 51].

Проте для випікання хліба на заквасці у високих пательнях-жаровнях потрібні були купольні печі, у яких хліб міг повністю пропектися. У сабатинівській культурі знахідки таких печей поодинокі: Ташлик I, Октябрі I, Виноградний Сад I [4, с. 59, 171], Степове. У білозерський час купольні печі відомі на поселеннях Комрат I, Тудорове, Ялпуг IV, Дикий Сад [3]. Однак на городищі Дикий Сад, де посудини, які ми відносимо до пателень-жаровень, представлені у великій кількості (див., напр., [2, с. 40, табл. 4]), на значній розкопаній площі виявлено лише одну купольну піч [3]. Можливо, населення окресленого регіону доби пізньої бронзи використовувало й інші, наразі невідомі, способи випікання хліба. Водночас за етнографічними даними згадані балканські посудини (crepulja, crepna, crepnja, çerep) застосовували на відкритому вогні: їх попередньо нагрівали на вогнищі, клали тісто, ставили на вогонь і накривали іншою нагрітою глиняною посудиною або, частіше, куполоподібною кришкою, яку для рівномірного нагрівання могли посипати гарячим жаром і золою (рис. 1, 7) [5; 15, p. 369].

Не виключено, що зазначені вище посудини були поліфункціональними, їхні морфологічні риси дозволяють обсмажувати у них різноманітні страви [15, p. 369].

Цікавою є думка авторського колективу статті «Ceramic cooking dishes in the prehistoric Aegean: an exploration of their variability and uses» про можливе використання подібних посудин для висушування зерна [8. p. 37]. Судячи зі знахідки цілого комплексу для сушіння зерна на поселенні Виноградний Сад I [4, с. 260], це питання було актуальним для пізньобронзових племен Північного Причорномор'я.

Варто наголосити, що в межах цього дослідження розглянуто лише ймовірні сценарії використання пателень-жаровень доби пізньої бронзи з території Північного Причорномор'я. Остаточне з'ясування функціонального призначення цих виробів у межах сабатинівської та білозерської культур потребує проведення комплексу подальших досліджень із залученням міждисциплінарних підходів, передусім методів природничих наук.

Список використаних джерел

1. Вуковић Ј. В. Посуде за печење у касном неолиту: ћувечи из Винче. Зборник Народног музеја. Београд, 2013. Књ. 21-1. С. 129–144.
2. Горбенко К. В. Посуд ділянки «Цитадель» городища Дикий Сад. *Археологія.* 2018. № 4. С. 28–46.
3. Горбенко К. Дальнє «передмістя» укріпленого поселення Дикий Сад: структура та характер будівельних споруд. *Емінак.* 2026. № 1(53). С. 100–143.
4. Пам'ятки сабатинівської та білозерської культур на Півдні України (невидані праці В. М. Клюшинцева і В. Ф. Єлісєєва). Миколаїв : Видавництво Яслав, 2025. 282 с.
5. Црепна / Википедија на македонски јазик. URL: https://mk.wikipedia.org/wiki/Црепна (дата звернення: 12.10.2026).
6. Balossi Restelli F., Mori L. Bread, Baking Moulds and Related Baking Techniques in the Ancient Near East. Food & History. 2014. Vol. 12, No. 3. P. 37–54.
7. Carloni D., Larocca F., Levi S. T., Cannavò V. Technological and functional identification of cooking slabs: evidence from the Bronze Age pile dwelling settlement of Grotta di Pertosa (Salerno, Southern Italy). The Exploitation of Raw Materials in Prehistory: Sourcing, Processing and Distribution / ed. by T. Pereira, X. Terradas, N. Bicho. Cambridge : Cambridge Scholars Publishing, 2017. P. 477–491.
8. Dimoula A., Tsirtsoni Z., Valamoti S. M. Ceramic cooking dishes in the prehistoric Aegean: an exploration of their variability and uses. *Hesperia.* 2022. Vol. 91. P. 1–61.
9. Djordjević B., Nikolov G. Bread-baking Pan (crepulja/crepna) from Neolithic to Present in South-East Europe. The Beginning of Ethnoarchaeological Cooperation in the Region. *Ethnoarchaeology: Current Research and Field Methods. Conference Proceedings, Rome, Italy, 13th–14th May 2010.* Oxford: Archaeopress, 2013. P. 53–57.
10. Nowotnick U. Glimpses into cooking practices—observations on past and present Sudanese griddle baking. *Afriques.* 2023. № 14. URL:

https://journals.openedition.org/afriques/4167?lang=en (дата звернення: 12.10.2026).

11. Pasqualone A. Traditional flat breads spread from the Fertile Crescent: Production process and history of baking systems. *Journal of Ethnic Foods.* 2018. Vol. 5(1). P. 10–19.

12. Rageot M., D'Anna M. B., Huseynov M., Jalilov B., Decaix A., Berthon R., Zeng Q., Perez J., Guliyev F., Drieu L., Mazuy A., Regert M., Palumbi G. Biomolecular analyses reveal grape-based beverages, dairy processing, and pottery function in Kura–Araxes culinary practice. *PNAS.* 2026. Vol. 123. No. 18. URL: https://www.pnas.org/doi/epdf/10.1073/pnas.2529600123 (дата звернення: 12.10.2026).

13. Selo German. Lepce u crepnja : допис у Facebook. 17 червня 2025 р. URL: https://www.facebook.com/share/p/19fLYgpUWz/ (дата звернення: 14.10.2026).

14. Taranto S., Breu Barcons A., Portillo M., Le Miere M., Bach Gomèz A., Molist M., Lemorini C. Unveiling the culinary tradition of 'focaccia' in Late Neolithic Mesopotamia by way of the integration of use-wear, phytolith & organic-residue analyses. *Scientific Reports.* 2024. Vol. 14. Article 26805.

15. Vida T. Backglocken, Backdeckel und Backhauben. Archäologische Angaben zur Ernährungskultur Süd- und Mitteleuropas. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae.* 2016. Vol. 67, No. 2. P. 361–421.

16. Zukerman A. Baking Trays in the Second Millennium bce Levant and Egypt: Form, Function and Cultural Significance. *Syria.* 2014. Vol. 91. P. 99–125. URL: https://journals.openedition.org/syria/2648#ftn61 (дата звернення: 12.10. 2026).

УДК 902(477)

Віктор Гребенников
завідувач науково-методичним відділом
досліджень об'єктів культурної спадщини
КЗК «Миколаївський обласний краєзнавчий музей»
м. Миколаїв, Україна

ПОСЕЛЕННЯ ДОБИ ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ ГУЛЕВАТСЬКЕ

У 1974 році Інгульська експедиція Інституту археології Академії наук УРСР проводила широкомасштабні рятувальні дослідження пам'яток археології в зоні будівництва зрошувальної системи у межах Новоодеського району Миколаївської області. Під час них було відкрито кілька поселень доби пізньої бронзи та розкопано багато курганів, які містили поховання цього ж періоду.

В кінці серпня – на початку вересня 1974 року загін експедиції під керівництвом старшого лаборанта Володимира Клюшинцева провів невеликі розкопки на поселенні, яке було ним відкрите в Гулеватській (Чабанській) балці [1, с. 200].

Історія відкриття цієї пам'ятки така. Місцеві жителі розповіли співробітникам експедиції про залишки невідомих будівель, складених з великих каменів. Це повідомлення перевірили і виявили, що на одній із терас балки є рядки вапнякових брил середнім розміром 1 х 0,7 х 0,25 м, вертикально вкопаних у землю. Вони утворюють безперервну лінію, яка охоплює всю терасу. Огляд місцевості і шурфовка показали, що знайдена там кераміка належить до доби середньої та пізньої бронзи, також були виявлені уламки античних амфор. Знайдені матеріали свідчили про існування там залишків стародавнього поселення.

Після проведення розкопок В. Клюшинцевим був написаний попередній звіт, зроблені польові креслення та замальовки знахідок. На підставі знайдених матеріалів він датував це поселення сабатинівською культурою (XIV – XIII ст. до н.е.), відзначивши, що серед знахідок відсутні характерні для цієї культури вироби з кістки та рогу. Та протягом багатьох років, ці розкопки були забуті та не введені у науковий обіг. Нажаль, за цей час малюнки частково були втрачені або стали непридатними для публікації. Але не дивлячись на ці вади, автор, котрий працював з В. Клюшинцевим, вирішив представити цей пам'ятник науковцям та на основі збереженого матеріалу уточнити його культурну належність.

Балка Гулеватська виходить до лівого берега р. Південний Буг в районі північної частини м. Нова Одеса. Витоки її починаються у 10 км на північ, північний-схід від долини П. Бугу. Балка глибока з добре профільованими берегами. Майже по всьому її руслу, є виходи на поверхню дикого вапняку. Ближче до її гирла по тальвегу протікає невеликий струмок, якій живиться від кількох джерел. Вірогідно, що і у добу пізньої бронзи цей струмок існував. Отже територія цілком придатна для проживання і будівництва.

Поселення розташовано у 2,3 км на північний схід від східної околиці м. Нова Одеса, на мисоподібному уступі-терасі правого схилу балки Гулеватська. Загальна площа уступу 0,8 га, культурний шар сягає 0,5-0,7 м потужності, задернований і не був підданий будь-якому серйозному руйнуванню. Кам'яні брили вертикально вриті у землю; як показали розкопки, вони були рештками загону для худоби, котрий був побудований у значно пізніший час, і культурного шару практично не зруйнував. Поселення мало довжину з півночі на південь приблизно 100 м і ширину зі сходу на захід приблизно 80 м. Тераса має нахил зі сходу на захід. Максимальний перепад сягає 1 м.

З метою дослідження поселення, крім окремих розвідувальних шурфів, були закладені траншея довжиною 62 м і шириною 1 м в напрямку схід-захід і квадратний розкоп в центрі поселення загальною площею 100 кв. м облавками орієнтованими по сторонам світу. В розкоп попали 10 м згаданої траншеї.

У верхніх шарах розкопу зустрічалася кераміка пізньокатакомбного часу, але не вдалося встановити культурний прошарок цього періоду. Ймовірно, що ця кераміка потрапила сюди шляхом змиву грунту з верхньої частини плато. Також у культурному прошарку поселення знайдено невелику кількість уламків амфор, переважно перших століть нової ери. Культурний шар пізнього бронзового віку починався майже з першого штика і досягав максимальної насиченості на третьому. На тій самій глибині (0,5-0,7м від поверхні) йшли кам'яні завали.

В південно-західній частині розкопу знайдені залишки кам'яної будівлі, яка на 0,4-0,5 м була заглиблена у землю. Одна з її стін з південного заходу збереглася майже на метр висоти. Вона була складена з необробленого вапняку в перев'язку. Каміння розміром в середньому 30-60 см. Їх клали без будь-якого розчину. Основа кладки була на 20 см вище рівня материка. Фундамент відсутній. Підлога приміщення на 12 см нижче бази кладки. Друга стіна відрізнялася від першої. Вона була менше заввишки (60-70 см) і складалася з великих каменів, розміром від 50 до 100 см. Нижні каміння були вкопані вертикально, в деяких місцях у два ряди. На них горизонтально

покладені інші каміння за в тією ж технологію, що і каміння першої стіни. Судячи зі збережених кладок, приміщення було прямокутної форми. Попередня реконструкція завалів показала, що стіни були заввишки близько півтора метра. Верхня їх частина була сирцева або глинобитна. Про це свідчать прошарок глинистого грунту під завалами. На поселенні простежено один будівельний горизонт.

Кам'яно-глинобитні будівлі зустрічаються по всій території розповсюдження сабатинівської культури, також поширений й одношаровий тип кладки. За спостереженнями Ю. Черніенко, цей тип кладки відомий і в степовій зоні лівобережжя Південного Бугу, зокрема на поселенні Ташлик І. Типи кам'яних кладок знайдених на поселенні Гулеватське, мають аналоги кладок і на поселенні Октябрі І (за визначенням В. Єлісєєва) та на городищи Дикий Сад [2, с. 15-17]. Хоч на розвинутому етапі білозерської культури переважають землянки та напівземлянки (спостереження В. Клюшинцева), а в данному випадку ми маємо трохи заглиблене приміщення, які властиві сабатинівським поселенням.

Серед знахідок переважає ліпна кераміка. Це, в першу чергу, невеликі фрагменти товстостінніх посудин для господарського призначення. Багато фрагментів мають поверхню загладжену, а з середини загладжені гребінцевими розчесами. У розломі черепки чорного кольору. Пружковий орнамент зустрічається досить рідко. Він розташований на плечиках посудин або під вінцем. Пружки наліпні або відтягнуті зі стінок. Деякі з них прикрашені насічками, защипами або косими нігтєвими вдавленнями. Уламків столового посуду небагато. Найбільш виразні кубки. Поверхня їх лискована, а на плечиках орнамент з прокреслених ліній. Іноді для орнаментації застосовано зубчастий штамп. Значна кількість кухонного посуду без прикрас. За формами весь посуд представлений банками, горщиками, жаровнями, корчагами, кубками і, можливо, мисками.

Наявність пружкового та інших типових орнаментів свідчить про сабатинівську належність цього посуду. Але, є також і нетипові для цієї культури види посуду. По-перше, це орнаментовані і лискові уламки кубків, а також фрагменти керамічних пателень-жаровень (за визначенням В. Клюшинцева). Кількість жаровень значно збільшується на фінальному етапі сабатинівської та у білозерській культурах. Такі матеріали часто зустрічаються на городищі Дикий Сад [2], а також на ряді поселень білозерської культури в Північно-Західному Причорномор'ї (за визначенням В. Ванчугова).

У розкопі виявлено невелику кількість кременів. Це желваки, призматичні нуклеуси, відщепи, луспіння. Серед них слід визначити

ножову пластину, вкладиш до серпа, вістря стріли, шкребки. Кам'яні знаряддя представлені зернотеркою і кількома боласами. Такі крем'яні та кам'яні знаряддя поширені на поселеннях доби пізньої бронзи. Також знайдена бронзова голка (зберігається у фондах Миколаївського обласного краєзнавчого музею), аналогію до неї можна знайти серед речей лобойківського скарбу [3].

Серед знайдених кісток тварин, значно переважають фрагменти належні до великої рогатої худоби. Але на поселенні, як вже повідомлялося, не знайдено виробів з рогу та кісток, які часто знаходять на пам'ятниках сабатинівської культури.

По завершенні досліджень, Гулеватське I було віднесено до невеличких поселень хуторського типу (класифікація В. Єлісєєва). На підставі всіх знайдених матеріалів, В. Клюшинцев остаточно датував його пізньосабатинівським етапом. Та наявність атипової кераміки, орнаментів та інших особливостей навело нас на думку, що воно продовжувало існувати і в білозерський період.

Список використаних джерел

1. Гребенников В. Б. Пам'ятки епохи бронзи Миколаївщиини. Миколаїв : Яслав, 2026. 350с.

2. Горбенко К. В. Нові археологічні дослідження городища Дикий Сад. *Емінак.* 2014. № 3-4(9). С. 15–29.

3. Клочко В .І. Лобойківська металургія (до проблеми східного кордону східнотшинецької культури) / *Trzeciniec-system kulturowy czyinterkulturowy process.* Poznan, 1998. S. 217–238.

УДК 902:904(477.73)«-6/-3»

Юрій Жирок
здобувач вищої освіти третього рівня
освітньої програми «Історія та археологія»
Чорноморського національного університету
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна
викладач історії
ВСП «Миколаївського будівельного фахового коледжу КНУБА»
Олексій Щербина
заступник директора з навчальної роботи
ВСП «Миколаївського будівельного фахового коледжу КНУБА»
м. Миколаїв, Україна

ОЛЬВІЙСЬКА ПЕРИФЕРІЯ: АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН ПОСЕЛЕННЯ ВАРВАРІВКА І

Вивчення сільської периферії античної Ольвії є важливим напрямом дослідження історії Нижнього Побужжя. Поряд із міським центром поліс включав хору – територію сільських поселень, які забезпечували його господарські потреби та були пов'язані з транспортними комунікаціями регіону. Особливе місце в цій системі посідала Варварівка І – одне з найпівнічніших відомих поселень елліністичного часу на правобережжі Бузького лиману. Актуальність її вивчення зумовлена необхідністю уточнення історичної топографії, осмислення матеріалів довоєнних розкопок і оцінювання загроз збереженню археологічної спадщини.

Метою даного дослідження є узагальнення відомостей про історію, хронологію, забудову та функціональне значення поселення Варварівка І, а також характеристика результатів польового обстеження 2025 р. Основу становлять опубліковані матеріали археологічних досліджень, історіографічні та архівно-топографічні відомості, результати візуальної розвідки. Зокрема, важливими для реконструкції пам'ятки є публікація М. Синицина про розкопки 1938 р. [1] та праця В. Губської щодо проблем дослідження і локалізації поселення [2].

Поселення розташоване в межах сучасного мікрорайону Варварівка міста Миколаєва на правому березі Бузького лиману. Його територія охоплює підвищені прибережні ділянки, розділені балками. Розміщення на схилі заввишки орієнтовно 5-7 м забезпечувало огляд

акваторії та прилеглих сухопутних шляхів. За археологічними матеріалами основний період функціонування пам'ятки припадає на другу половину IV – III ст. до н. е. Її віддаленість від Ольвії приблизно на 33 км підкреслює периферійне положення в системі античного заселення регіону.

Систематичні дослідження Варварівки І розпочав 1938 р. М. С. Синицин. У 1939 р. роботи продовжив Варварівський загін Ольвійської експедиції під керівництвом П. М. Шульца. Загалом протягом двох сезонів було досліджено близько 675 м², із яких приблизно 75 м² припадало на некропольну ділянку. Розкопки відкрили численні заглиблені житлові та господарські об'єкти, зольні й сміттєві ями, а також споруди зі складною внутрішньою організацією [1].

Ранні будівельні комплекси представлені землянками й напівземлянками, зокрема округлими заглибленими камерами, окремі з яких мали печі або сліди відкритих вогнищ. Зафіксовано ями, сполучені вузькими підземними ходами, а також компактні групи господарських об'єктів. На пізнішому етапі поширилися наземні кам'яні конструкції з прямокутними підвальними ямами, які іноді перекривали давніші споруди. Таким чином, у забудові простежуються щонайменше два етапи: ранній, із переважанням заглиблених споруд, та пізніший, пов'язаний із кам'яним будівництвом.

Потужність культурного шару на окремих ділянках становить близько 0,5-1,0 м і більше. У ньому виявлено фрагменти античної амфорної та столової кераміки, ліпний посуд місцевих традицій, кістки свійських тварин і залишки господарської діяльності. Ці знахідки відображають тривале освоєння території, різноманітність повсякденних практик і зв'язки населення з античним та місцевим культурними середовищами. Водночас окремі питання функціонального призначення заглиблених комплексів потребують подальшої перевірки [1].

У системі ольвійської хори Варварівка І могла виконувати аграрно-господарські та комунікаційні функції. Поселення було частиною мережі сільських пунктів, розташованих уздовж лиману, де поєднувалися можливості використання прибережних ресурсів, землеробства і контролю над шляхами сполучення. Розгляд пам'ятки в регіональному контексті дає змогу уточнити особливості елліністичного освоєння правобережжя Бузького лиману, однак конкретний господарський профіль поселення потребує додаткових археологічних даних.

Важливою проблемою залишається точна локалізація давніх розкопів. Упродовж XX – початку XXI ст. берегова лінія зазнавала змін через абразію, ерозію та господарське освоєння, що ускладнювало співвіднесення історичних планів із сучасним рельєфом. Для вирішення цієї проблеми суттєве значення мають архівні матеріали довоєнних експедицій, картографічні замальовки та результати повторних обстежень [2].

У січні 2025 р. співробітники лабораторії археології та етнології імені Володимира Станко Чорноморського національного університету імені Петра Могили здійснили візуальну розвідку, локалізацію пам'ятки та збір підйомного матеріалу. За результатами обстеження уточнено її місцезнаходження на березі Бузького лиману, приблизно за 150 м від вулиці Зарічної. Візуально визначена ділянка простягається вздовж берега не менше ніж на 250-300 м за ширини 25-55 м; орієнтовна площа становить 1,5 га [3].

Під час розвідки на схилах виявлено ерозійні оголення лесових і суглинкових відкладів, локальні пониження та темні плями ґрунту, які можуть бути пов'язані із заповненням давніх господарських ям або залишками заглиблених споруд. У поверхневих нашаруваннях зафіксовано фрагменти кераміки, кістки тварин і сучасне сміття. Ці спостереження уточнюють сучасну топографію пам'ятки, проте характер окремих об'єктів може бути встановлений лише за результатами цілеспрямованих археологічних робіт [3].

Стан збереженості Варварівки I оцінюється як незадовільний. На пам'ятку негативно впливають природна ерозія, зсувні та абразійні процеси, сучасна забудова, господарське використання прибережної смуги й накопичення побутового та будівельного сміття. Північна й західна частини території частково порушені. Це створює ризик подальшої втрати культурних нашарувань, а відтак і невідновної інформації про розвиток поселення [3].

Отже, Варварівка I є важливим джерелом для реконструкції системи сільського заселення ольвійської хори у другій половині IV – III ст. до н. е. Матеріали розкопок 1938-1939 рр. засвідчують складну структуру забудови та її зміни в часі, а обстеження 2025 р. уточнює сучасну локалізацію пам'ятки й масштаби загроз. Першочерговими завданнями є інструментальна топографічна фіксація меж, систематизація архівної документації, застосування сучасних просторових методів, обмежені перевірочні дослідження та розроблення охоронних заходів. Поєднання цих напрямів сприятиме збереженню пам'ятки й поглибленню знань про античне Нижнє Побужжя.

Список використаних джерел

1. Синицин М. С. Поселення в с. Варварівка за розкопками 1938 р. *Праці Одеського державного університету.* 1959. Т. 149, № 2. Вип. 7. С. 112–130.
2. Губська В. С. Дослідження поселення Варварівка І. *Аркасівські читання: історичні дослідження на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (26 квітня 2017 р.).* Миколаїв, 2017. С. 14–15.
3. Жирок Ю., Смирнов Л. Ольвійська периферія: стан та перспективи дослідження античного поселення Варварівка І. *Краєзнавство.* 2026. № 1. С. 23–29. DOI: 10.15407/kraieznavstvo2026.01.023.

УДК 902.2:904:477.73

Євген Карнаух
провідний фахівець
лабораторії археології та етнології
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна
Вікторія Тротнер
старший викладач
Криворізький професійний гірничо-металургійний ліцей
м. Кривий Ріг, Україна
Олександр Смирнов
провідний фахівець
лабораторії археології та етнології
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна

МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ КУРГАНІВ НА ТЕРИТОРІЇ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Історичні ландшафти південностепової зони України складно уявити без курганів. Численні історичні пам’ятки розкидані по безкрайніх степах Причорномор’я. Перші згадки про населення причорноморських степів дає Геродот, описуючи землі скіфів на березі Понта Евксинського, і вони містяться в IV-й книзі «Історії» Геродота.

«Батько історії» докладно описує місця розселення скифів та обряд поховання скифського царя під курганним насипом, розміщуючи їх у області Герри (Herod. IV, 17).

Найбільш ґрунтовний опис курганних груп у межиріччі Вісуні та Інгульця близько 40 років тому зробив видатний дослідник скіфських старожитностей Б. М. Мозолевський [1]. Компактну групу з п'яти великих скіфських курганів локалізовано дослідником на правому, високому березі р. Вісунь, натомість, ще два кургани такого ж рангу знаходяться за 15 км на південь, у районі сіл Сергіївка та Калуга (1) Усі описані кургани мали висоту від 9 м до 12 м, їхні діаметри становили від 60 до 80 м.

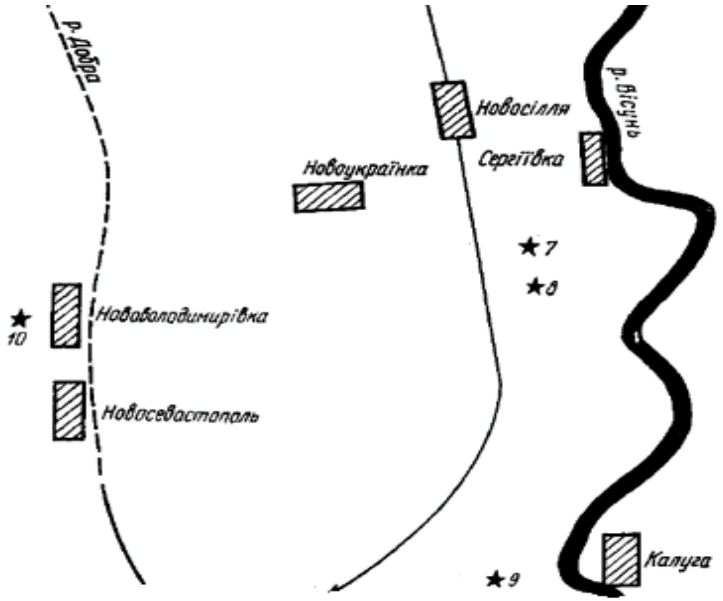

Рисунок 1. – Скіфські кургани групи Сергіївка-Калуга.

Довгий час кургани сприймалися людьми лише як пам'ятки історії та археології. Однак у період освоєння людиною земель для аграрних потреб разом із курганами знищувалися й автохтонна флора та фауна степового ландшафту. Таким чином, курган є не лише історико-археологічною пам'яткою, а й, зокрема, важливим рефугіумом, що зберігає фіторізноманіття автохтонного рослинного покриву степу. Дослідник степової флори І. І. Мойсієнко зазначає: «На роль курганів як рефугіумів природного фіторізноманіття вказує наявність значної

частки аборигенних, несинантропних, степових та раритетних видів». На жаль, кургани приваблюють не лише дослідників, а й грабіжників. Зафіксовані в 1873 р. грабіжницькі розкопки Вісунських курганів (можна припустити, що гігантська виїмка ґрунту посеред найвищого скіфського кургану біля с. Веселий Кут є слідами пограбування 19 ст.), на превеликий жаль, відновилися й не припиняються донині. З кожним роком руйнування цих останніх збережених «царських» курганів досягає дедалі більших розмірів. Цілеспрямовані грабіжницькі дії фіксувалися у 2009 та 2020 роках.

У жовтні 2020 р. співробітники ДП ОАСУ «Лукомор'я» зупинили масштабні грабіжницькі розкопки «царського» кургану Юрицина Могила (біля с. Скобелеве Баштанського (раніше Казанківського) району Миколаївської області). Незважаючи на резонанс серед науковців та громадських діячів, справу про розграбування кургану було закрито у 2026 р. без жодних наслідків для підозрюваних. Окрім знищення пам'ятки культурної спадщини, злочинцями було знищено осередки флористичного біорізноманіття, у тому числі рослин Червоної книги України.

У період з червня по серпень 2026 року ми провели польові дослідження флори, розташованої на поверхні кургану. Складено докладний опис фіторізноманіття, зафіксовано факти руйнування поверхні кургану. Територія навколо досліджуваних курганів понад століття піддається інтенсивному розорюванню. Виходячи з нашого польового досвіду, видається імовірним, що оранка вже повністю зрівняла насипи інших, невисоких, курганів.

Нашою метою було з'ясування флористичного складу території досліджень та виявити і описати рідкісні види рослин.

За геоботанічним районуванням, досліджувана територія належить до смуги різнотравно-типчаково-ковилових степів Приазовсько-Чорноморської підпровінції Причорноморської (Понтичної) степової провінції Європейсько-Азійської степової області.

За флористичним районуванням дана територія входить до Бузько-Інгульського округу Черноморсько-Азовської степової провінції Понтичної степової провінції Степової області.

У складі флори курганів домінують степові та лучно-степові види рослин, а також рудеральні рослини, які виросли на місцях грабіжницьких розкопок та лисячих нір. На курганах також зустрічаються оселища типу Е.1.2 (лучні степи), що занесені до Резолюції 4 Бернської конвенції.

Дослідження здійснювали маршрутним методом та камеральною обробкою даних. Номенклатуру таксонів подано за базою даних Plants

of the World Online та GBIF (https://www.gbif.org/ru/species/2769256, 16.05.2026; Plants of theWorld Online, 16.05.2026). Описи ділянок рослинності проводили згідно із загальноприйнятими методиками. Фотографії виявлених видів завантажено на особисту сторінку одного з авторів на сайті УкрБІН (Victoria Trotner. 2026. In: UkrBIN, May 16, 2026).

Поруч з курганом Калуга-2 знаходиться урочище довжиною 2 км. Це вапнякові відслонення на корінному правому березі пічки Вісунь. Урочище представлене різними рослинними формаціями і значною кількістю созофітів. Зокрема, ми виявили тут 3 особливо цінних види рослин, занесених до Червоної книги України – еремогоне головчасту, солодушку великоквіткову і цимбохазму дніпровську. Солодушка великоквіткова (Hedysarum grandiflorum) занесена до Червоної книги України як рідкісний вид. Виявлена нами популяція не позначена на жодному електронному ресурсі – iNaturalist, GBIF, UkrBIN.

З огляду на фахове спрямування досліджень, окремішні кургани та курганні групи є антроподандшафтами у вигляді щільно згуртованих екосистем двоїстої генези — накопичувальної взаємоінтеграції археологічних комплексів та біоценозів. Антропогенні зміни у структурі й фізико-хімічних властивостях природних субстратів спричиняють появу нових антропобіоценозів (зокрема неофітоценозів), а втім, за сприятливих умов кургани стають також прихистками старожитньої флори (археофітоценозів). Натомість середовище — первинне й утворене – почасти консервує, а почасти трансформує різночасові техногенні внески. Відтак курганні об’єкти є разом і водночас цінними природними резерватами та об’єктами культурної (насамперед археологічної) спадщини.

Список використаних джерел

1. Мозолевський Б. М. Кургани вищої скіфської знаті та проблема політичного устрою Скіфії. *Археологія.* 1990. Вип. 1. С. 122–138.

УДК 902:930.1 (477.73) «−03/−01»

Леонід Смирнов
завідуючий лабораторії археології та етнології
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна
Ірина Горбенко
провідний фахівець лабораторії археології та етнології
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна

ПОПЕРЕДНІ ПІДСУМКИ ПОЛЬОВИХ ВИШУКУВАНЬ ЛАБОРАТОРІЇ АРХЕОЛОГІЇ ТА ЕТНОЛОГІЇ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА СТАНКО ЧОРНОМОРСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ У 2026 РОЦІ

Незважаючи на безпекову ситуацію, та відсутність фінансування співробітники лабораторії археології та етнології імені Володимира Станко ЧНУ ім. Петра Могили спільно з інститутом НАН України та співробітниками Миколаївського краєзнавчого музею провели декілька археологічних розвідок та території Миколаївського та Баштанського району Миколаївської області. Вибір територій вишукувань був обумовлений нагальними потребами громад та районів загалом, які пов'язані зі здійсненням військової адміністрації заходів по забезпеченню національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації. Незважаючи на загальні потреби панятко охоронне законодавство повинно виконуватись, чому й сприяють роботи Лабораторії. Польові роботи проводились на підставі кваліфікаційного документа № 174/26 від 02.06.2026 (форма № 2), дозвіл Міністерства культури України №160/26 від 08.07.2026., на ім'я завідувача лабораторії Смирнова Леоніда Ігоровича, зареєстрованих в Управлінні культури, національностей та релігій Миколаївської обласної військової адміністрації.

Було проведено три основних розвідки: 1. На території Березанської селищної ради Миколаївського району. 2. Воскресенської селищної територіальної громади Миколаївського району 3. Баштанський район Миколаївської області.

Стосовно перших двох виїздів, то перший опис археологічних пам'яток даної території зробив в 1973 році академік П. Паллас. В середині XIX ст. тут побував А. С. Уваров, пізніше – В. Н. Ястребов, В. І. Гошкевич. В 1920-30 рр. Ф. Т . Камінський знайшов ряд поселень епохи бронзи. З 30-х рр. розпочалося дослідження Миколаївського району співробітниками Ольвійської експедиції. В 1957 році Скіфська степна експедиція МДУ (керівник Б. Н. Граков) провела археологічну розвідку по нижній течії П. Бугу. В результаті зафіксовано декілька поселень біля с. Андріївка, Терновате, Трихати, Петрове-Солониха, Сливіно.

В 50-60 рр., а особливо в 70-і рр., крім співробітників Ольвійської експедиції (А. В. Бураков, В. М. Отрешко, Б. В. Магомедов, В. П. Дудкін та інш.), дослідження проводили співробітники Нижньобузької експедиції (К. К. Марченко, Я. В. Доманський, Н. В. Головачьова), Інгульської експедиції, експедиції МКМ. Були відкриті поселення епохи бронзи та черняхівської культур біля с. Нечаяне, Сливіно, Авдотієвка, Суха Балка. Співробітник МКМ В. В. Рубан В.В. в 1974-78 рр. відкрив дуже багато поселень, садиб різних часів.

Перші розкопки на городищах району розпочались в 1950 році біля с. Радсад. Проводились вони загоном Буго-Дніпровської експедиції ІА АН УРСР під керівництвом Л. М. Славіна. А пізніше, в 1965 році – під керівництвом А. В. Буракова. Були досліджені рів і вал, залишки будівель, господарські ями.

На Старобогданівському городищі перші роботи розпочались в 1956 році Причорноморською експедицією КГУ. В 1976 році розкопки продовжились під керівництвом С. Б. Буйських.

Особливе місце займає римський військовий табір, відкритий В. В. Рубаном в 1974 році неподалік від с. Мала Корениха; досліджений в 1975 році С. Б. Буйських. Табір мав прямокутну форму, біля воріт знаходилися башти.

В 1968 році експедицією МКМ були проведені розкопки біля с. Суха Балка. Знайдено багато керамічного матеріалу. Великі по об'єму розкопки проводилися на поселенні епохи пізньої бронзи Степове 5 (І. Н. Шарафутдинова). Відкрито багато приміщень.

В 1976-79 рр. на античному поселенні Стара Богданівка 2 проводилися розкопки (керівник К. К. Марченко). Досліджено 22 будівельних комплексу, 60 ям.

В 1969 році невеликі розкопки проводилися експедицією МКМ на черняхівському поселенні біля с. Нечаяне. В різні роки (1988, 1996, 1999) було розкопано декілька античних поховань біля с. Стара Богданівка.

В 1978-79 рр. Інгульська експедиція розкопала 5 поховань черняхівської культури.

В 1897-98 рр. Н. Ф. Савицьким було розкопано 3 кургани біля с. Терновате, Сапетня. В 1899 році він розкопав курган біля с. Ковалівка (Попова Могила).

В 1957 році Скіфська степна експедиція МДУ біля с. Шостаково розкопала курган, а в 1968 році (керівник В. Н. Фоменко) розкопала курган біля с. Ковалівка.

З 1969 по 1975 рік Південнобузька експедиція під керівництвом Г. Т. Ковпаненко розкопала 55 курганів біля с. Ковалівка, Новоюр'ївка, Корчино, Степове. Знайдено 470 поховань різних культур. Серед них унікальне поховання знатної сарматки в кургані «Соколова Могила» біля с. Ковалівка.

В 1976-77 рр. біля с. Начаяне, Мефодіївка, Іванівка Інгульською експедицією було розкопано 10 курганів. В 1992 році Ю. С. Гребенников дослідив 7-метровий курган біля с. Весняне.

В 1998 році експедиція МКМ (керівник І. А. Снитко) розкопала курган біля с. Сливіно. Знайдено 11 поховань.

На державному обліку знаходиться 267 курганів, 44 поселення, 2 городища, 2 ґрунтових могильника.

Нами було проведене повне візуальне обстеження території, вивчення картографії та рельєфу; виходячи з цього, був спланований другий етап: більш детальне обстеження окремих ділянок та закладання археологічних шурфів.

На ділянці Березанської селищної ради (понад 50 га) в межах охоронної зони об'єкту було виявлено курган та курганна група, які були виведенні в під робіт, та підписанні охоронні договори.

На території Воскресенської селищної ради (830 га) було виявлено та нанесено на карти з GPS координатами 15 курганів та курганних груп, всі зафіксовані, інформація доведена до органів охорони культурної спадщини, всі об'єкти виведенні з під господарчих та інших робіт.

Трете вишукування проводилось на території Баштанського району та було ускладнено розмінуванням та безпосередньою близькістю до зони бойової роботи; хочеться висловити подяку військовій адміністрації та воїнам Збройних сил України за сприяння і, подекуди, супровід.

Найстародавніший об'єкт археології в означеній місцині виявлений біля с. Олександрівка. Це стоянка доби мезоліту, на якій знайдено кременеві вироби і кістки тварин, які були об'єктами полювання стародавніх людей. В кінці XIX ст. Г. Л. Скадовський відвідав і описав

городище біля села, яке розташоване на правому високому березі р. Інгулець і оточене з боку поля валом і ровом. Повторно його обстежував в кінці 20-х років XX ст. Р. Крисін, а потім А. В. Добровольський. Ними було визначено, що городище відноситься до черняхівської культури. У 1979 р. Б. В. Магомедов у складі Ольвійської периферійної експедиції ІА АН УРСР провів розкопки деяких ділянок на городищі і розташованому біля нього могильнику. У розкопах виявлені і досліджені залишки укріплень і двох великих будівель з вогнищами (можливо казарми для залоги). Також знайдена значна кількість керамічного матеріалу, відповідного цій культурі. На території могильника розкрито 2 поховання з трупопокладенням. Крім цього, на могильнику знайдений вівтар, якій являв собою квадратну огорожу з каменів в один ряд, насичений всередині залишками багаття і перепаленим череп'ям ліпних і гончарних посудин, амфор. Наприкінці 1950-х років Інгулецька скіфська експедиція ІА АН СРСР спільно з МДУ під керівництвом Н. Г. Єлагіної виявила та дослідила 3 кургани біля населеного пункту.

Біля сіл Галаганівка, Євгенівка, і Василівка у в результаті археологічних розвідок, проведених співробітником ІА АН УРСР А. В. Добровольським у 1923-1926 рр., на верхній ділянці річки Інгулець було виявлено декілька різночасових поселень – зокрема, черняхівської культури. На цих пам’ятках виявлені залишки кам’яного будівництва і велика кількість різних артефактів. Ним же був визначена черняхівська належність могильника, відкритого місцевими жителями в с. Євгенівка. У 1950-1951 рр. співробітниками ОАМ в ході розвідки по Інгульцю були відкриті нові черняхівські поселення біля с. Галаганівка. В ті ж роки експедицією ОАМ також були зафіксовані черняхівські поселення біля с. Новокондакове, а час Інгулецькою експедицією ІА АН УРСР були закладені невеликі розкопи, матеріали з яких (залишки кам'яного будівництва, керамічний і інший матеріал) підтверджували їх черняхівську належність.

Археологічні дослідження біля сіл Ясна Поляна та Нововасилівка в середині 1970-х років проводила Інгульська експедиція ІА АН УРСР під керівництвом О. Г. Шапошникової, за результатами яких було зафіксовано 3 поселення епохи середньої-пізньої бронзи.

Варто зазначити, що об’єкти, які були обстежені під час проведення поточної розвідки, були виявлені та в подальшому занесені на державний облік в результаті наукових вишукувань, проведених в 80-х рр. XX століття. Масштабні археологічні дослідження в цей період на території області загалом і обстежувальній місцевості зокрема пов’язувалися з необхідністю проведення рятівних та охоронних

заходів відносно археологічних об'єктів. Вони, в свою чергу, обумовлювалися проведенням великої кількості земляних робіт, зокрема для створення і удосконалення зрошувальних систем, проведення капітальних будівництв, використання нових земельних ділянок для сільськогосподарської діяльності, що було характерно для промислового та аграрного розвитку регіону тих часів. Також активізації археологічних розвідок сприяла підготовка до видання тому енциклопедії «Звід пам'яток історії та культури УРСР», присвяченому Миколаївській області.

У зв'язку з вищезазначеним, в 1987 році співробітником Миколаївської комплексної (до 1980 року – Інгульської) експедиції ІА АН УРСР В.Ф. Єлісеєвим була проведена фіксація існуючих курганів і обстеження поселень, розташованих в межах сучасних територій громад. Схеми розташування об'єктів, розроблених В.Ф. Єлісеєвим, в подальшому використовувалися в якості основного джерела інформації про їх місцезнаходження для здійснення моніторингу стану збереження пам'яток археології, які проводилися Державною інспекцією з охорони пам'яток культури Миколаївської області під час обстежень у 2003 та у 2011-2012 роках.

Під час проведення розвідки було виявлено 14 курганні в які входять в охоронну зону майбутнього будівництва, всі об'єкти нанесенні на карту, інформація подана як будівельникам так і органам охорони.

Нажаль доводиться констатувати те що не дивлячись на позитивну динаміку проведення попередніх археологічних вишукувань, далеко не всі землевласники чи проектанти дотримуються доброчесності, майже всі кургани за рідкісним виключенням знаходяться в аграрній оранці, не тільки поли кургану але й шапки до 2,5м. Звичайно обстеження проводилось ширше зазначених маж, тож всі інші порушення чинного законодавства будуть доведенні до правоохоронних органів у встановленому порядку. Маємо надію продовжити польові вишукування і надалі.

Фінансування. *Дослідження виконано в рамках наукового проєкту «Систематизація та цифровізація археологічної спадщини Миколаївщини (за матеріалами стоянки Анетівка 2, городища Дикий Сад та полісу Борисфен)» (0126U003132) за підтримки Міністерства освіти і науки України.*

УДК 94:[355.01+323.272](043.2)

Ігор Піструіл
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії
Чорноморського національного університету
імені Петра Могили,
м. Миколаїв, Україна
директор Одеського археологічного музею НАН України
м. Одеса, Україна

ПРО ПОЯВУ МІСТ

Дивний вибір теми роботи. Наче, вже все давно вирішено, за цією темою написано багато наукових робіт, матеріали яких залучаються в освітянському процесі. Але… Періодично в Інтернеті зустрічаються інтерв'ю або фільми, що згенеровані штучним інтелектом, де оприлюднюється дещо інша точка зору стосовно цієї проблематики. Також дещо вражає, коли якісь блогер бере інтерв'ю у науковця, при цьому, фактично вимагаючи, щоб йому (блогеру/кореспонденту) підтвердили його не зовсім адекватну точку зору. І, як приклад, тут можна навести ситуацію з існуванням міст в трипільській цивілізації. При цьому, як вважається блогерам, вони наводять «залізобетонні» аргументи для доказу цієї точки зору. І логіка тут дуже примітивна. По-перше, звертається увага на досить велику площу деяких трипільських поселень (мова тут йде про трипільські поселення-гіганти). А по-друге, зазначається, що на цих поселеннях мешкали десятки тисяч людей, бо на них зафіксовані сотні будівель. І порівнюється все це з середньовічними містами, де і їхня площа була менше, і населення не так багато (особливо під час епідемій! – авт.). Так, в багатьох випадках це дійсно було так. Середньовічні міста, досить часто, були і площею менше, і кількістю населення поступались деякім трипільським поселенням. Але, при цьому забувають про те, що міста – це не про розмір та кількість населення. Точніше, не тільки про розмір та кількість. Розмір поселення та кількість населення на цьому поселенні грають другорядну роль.

В науковій літературі розроблені критерії міста. За основу, при цьому, як найбільш вивчені, були взяті міста-поліси античної Греції та міста інших історичних періодів, для яких розроблено певні головні критерії:

– Оборонні споруди (але не всі міста, навіть античної Греції, мали оборонні споруди; однак це поодинокі випадки, що не заперечують загальній тенденції);

– Найбільш укріплена частина міста (цитадель, акрополь, дитинець тощо); часто тут знаходився палац правителя;

– Центральна площа, що слугувала для зборів населення та проведення ярмарок;

– Адміністративні будівлі та споруди;

– Культові споруди (може бути декілька);

– Районування за майновими ознаками; виділяються квартали, де мешкають заможні мешканці міста;

– Виділення окремих кварталів для ремісничого виробництва, тощо.

І тут необхідно зауважити, що ані площа, ані кількість населення не є важливим критерієм міста.

Міста виникають в певний час соціально-економічного розвитку пізньородових общин як центри ремесла та торгівлі для певних територій, де займаються сільським господарством, і які пов'язані з містом економічними зв'язками. А для цього потрібно, щоб відбулися: розподіл праці (виділення ремесла в окреме виробництво), накопичення багатства у окремих мешканців общини (як варіант – в окремих сім'ях або родах), спадковість влади, формування чиновницького апарату, формування військових загонів, складання системи податків, подальший розвиток ідеологічних уявлень. Звісно, що ці всі трансформації в пізньородовій общині відбуваються при збільшенні кількості населення та слугують для врегулювання економічної діяльності общин. Яскравим прикладом цього є поява міст (перших цивілізацій) у IV – III тисячоліттях до нашої ери на територіях долини р. Ніл (Давній Єгипет), Передньої Азії, долинах річок Тигру та Євфрату, долини річки Інд (Харапська цивілізація).

На території України в той час не фіксується, з археологічної точки зору (на сучасному етапі накопиченого матеріалу), появи міст. Навіть немає ознак розкладу чи якоїсь трансформації пізньородових общин. Для поселень-гігантів трипільської культури археологічно не простежуються ані чіткий поділ праці (виділення ремісництва), ані накопичення багатств, ані… І так далі. Трипільська культура зникає, і тільки період середньої бронзи простежуються ознаки розпаду пізньородових общин, які теж не привели до створення міст та цивілізацій. Перші ж міста на території України з'являються тільки в період ранньої залізної доби, з появою грецьких мігрантів під час давньогрецької колонізації.

УДК 903.024

Іван Ревін
аспірант Інституту археології НАН України
м. Київ, Україна

ЛАСАНА В МІЖНАРОДНІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ АРХЕОЛОГІЇ: ПРОБЛЕМА ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ВІДПОВІДНОСТІ

Однією з найбільш масових категорій знахідок, що відносяться до кухонного керамічного обладнання, є ласана (lasana) – глиняна підставка у формі вигнутого циліндру з вертикальною ручкою, що зазвичай має широкий розтруб у нижній частині і розтруб меншого діаметра – у верхній. Верхня частина іноді має дещо увігнуту форму, що забезпечувало стійкість посудини. За зображеннями з епіграфічних джерел, частіше за все ласани використовувались у наборі з трьох штук, утворюючи разом триногу для підтримки посудини.

Ласани зустрічаються на території античних пам'яток в Егейському басейні, материковій та Великій Греції: Коринф [6, p. 547-548], Афіни [11, 12], Мілет [2], Метон [8], Гімера [15], Сібаріс [7, p. 407]. Найзахідніші межі їхнього поширення наразі включають фокейські колонії Массалія у Франції [14, p. 63], Емпоріон в Іспанії [7, p. 408]; на сході вони зустрічаються аж до Кіпру [7, p. 409].

Знахідки ласан відомі і у чорноморських колоніях: Ольвія [5, p. 420], Німфей і Гермонасса [13]. У Борисфені ці вироби також досить поширені, зустрічаючись, переважно, в шарах архаїчного і класичного часу (рис. 1).

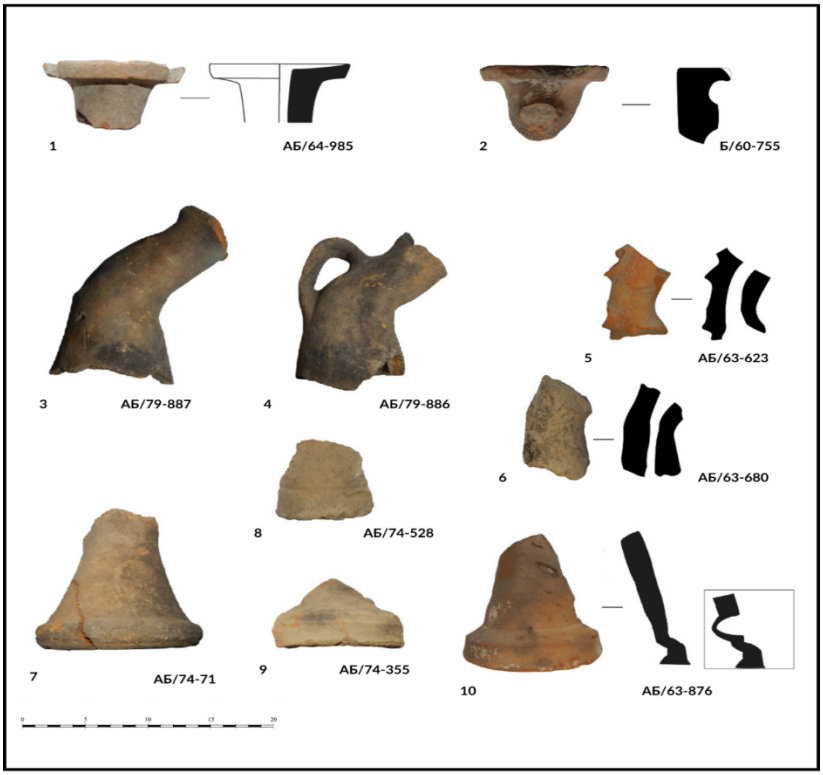

Рисунок 1. – Фрагменти ласан з Борисфену

Проблема функціонального призначення та, відповідно, самого терміну «ласана», є тісно пов'язаними. Зокрема, функціонал даної форми довгий час викликав дискусії як у вітчизняній, так і у зарубіжній літературі. Дослідники стикалися із труднощами у відповіді на одне питання: для чого елліни могли використовувати ці циліндричні глиняні об'єкти?

Упродовж XX ст. висувалися різні версії: держаки для смолоскипів, лійки для сипких матеріалів, сопла у металургійному виробництві, підставки для посудин у випалювальних печах [9, 13]. Приписувалося ласанам і ритуальне призначення: так, у вітчизняних звітах та працях їх часто позначали назвою «культові ритони» [1]. Версії могли залежати як від особистої думки дослідника, так і від контексту знахідки. Так, фрагменти ласан могли знаходити поруч із випалювальними печами [13, p. 292] або на території теменосу [10].

Очевидно, без чіткого і погодженого розуміння призначення цих об’єктів неможливо було позначити знахідки цієї форми одним терміном.

Невизначеність зберігалась до 1985 р., аж допоки спосіб використання цієї форми не був визначений С. П. Морріс. Дослідниця висунула нову концепцію: застосування цих циліндричних об’єктів для розміщення кухонних горщиків над вогнем [7]. Подібні ідеї вже висувались й до цього [3], однак С. П. Морріс вперше надала достатнє обґрунтування. Зокрема, дане відкриття стало можливим завдяки епіграфічним джерелам: дослідниця проаналізувала розпис на плічках іонійської гідрії архаїчного часу з колекції Національного музею Вілла Джулія в Римі) [7, p. 393–397, pl. 103–104]. На зображенні чітко видно процес приготування їжі у великій посудині, яку тримають над вогнем підставки вигнутої циліндричної форми, що повністю співпадають за формою із ласанами (рис. 2).

Рисунок 2. – Сцена на плічках гідрії архаїчного часу з колекції Національного музею Вілла Джулія в Римі [7, p. 393–397, pl. 103–104].

Далеко не всі дослідники погодились із такими висновками. Зокрема, посилаючись на відомі зображення на розписних посудинах витягнутих циліндричних об’єктів, що використовували у якості сопла для ковальських міхів. Наприклад, на сцену на чорнофігурному канфарі з Афін [4, p. 369–370, pl. VII]. Цьому ж сприяли і численні

конусоподібні знахідки із грубого глиняного тіста із явними слідами термообробки [9, p. 206–207, fig. 2]. У цей період при описі таких об'єктів могли або зазначати існування різних версій, або приписувати ласанам багатофункціональність – використання підставок і у гончарному та ковальському виробництві, і у приготуванні їжі [13, p. 292].

Відносну уніфікацію трактування даних об'єктів отримало лише у 1992 р. Дж. К. Пападопулос, спираючись на матеріальний комплекс з Афін, проаналізував морфологічні особливості знахідок, яким приписували всі перелічені до цього функції, зіставив їх із відомими епіграфічними даними та, на основі цього, визначив чіткі морфологічні межі між соплами для міхів, підставками для кухонних посудин та опорами з випалювальних печей [9].

Підтвердження суто кухонному функціоналу ласани знаходимо і у сучасних дослідженнях. Так, під час розкопок Мілету дві такі підставки знайдені *in situ* у шарі золи в кутку приміщення житлового будинку архаїчного часу. На думку А. Айдеміра, таке розташування не є випадковим – вогнище, розташоване дуже близько до стіни будинку, сприяло більш контрольованому використанню жару від вогнища, а стінка слугувала додатковою підтримкою для горщика [2, S. 89]. У свою чергу, дві ласани, що стоять прямо над домашнім вогнищем і мають сліди термообробки, лише підтверджують висновки, зроблені С. П. Морріс.

Одночасно із визначенням функціоналу цих підставок С. П. Морріс виявила і автентичну назву даної форми – ласана (lasana). Так, у наративних джерелах, іноді у комедійному контексті, згадуються «λάσανα», що підтримує «χύτρα» [Ar. Pax. 893]. Наприклад у Діокла зустрічаємо: «ἀπὸ λασάνων θερμὴν ἀφαιρήσω χύτραν». У перекладі: «з ласани заберу гарячу хітру»[1] [Diokles, Melissai, fr. 8].

Сьогодні дискусія йде лише про функціональне призначення окремих елементів цього приладу. Наприклад, питання декоративності центрального каналу у пологих варіантах ласан та вентиляційного отвору у нижній частині стінки. Поширеною є версія функціонування цих елементів для відводу диму та більш рівномірного розподілу тепла по конструкції, що попереджає тепловий шок керамічного матеріалу та його руйнацію [9]. У свою чергу, А. Айдемір називає це наслідком попередніх асоціацій ласан із соплами міхів. На думку дослідника, така особливість конструкції пов'язана не з функцією виробу, а з технологією виготовлення: спочатку його витягували на гончарному

[1]Переклад з давньогрецької автора

крузі як конічну посудину, а потім вручну формували вигин виробу й випалювали в печі [2, S. 89].

Таким чином, незважаючи на масовість знахідок фрагментів ласан на території всієї ойкумени, функціональне призначення ласани було визначено досить пізно відносно інших категорій кухонної кераміки. На сьогодні функціональне призначення ласани, як і сам термін, є загально визнаним у сучасній археологічній науці.

Однак, якщо у зарубіжній археологічній науці проблема функціонального призначення та термінології була вирішена досить давно, то в сучасній українській археології це питання і досі постає досить гостро. Ситуація подібна до тої, що склалася у зарубіжних дослідженнях 1980-1990-х рр., коли існувало кілька трактувань і досі точилися наукові дискусії з цього приводу.

Відтак, трактування кухонного призначення ласани, що відоме вже більше сорока років, й досі ігнорується українськими дослідниками. У вітчизняних наукових працях фрагменти ласан часто інтерпретуються як підставки для смолоскипів або ламп. Так, наприклад, Н. О. Лейпунська у роботі 2010 р. інтерпретує фрагменти ласан, знайдених у землянці V ст. до н.е., як підставки для смолоскипів; при цьому вона вказує на факт різної їх інтерпретації дослідниками, однак абсолютно не згадує ані сам термін «ласана», ані його кухонний функціонал [5, p.420].

На нашу думку, існують дві основні причини подібного феномену. По-перше, це недостатній рівень вивченості кухонної кераміки і, зокрема, кухонного керамічного обладнання в українській археології. Малодослідженість цієї категорії кераміки спричинила певний «вакуум» у термінології, що застосовується сучасними українськими дослідниками. По-друге, це посилання на роботи тих часів, коли щодо функціоналу ласани досі велася дискусія. Активне використання застарілих джерел 1980-1990-х років призводить до некоректної інтерпретації археологічного матеріалу.

Підсумовуючи, функціональне призначення ласани було визначено лише наприкінці XX ст. у результаті довгої наукової дискусії. На сьогодні наявні підтвердження використання ласани у кулінарних процесах у наративних, епіграфічних та археологічних джерелах. У вітчизняній археологічній науці гостро постає проблема коректного інтерпретування знахідок ласан згідно із сучасними археологічними стандартами.

Список використаних джерел

1. Лапін В. В. (1979). Звіт про розкопки давньогрецького поселення на острові Березань у 1979 р. (експедиція Археологічного музею Інституту зоології АН УРСР). Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64.
2. Aydemir A. (2005). Funde aus Milet. XX. Kochgeschirr und Küchengeräte aus dem archaischen Milet. *Archäologischer Anzeiger*, 2, p. 85–101.
3. Grandjean Y. (1985). Tuyères ou supports?. *Bulletin de correspondance hellénique*, 109(1), p. 265–279. DOI: https://doi.org/10.3406/bch.1985.1826
4. Hartwig P. (1896). Une gigantomachie sur un canthare de l'Acropole d'Athènes. *Bulletin de correspondance hellénique,* 20, p. 364–373.
5. Lejpunskaja N. A. (2010): Thick-walled pottery. In: Lejpunskaja N. A., Bilde P. G., Højte J. M., Krapivina V. V., Kryžickij, S. D. (eds.). *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th century BC to the 4th century AD.* Aarhus, p. 419–22.
6. Morgan C. H. (1937). Excavations at Corinth, 1936-37. *American Journal of Archaeology*, 41(4), p. 539–552. DOI: https://doi.org/10.2307/498598
7. Morris S. P. (1985). ΛΑΣΑΝΑ: A Contribution to the Ancient Greek Kitchen. *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens,* 54(4), p. 393–409.
8. Morris S. P., Papadopoulos J. K. (eds.). (2023). Ancient Methone, 2003-2013: Excavations by Matthaios Bessios, Athena Athanassiadou, and Konstantinos Noulas. Cotsen Institute of Archaeology Press at UCLA. DOI: https://doi.org/10.2307/jj.982969
9. Papadopoulos J. K. (1992): ΛΑΣΑΝΑ, tuyeres, and kiln firing supports. *Hesperia,* 61(2), p. 203–221.
10. Scheffer C. (2014). Cooking stands and braziers in Greek sanctuaries. *Opuscula. Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome*, 7, p.175–183. DOI: doi:10.30549/opathrom-07-09
11. Sparkes B. A. (1962). The Greek Kitchen. *The Journal of Hellenic Studies,* 82, p. 121–137.
12. Sparkes B. A., Talcott L. (1970). Black and Plain Pottery of the 6th, 5th, and 4th Centuries B. C. The Athenian Agora*,* XII. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
13. Treister M. J., Shelov-Kovedyayev T. V. (1989): An Inscribed Conical Clay Object from Hermonassa. *Hesperia*, 58(3), p. 289–296.

14. Villard F. (1960). La céramique grecque de Marseille (VIe–IVe siècle): essai d'histoire économique. Paris: E. de Boccard.
15. Zamboni L., Mistireki A. (2025). Greek and Greek Style Cooking Ware in Ancient Italy. In: Casucci, S. Miola, P. Repishti, S. Zanotta(eds.). Entangled Food Histories Methods and Sources for Exploring Foodways across Millennia. Alessandria : Edizioni dell'Orso, p. 73–99.

УДК 904.

Іван Снитко
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
КЗК «Миколаївський обласний краєзнавчий музей»
м. Миколаїв, Україна

СПЕЦИФІКА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ТА ЕТНО-КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ НАСЕЛЕННЯ СІЛЬСЬКОЇ ОКРУГИ ОЛЬВІЇ VI – III СТ. ДО Н.Е. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК НЕКРОПОЛІВ)

На базі наявних матеріалів античних некрополів Ольвійської хори простежується основна аграрна господарча спрямованість давньогрецької сільської громади впродовж VI – III ст. до н.е., що певною мірою позначилось на поховальному ритуалі та особливо на складі поховального інвентаря, де в більшій ніж у міському некрополі кількості, по відношенню до інших предметів супроводжувального реквізиту, зустрічаються сільськогосподарські знаряддя праці (зернотерки, розтиральники, звичайні та спеціальні ножі, серпи, ін.), різноманітні культові предмети, що пов'язані саме з хтонічними божествами (теракотові статуетки, апотропеї, ін.).

Чисельні знахідки керамічних та свинцевих пряслиць, підвісок, свідчать про наявність ткацького ремісництва на побутовому рівні. Про поширення рибальства – рибальські гачки та сіткові грузила.

Знахідки в окремих могилах ліпного посуду, крім свого прямого призначення – розміщення певної категорії заупокійної їжі, є додатковим показником того, що за умов віддаленості від міських гончарних майстерень, на сільських поселеннях було поширене виробництво ліпного кухонного і спеціального посуду різноманітних типів, у тому числі й такого, що імітує традиційно античні сосуди (канфари, кратери, солонки, фіміатерії, світильники, ін.). Імовірно, в

такий спосіб виготовлявся й ліпний посуд, призначений саме для поховальних церемоній. Відбитком цього може бути знахідка мініатюрного ліпного горщика з дитячого поховання № 251 Північного некрополя біля с. Прибузьке [6, с. 126].

Матеріали сільських некрополів свідчать також про меншу ніж у місті соціально-майнову стратифікацію сільського населення, що було обумовлене, вочевидь, первинно однорідним складом поселенців, майже однаковими стартовими можливостями, та загальною сільськогосподарською економічною спрямованістю – землеробством та, в окремих районах (Чорноморка, Аджигол, Козирка, Дідова Хата (?)), скотарством. В цілому це свідчить про раціональний територіально-економічний розподіл земельних володінь поліса згідно з наявними природними ресурсами [1; 3; 4, 5; 6, с. 143].

Тим не менше, вже з пізньоархаїчної – ранньокласичної доби на сільській території формується незначна, але достатньо заможна категорія населення. Це підтверджується наявністю багатих підкурганних поховань на некрополях цього часу. Формування цього прошарку, крім поступовго накопичення капіталу у сільськогосподарській сфері, найвірогідніше, пов'язане і з такими чинниками, як протиріччя між новим контингентом колоністів та «старими» ольвіополітами, претензіями останніх на свої виключні права в новій місцевості і прагненням до створення певних олігархічних груп, що повинні впливати на внутрішню політику полісу. Будівництво курганів над могилами та проведення багатих поховальних церемоній підкреслювало особливе соціальне становище ольвіополітів по відношенню до нових епойків.

На новому етапі, переважно, внутрішньої колонізації, починаючи з кінця V – початку IV ст. до н.е., впродовж певного часу (50-70 років), серед сільських жителів поступово виділяються більш заможні родини та сім'ї. Це відповідно відображається і на сільських некрополях, де крім ямних могил, характерних для першої половини IV ст., з'являються більш складні типи поховальних споруд (підбої, земляні склепи) та фіксується багатий поховальний церемоніал, а у деяких випадках і з наступним зведенням курганних меморіалів. Загалом, внутрішній характер нового етапу освоєння аграрної території полісу не виключає можливої присутності зновприбулих епойків з Малої Азії. Крім того, як у VI – V ст. до н.е., так і на черговому етапі внутрішньої колонізації полісу на межі V – IV ст. до н.е. не виключається присутність серед населення хори представників знатних, ще мілетських, та нових ольвійських кланів, про що свідчать і епіграфічні джерела [2; 6]. Але, скоріше за все, враховуючи демократичний устрій

держави, особливо на початку IV ст. до н. е., та загальну традиційну давньогрецьку практику в освоєнні нових територій, представники цих родин були поставлені в однакові економічні та соціальні умови з іншими ольвійськими сім'ями.

Семантика поховального обряду безперечно свідчить про еллінську культуру населення Ольвійської хори з самого початку освоєння території Нижнього Побужжя в архаїчну добу. Сталість деяких ритуальних елементів відображає традиційну духовну консервативність сільських мешканців.

До специфічних рис стосовно цього можна віднести такі особливості поховання як стійка та тривала, по відношенню до інших грецьких полісів Надчорноморщини, переважно східна орієнтація померлих, покладання монети в могилу («обол Харона»), більш пізня поява нових типів поховальних споруд, ніж у міському некрополі, та наявність багатих заупокійних поминальних тризн.

Якийсь прошарок серед сільського населення могли складати і представники з місцевого варварського середовища, які, вочевидь, з'явились не одразу, а в процесі греко-варварських стосунків в регіоні Нижнього Побужжя. Вірогідним часом їх появи може бути IV ст. до н. е., на початку якого, у Нижньому Подніпров'ї археологічно простежується масовий процес осідання скіфів на землю. Але, наявність варварського елементу практично не фіксується за матеріалами некрополів, що обумовлене, з одного боку, відсутністю чітких критеріїв для його виділення, а з іншого – вірогідною загальною еллінізацією цього контингенту в умовах інтенсивного розвитку античної цивілізації на теренах двох великих регіонів Північного Причорномор'я – Нижнього Побужжя та Подніпров'я. Найвірогідніше, з вихідцями з варварського середовища, яке безперечно відносилось до нижчої соціальної категорії відносно ольвіополітів, можна пов'язувати деякі бідні або навіть безінвентарні прості грунтові могили, які мають іншу за східну орієнтацію похованих.

Список використаних джерел

1. Буйських С. Б., Ольговський С. Я. До історії населення Ольвійської хори. *Питання історії та культури України : зб. науковихї праць*. Київ, 1995. С. 3–11.

2. Крижицький С. Д. Ольвія і скіфи у V ст. до н.е. До питання про «скіфський протекторат» / Інститут археології НАН України. *Археологія.* 2001. № 2. С.21–36.

3. Крижицький С. Д., Шеглов О. М. Про зерновий потенціал античних держав Північного Причорномор'я. Інститут археології НАН України. *Археологія.* 1991. № 1. С. 46–56.
4. Одрін О. В. Виробництво і торгівля вовною та вироби з вовни в Ольвії VI – V ст. до н.е. *Ольвія та античний світ : зб. наукових праць.* Київ, 2001. С. 91–92.
5. Одрін О. В. Зернове господарство античних держав Надчорномор'я: загальні тенденції та регіональні особливості. *Стародавнє Причорномор'я.* Вип. IX. Одеса, 2011. С. 348–354.
6. Снитко І. О. Давньогрецькі некрополі хори Ольвії VI – III ст. до н.е. Київ : Вид. Олег Філюк, 2015. 239 с.

УДК 94(477)«1930»

Олександр Тригуб
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри
міжнародних відносинта зовнішньої політики
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна

ЦИФРОВІЗАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ: УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Цифровізація археологічної спадщини є одним із важливих напрямів розвитку сучасної археології, оскільки вона розширює можливості фіксації, дослідження, систематизації та збереження інформації про археологічні пам'ятки й артефакти. Використання фотограмметрії, тривимірного моделювання, геоінформаційних систем і дистанційного зондування дає змогу створювати цифрові моделі об'єктів, уточнювати результати польових досліджень і забезпечувати доступ до матеріалів для подальшого наукового опрацювання. Особливої актуальності ці питання набули в умовах російсько-української війни, коли руйнування та пошкодження пам'яток зумовлюють потребу в їхній документальній фіксації та збереженні цифрових даних.

Упровадження цифрових методів в українській археології відбувалося поступово, по мірі поширення комп'ютерних технологій і введення нових способів опрацювання археологічної інформації. На

початкових етапах увага дослідників зосереджувалася переважно на застосуванні комп'ютерних засобів для обробки та систематизації матеріалів, картографування й аналізу просторових даних. Надалі до наукового обігу активніше увійшли фотограмметрична фіксація, тривимірне моделювання археологічних об'єктів та артефактів, а також використання супутникових зображень для виявлення, фіксації та дослідження пам'яток. Ці процеси відображені у низці українських наукових публікацій, присвячених новітнім методам археологічної фіксації, фотограмметрії та цифровому моделюванню.

Водночас наявність десятків публікацій про цифрові методи в археологічній науці ще не означає, що українська історіографія цієї проблематики є цілісно сформованою чи достатньо вичерпною. Тому важливим завданням є систематизація наукового доробку, визначення основних напрямів досліджень і з'ясування того, як змінювалися підходи до цифрової фіксації та моделювання археологічних об'єктів. Вказане не дозволить утонути у різноманітті публікацій на тему цифровізації, дозволить виявити концептуальні чи базові праці, які можуть у подальшому стати хрестоматійними для археолога, який широко використовує цифрові інструменти сучасності.

Мета даної публікації – проаналізувати сучасну українську історіографію цифровізації археологічної спадщини (переважно останнього десятиліття), визначити основні напрями досліджень фотограмметрії та 3D-моделювання, охарактеризувати наукові результати й окреслити проблеми, що залишаються недостатньо вивченими.

Все ширше використання у середовищі українських археологів набувають способи збереження та вивчення матеріальної культури шляхом фотограмметрії та 3D-моделювання. З появою технічних можливостей, здешевлення обладнання та відповідного програмного забезпечення фотограмметрія перетворюється з ексклюзивного способу візуалізації предмету до буденного інструменту вченого. Упровадження нової методології супроводжувалося відповідним накопиченням досвіду, який все частіше виражався у наукових публікаціях і конференційних презентаціях. Одним із послідовних дослідників даного методу в українській археології є Віталій Жигола – молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, який працює над дисертаційним дослідженням «Фотограмметричний метод в археології (на прикладі пам'яток Чернігівщини)». Протягом останнього десятиліття вчений опублікував більше десятка статей присвячених фотограмметрії та 3D-моделюванню [6–13, 17].

Так, у перших працях [7–9; 13] автором окреслено можливості застосування цифрових технологій для документування археологічних об'єктів і дослідження матеріальних знахідок. Особливе значення має перехід від розгляду фотограмметрії як засобу фіксації до використання тривимірних моделей для вимірювання й аналізу форми археологічних предметів. Цим було закладено методичне підґрунтя для подальшого впровадження цифрових моделей у польову археологію та дослідження археологічного матеріалу.

У спільних працях В. Жиголи та В. Скорохода [6; 10–13; 17] проблематика фотограмметрії набула подальшого методичного та практичного розвитку. У статті «Новітні методи фіксації в археології» [12] автори розглянули можливості використання сучасних засобів цифрового документування, а в дослідженні «Застосування фотограмметричних методів у керамології (на прикладі матеріалів початку XVIII ст.)» [6] зосередили увагу на застосуванні цих технологій до конкретної категорії археологічних знахідок. У праці «Фотограмметрична топографічна основа археологічної пам'ятки» [10] напрям досліджень поширено на просторову фіксацію пам'яток та створення цифрової топографічної основи. Таким чином, спільний доробок дослідників демонструє різні рівні застосування фотограмметрії – від документування окремих предметів до фіксації археологічних об'єктів і територій.

Загалом, науковий доробок В. Жиголи відображає послідовне розширення можливостей фотограмметрії та 3D-моделювання в українській археології. Якщо ранні публікації переважно представляли нові технології та окреслювали перспективи їх використання, то наступні дослідження засвідчили їх застосування для метрологічного аналізу артефактів, цифрової фіксації поховань і створення топографічних моделей пам'яток. Внесок автора полягає передусім у розробленні та практичному опрацюванні методичних підходів до цифрового документування археологічної спадщини. Водночас цей доробок доцільно розглядати як один із напрямів формування української історіографії цифрової археології, не ототожнюючи його з усім спектром досліджень у цій галузі.

Практико-методологічний характер має стаття Симона Радченка та Ярослава Ченцова [16], що присвячена застосуванню фотограмметрії за методом Structure from Motion для моделювання артефактів золотоординського часу зі Степової України. Автори докладно розглядають вибір обладнання, процес отримання фотоданих, параметри побудови моделей і практичні обмеження методу. Особливістю дослідження є поєднання технічного опису процедури з

археологічною інтерпретацією конкретних предметів. Отримані моделі дають змогу детальніше фіксувати індивідуальні характеристики артефактів і демонструють потенціал фотограмметрії для дослідження середньовічного матеріалу. Праця також має методичне значення, оскільки пояснює, які технічні рішення впливають на якість цифрового результату.

Загальні тенденції 3D-моделювання у збереженні історико-культурних цінностей можемо простежити у статті Катерини Коцюбівської та Степана Баранського [14], де розглянуто використання 3D-моделювання для створення цифрових копій музейних предметів і реконструкції повністю або частково втрачених об'єктів історико-культурної спадщини. Автори наголошують на можливості відтворення пошкоджених елементів, збереження цифрових моделей в електронних архівах та виготовлення фізичних копій за допомогою 3D-друку. Археологічні знахідки згадуються серед об'єктів, для яких можуть застосовуватися ці технології, однак дослідження не обмежується археологією й охоплює ширше коло культурних цінностей. Тому для нашої теми цю працю доцільно використовувати як дослідження загальних підходів до цифрового моделювання та реконструкції матеріальних об'єктів, а не як спеціальну методику археологічної фотограмметрії.

Важливе місце у цифровізації археологічних об'єктів займає використання геоінформаційних технологій і дистанційного зондування. У промоції даного напрямку в українській археології передові позиції посідають праці Володимира Гнери, Ольги Манігди, Олександра Каряки, Ростислава Стовбуха й ін. Так, у науковому доробку В. Гнери нараховується низка публікацій, де автор розглядає застосування дистанційних способів археологічних досліджень і використання цифрових технологій [1–4; 15]. Роботи дослідника присвячені застосуванню дистанційно пілотованих літальних апаратів (БПЛА та дронів), археологічній аерофотозйомці за допомогою квадрокоптерів і використанню аеро- і космічних знімків для виявлення та картографування археологічних пам'яток. У його працях простежується поступове розширення методичного інструментарію: від отримання зображень земної поверхні до їх аналізу як джерела інформації про розташування й особливості археологічних об'єктів. Особливо необхідно відмітити статтю В. Гнери «До питання про методику аналізу аерофото та космознімків на наявність пам'яток археології» (2024) [3], де ключову увагу зосереджено на методиці аналізу аерофотознімків і супутникових зображень для виявлення археологічних пам'яток. Автор порушує проблему недостатньої

систематизації підходів до інтерпретації таких матеріалів в українській археології та обґрунтовує потребу їх послідовного опрацювання.

У сукупності праці В. Гнери становлять важливу складову української історіографії дистанційних методів археологічних досліджень, оскільки відображають перехід від використання аерофотозйомки як допоміжного засобу розвідки до її методичного застосування для виявлення, фіксації та просторового аналізу археологічної спадщини.

Окремо слід відзначити новітню працю Р. Стовбуха [18], де розглядається сучасний стан і перспективи інтеграції інформаційних технологій в археології. Автор прийшов висновку, що «археологія входить у «золоту добу» цифрових технологій: впровадження ГІС, LiDAR, дронів, фотограмметрії та ШІ докорінно перетворює методи роботи з пам'ятками» [18, с. 54]. У цілому, погоджуючись з автором, відзначимо, що, на жаль, ним не наведено жодного прикладу використання даних технологій в українських реаліях, що створює хибне уявлення про відсутність впровадження новітніх цифрових методів і технологій у вітчизняній археології.

Досить цікавою й новою, для свого часу, є робота Є. Гришина та І. Масленкова [5], де проаналізовано можливості застосування геоінформаційних систем (ГІС) і дистанційного зондування Землі для виявлення та просторового аналізу археологічних об'єктів. Практичну результативність цих методів автори демонструють на прикладах пошуку скіфських городищ і поселень у Харківській області. Особливу увагу приділено зіставленню супутникових зображень однієї місцевості та виявленню характерних ознак археологічних об'єктів, зокрема відмінностей у властивостях ґрунту порівняно з навколишнім фоном. Дослідники наголошують, що дистанційні методи дають змогу не лише виявляти раніше невідомі пам'ятки, а й уточнювати їхнє розташування, площу та планувальні особливості, удосконалюючи археологічне картографування регіону. Водночас автори застерігають від абсолютизації можливостей цих технологій і підкреслюють необхідність додаткової перевірки отриманих результатів та їх поєднання з традиційними методами археологічних досліджень.

Проведений побіжний аналіз української історіографії проблеми цифрових технологій в археологічних дослідженнях і збереженні матеріальної культури свідчить про поступове розширення застосування цифрових технологій у цьому напрямку – від використання аерофотозйомки та комп'ютерного опрацювання просторових даних до фотограмметрії, 3D-моделювання, геоінформаційного аналізу та дистанційного зондування Землі.

Важливе місце у цьому процесі посідають праці В. Жиголи, В. Скорохода, В. Гнери, О. Манігди, С. Радченка й ін. Водночас наявний науковий доробок залишається тематично розпорошеним, а методичні підходи до використання цифрових даних потребують подальшого узагальнення та систематизації. Неабиякий пробіл в українській історіографії спостерігається у відпрацюванні різних методик цифровізації, робота з великими масивами FAIR-даних, їх створення, оформлення та зберігання тощо.

Отже, перспективними напрямами досліджень є порівняльний аналіз ефективності цифрових методів, розроблення узгоджених принципів документування та зберігання цифрових матеріалів, а також їх ширше застосування для моніторингу й збереження археологічної спадщини України, особливо в умовах російсько-української війни.

Фінансування. *Дослідження виконано в рамках наукового проєкту «Систематизація та цифровізація археологічної спадщини Миколаївщини (за матеріалами стоянки Анетівка 2, городища Дикий Сад та полісу Борисфен)» (0126U003132) за підтримки Міністерства освіти і науки України.*

Список використаних джерел

нера В., Борисов А., Мисак В., Нарайківський М. Просторова інформація в археологічних обстеженнях (досвід збору, обробки та зберігання). *Простір в історичних дослідженнях.* 2023. Вип. 4. С. 5–11.

нера В. А. Аналіз використання дистанційно пілотованих літаючих апаратів у археологічних дослідженнях. *Праці Центру пам'яткознавства.* 2014. Вип. 26. С. 16–25.

нера В. А. До питання про методику аналізу аерофото та космознімків на наявність пам'яток археології. *Археологія.* 2024. № 3. С. 105–120.

нера В. А. Застосування аерофотограмметричних методів дистанційного зондування земної поверхні в археології. *Праці Центру пам'яткознавства.* 2012. Вип. 21. С. 76–91.

ришин Є. С., Масленков І. В. Використання геоінформаційних та дистанційних методів під час пошуку археологічних пам'яток. *Історія та географія.* 2018. Вип. 54. С. 138–145. DOI:

игола В., Скороход В. Застосування фотограмметричних методів у керамології (на прикладі матеріалів початку XVIII ст.). *Археологічна керамологія.* 2021. № 1(5). С.110–120. DOI:

игола В. С. 3D-сканування в археології: досвід та перспективи. *Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи : Матеріали XVI Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 7-9 квітня 2017 р.) /* гол. ред. Дятлов В. О. Чернігів : ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, 2017. С. 48–55.
игола В. С. Метрологічні дослідження 3D-моделей археологічної кераміки. Дятлов В. О. (гол. ред.). *Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи : Матеріали XVII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 13-15 квітня 2018 р.) /* гол. ред. Дятлов В. О. Чернігів, 2018. С
игола В.С. Цифрова фіксація поховання X ст. *Археологія і давня історія України.* 2020. № 35(2). С. 321–326. DOI:
игола В. С., Скороход В. М. Фотограмметрична топографічна основа археологічної пам’ятки. *Археологія і давня історія України.* 2022. № 3
(игола В. С., Скороход В. М. Фотограмметричний план Шестовицького 4 курганного некрополя. *Археологія і давня історія України.* 2026. № 3
)игола В. С., Скороход В. М. Новітні методи фіксації в археології. *Археологія.* 2019. № 1. С. 118–130. DOI: 0
Sигола В. С., Скороход В. М. Фотограмметрична фіксація у польовій археології на прикладі пам’яток Подесення. *Інтерпретація 4 археологічних джерел: здобутки та виклики : Матеріали наукової* 6 *конференції молодих вчених /* ред: Горбаненко С. А., Гречко Д. С., Корохіна А. В. Київ : Видавництво «Стародавній світ», 2017. С. 134–
1
7цюбівська К., Баранський С. 3D-моделювання при відновленні 3 історико-культурних цінностей. *Цифрова платформа: інформаційні технології в соціокультурній сфері.* 2020. № 3(1). С. 59–68. DOI:
анігда О. В., Гнера В. А. Переваги використання геоінформаційних технологій при фіксації археологічних об’єктів. *Археологія і давня історія України.* 2019. Вип. 1. С. 218–230.
адченко С., Ченцов Я. Фотограмметрія у структурі трансдисциплінарної археології: приклад моделювання артефактів із середньовічного степу України. *Археологія.* 2025. № 1. С. 121–148.
ита Л .Ф., Скороход В. М., Жигола В. С. Цифровий каталог хрестів-

енколпіонів колекції В. В. Тарновського. *Археологія.* 2024. № 1. С. 133–

товбуха Р. Сучасний стан і перспективи використання інформаційних систем в археології. *Консенсус.* 2026. № 1. С. 49–55. DOI:

ДЛЯ НОТАТОК

Редактор *А.Фесенко.*
Комп'ютерна верстка, дизайн обкладинки *Д. Кінаш.*
Друк *С. Волинець*. Фальцювально-палітурні роботи *О. Мішалкіна.*

Підп. до друку 11.11.2026.
Формат 60x84 $^{1}/_{16}$. Папір офсет.
Гарнітура «Times New Roman». Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 11,16. Обл.-вид. арк. 10,09.
Тираж 10 пр. Зам. № 7412.

Видавець і виготовлювач: ЧНУ ім. Петра Могили.
54003 м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: +380 (512) 50-03-32, +380 (512) 76-55-81,
e-mail: rector@chmnu.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6124 від 05.04.2018